DH.
34493

Университетска библиотека
София

Бн. 34493

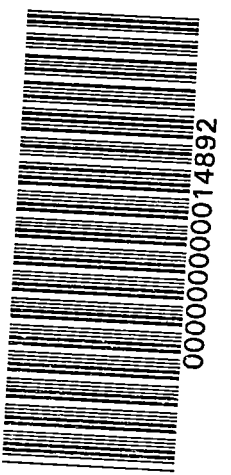

ХРИСТО ГАНДЕВЪ

ФАКТОРИ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

За Университетската
библиотека —
от авторът

Д 1800
1943

ФАКТОРИ
НА
БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
1600—1830

отъ

Христо Гандевъ

София * Българска книга * 1943

Всички права запазени

Издателство „Българска книга“ София, Росица 12

Печатница Култура — София, Бачо Киро 33

Предговоръ

Презъ последнитѣ десетилѣтия се появиха значителенъ брой основни изследвания върху отдѣлни периоди и дейци на българското възраждане въ XIX вѣкъ, така че днесъ познаваме достатъчно подробно и точно най-главнитѣ му моменти. Докато траеше това напълно оправдано съсрѣдоточаване върху прагматическата страна на нововременното ни историческо битие, както издирвачътъ, тъй и читателтъ спираха вниманието си предимно на епизодичната, събитийната страна на явленията, интересуваха се отъ установяването и разказването на по-едри или по-занимателни дѣла. Почти никому не правѣше впечатление обстоятелството, че, споредъ създаденитѣ по този пѫть представи, възраждането ни начева нѣкакъ внезапно, като избухване, въ 30-тѣ години на XIX вѣкъ, че Паисий Хилендарски съ своята „Исторія славѣноболгарская“ стои въ странно и необяснимо усамотение всрѣдъ XVIII столѣтие, сякашъ духовно чуждъ нему и раздѣленъ отъ бѫдещия вѣкъ съ 60 годишенъ периодъ на историческа пустошь. Но, следъ като изпъкнаха

главнитѣ събития и творци на XIX вѣкъ, историческиятъ интересъ се пренесе въ областьта на общото свързване и осмисляне. Очудващата внезапность на народното пробуждане, наличностьта на образувани вече обществени сили, възгледи и срѣдства за борба у нашия народъ влѣзоха въ полето на наблюдение и породиха въпроса, дали подготовката на движението не е започнала още въ пораннитѣ вѣкове. Ясенъ изразъ на това ново идейно насочване сж думитѣ на М. Арнаудовъ: „Да смѣтаме времето отъ XV до XVIII вѣкъ за единъ мъртавъ периодъ на българското съзнание, би значило да мислимъ наченкитѣ на възраждането си за нѣкакво чудо, ... за възкресяване отъ небитие“ („Българското възраждане“, София 1942, с. 9). Така, неусѣтно се наложи схващането за историческото битие като цѣлостенъ, органиченъ, сложенъ и многообразенъ процесъ, въ който ставатъ постоянни промѣни, едни отъ които се хвърлятъ въ очи бързо, докато други сж забележими едва следъ изтичането на цѣли вѣкове. Заговори се за предистория на възраждането ни, потърсиха се причинитѣ му, силитѣ, които сж го обусловили и създали. Стана ясно, че за да се формулира сжщината на тази епоха, е необходимо познаването на нейния най-раненъ периодъ. Явиха се и специалисти, които наченаха да издирватъ и събиратъ исторически сведения и паметници за живота презъ XVI, XVII и XVIII вѣкъ. Но съ това дойдоха и трудноститѣ. Тритѣ неизследвани столѣтия зинаха съ тъмната си

празднота и охладиха надеждитѣ за успѣхъ на мнозина издирвачи. Всѣки документъ, надписъ, приписка или косвено съобщение се откриваше следъ търсения, при които се изразходваше непомѣрно много въ съотношение съ резултатитѣ време; материалитѣ се набираха бавно, а събраното представяше разнородна смѣсица отъ сведения безъ каква-годе взаимна връзка. Често даже самитѣ откриватели не можеха да кажатъ, где и какъ ще се използуватъ материалитѣ имъ въ бѫдещитѣ изследвания. Все пакъ възъ основа на придобитото бидоха обнародвани крупни приноси отъ систематизирани и дори монографично разработени материали отъ М. Дриновъ, Д. Мариновъ, Б. Цоневъ, Й. Ивановъ, Л. Милетичъ, В. Н. Златарски, П. Мутафчиевъ, М. Арнаудовъ, Ст. Романски, Ив. Снѣгаровъ, Ив. Гошевъ, Ю. Трифоновъ, Н. Милевъ, Ив. Дуйчевъ, П. Динековъ и мнозина други. По този начинъ се образуваха свѣтли петна отъ изучени въпроси въ общата непрогледность на онова време. Нѣколцина автори се опитаха да достигнатъ и до обобщения, — изтъкнаха влиянието на известни фактори отъ политическо, стопанско, социално или културно естество въ живота на XVII и XVIII вѣкъ, — напримѣръ, В. Н. Златарски, Н. Милевъ, Д. Мишевъ, Ив. Шишмановъ, Б. Пеневъ, Кр. Раковски. Ала тукъ успѣхътъ не бѣ тъй значителенъ, както при събирането на материали, и то най-вече поради туй, че тъкмо сега, когато последнитѣ трѣбваше да бѫдатъ използувани като предпоставка и градиво, тѣ бидоха

по начало пренебрегнати. Нѣкои отъ споменатитѣ автори даже не подозираха сѫществуването имъ или ги смѣтаха непригодни за своитѣ цели. Затова тѣхнитѣ построения—понѣкога твърде щастливи — бѣха само изкази безъ доказателна сила поради липсата на здрава фактическа опора. Тия хипотетични набѣзи, извършвани повечето пѫтемъ и набързо, въ малки популярни статии, нѣмаха обща връзка помежду си и въ нѣкои случаи си противоречеха взаимно; но — което е най-важно — тѣ не даваха възможность да се добие ориентация въ историческитѣ проблеми на предвъзрожденската епоха, както и да се получи колко-годе цѣлостна представа за нея. А установяването на историческата проблематика за дадена епоха е най-сѫщественият етапъ при научното ѝ овладяване.

Благодарение на приведенитѣ до сега въ известность материали, при все че тѣ не сѫ напълно достатъчни по количество и съдържание, постепенното преодоляване на въпросния етапъ става възможно. Първиятъ синтетиченъ и ориентационенъ опитъ бѣ книгата ни „Ранно възраждане“. Настоящата е органическо продължение отъ нея. Тукъ задълбочаваме изследването, като се спираме на социалната и културна история на XVII и XVIII вѣкъ. А поземелната (или по-общо, стопанската) и политическата проблема оставяме за отдѣлно основно изучаване.

Нека читателтъ помни, че му представяме не цѣлостно историческо изложение или общъ пове-

ствователенъ курсъ, а изследване съ точно опредѣлени задачи и обсегъ, въ което историческитѣ факти сѫ използувани само като доказателства. Затова всички установени вече явления, привлѣчени като опора за изтъкване на нѣщо ново, сѫ предадени сбито и най-често съ отпращане къмъ отдѣлни глави и страници на „Ранно възраждане“ или нѣкой другъ трудъ.

*

Въ „Ранно възраждане“ проследихме, какъ българинътъ се преобразува духовно въ преходния периодъ отъ Срѣдновѣковието къмъ Новото време. Тѣзи промѣни бѣха обрисувани чрезъ характеризуването на основнитѣ обществени типове, които съ своята поява бележатъ културно-историческитѣ етапи на самия преходъ: селянинътъ, чорбаджията, полугражданениятъ занаятчия и гражданениятъ търговецъ или градски учитель. Цельта на студията бѣ да покаже, какъ подъ напора на новитѣ социални и стопански условия, възникнали въ българскитѣ земи къмъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ, свѣтогледътъ и нравственията етосъ на личностьта се прераждатъ отъ суевѣрна религиозность и консервативность въ житейски рационализъмъ и религиозна полуиндиферентность.

Въ настоящия приносъ разглеждаме сѫщия преходенъ периодъ отъ Срѣдновѣковие къмъ Възраждане, пакъ въ чисто исторически планъ, но вече като социаленъ процесъ, като развитие на нови обществени форми и съотношения, на ново

съзнание въ недрата на единъ цѣлъ народъ. Конкретнитѣ задачи на изследването ще бѫдатъ:

първо, да представимъ духовното състояние на българитѣ презъ XVII и XVIII вѣкъ и тѣхнитѣ творчески възможности, съ които навлизатъ въ XIX вѣкъ;

на второ мѣсто — да изтъкнемъ нѣкои отъ ония основни социални промѣни, които настѫпватъ въ българския животъ презъ сѫщото време, като посочимъ и разнообразнитѣ фактори, що сѫ ги предизвикали;

накрай ще опредѣлимъ общественитѣ съотношения и духовнитѣ тенденции, породени отъ настаналитѣ промѣни, въ периода отъ края на XVIII вѣкъ до къмъ 1830 година. Това време именно ще е главниятъ ни обектъ за постигане. Ето защо книгата е построена тъй, че всички изводи отъ първитѣ ѝ две трети, макаръ да иматъ самостоятелна ценность, се стичатъ въ своята общность за изясняване на тоя кратъкъ, но тъй важенъ и критиченъ периодъ.

Изводитѣ, получени тукъ, заедно съ заключенията отъ „Ранно възраждане“ ще ни помогнатъ да разрешимъ и нѣкои теоретични въпроси отъ новата българска история. Преди всичко ще добиемъ достатъчно елементи за научното опредѣляне на понятието българско възраждане въ неговия най-раненъ периодъ. „Дефиницията“, разбира се, не ще бѫде пълна, нѣма да засѣга всички страни на живота презъ споменатата епоха, и несъмнено всѣко по-нататъшно издирване въ тази

насока ще добавя ново градиво. Но началото все пакъ ще бѫде поставено. Освенъ това ще стане възможно да отсѫдимъ, доколко този кѫсъ отъ историческото развитие на нашия народъ зависи въ едно или друго отношение отъ западно-европейски културни влияния, което е отъ извънредна важность за характеризуването на българското историческо битие въ ново време и за посочване моментитѣ на отношение къмъ западно-европейския животъ. Не по-малко ценен е и откриващиятъ се изгледъ да опредѣлимъ началото и края на ранното българско възраждане, т. е. да го периодизираме чисто исторически, като процесъ, по времепоявата на явленията, които го характеризуватъ и отличаватъ както отъ по-раншната, тъй и отъ следващата епоха.

Покрай аналитичната и синтетична работа, въ течение на изложението ще бѫдатъ изнесени и нѣкои нови факти, извлѣчени отъ неизползувани и дори неизвестни до сега извори. Часть отъ тѣхъ описваме или издаваме въ края на книгата, забел. 3. Съ тия материали се сдобихме главно презъ време на обиколкитѣ ни изъ селищата на подбалканската долина въ пролѣтьта на 1942 и 1943 година благодарение любезностьта на господата Д. Цончевъ, директоръ на Пловдивската библиотека и музей, Ч. Чорбаджийски и Г. Дочевъ, уредници на библиотеката и музея при казанлъшкото читалище „Искра“, К. Христовичъ, уредникъ на пазарджишкия читалищенъ музей, Хр. Фърговъ и Н. Славчевъ, уредници на карловския читалищенъ музей, и много други

учреждения и лица, на които изказваме своята признателность. Дветѣ споменати обиколки сж осжществени съ материалната подкрепа на Историко-филологическия факултетъ при Софийския университетъ.

На г. професоръ Йорданъ Ивановъ дължимъ полезни устни съобщения и географски оточнявания отъ църковно-археологично естество, които ще отбелязваме на съответнитѣ мѣста.

София, априлъ, 1943 г.

Хр. Г.

ФАКТОРИ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Глава I

Духовна жизненость презъ „мрачнитѣ времена“ — XVII и XVIII вѣкъ

1.

Срѣдновѣковната книга, училище и грамотность

Най-очебийнитѣ и трайни по следа признаци за нормалния исторически животъ на всѣки народъ сѫ неговитѣ духовни прояви, фиксирани въ писменитѣ му паметници. А въ българското минало отъ XVII и XVIII вѣкъ, което ще разглеждаме на следващитѣ страници, тия прояви поради оскѫдностьта на известията сѫ не само оспорвани, но и отричани като явление съ сѫществена стойность. Дори е създадена и популяризирана представата за „тъмни вѣкове.“ Ето защо начеваме издирването въ дълбинитѣ на онова време тъкмо съ областьта на културното битие.

Презъ XVII и XVIII вѣкъ условията за животъ въ османската империя сѫ били съвсемъ неблагоприятни за мирно духовно развитие и поддържане на книжовность. Догдето траели войнитѣ на Турция съ Русия, Австрия и Венеция, османскитѣ войски кръстосвали българскитѣ земи по всички посоки, като се издържали въ значителна мѣра отъ реквизиции, конфискации и грабежи изъ селищата, лежащи по пѫтя имъ. Такава е била общоприетата военна практика на епохата и то не само въ Турция: насилията и погромитѣ въ собствената страна се приемали като обикновено занимание на войницитѣ презъ време на походъ. Но още по-страшни последици имали набѣзитѣ на кърджалиитѣ и нередов-

нитѣ военни тълпи, появили се въ последнитѣ години на XVIII вѣкъ и върлували чакъ до къмъ 1820 година. Тѣ оставяли задъ себе си винаги опустошения, пожарища и трупове на избити. Населението се спасявало отъ тѣзи ужаси единствено чрезъ бѣгство. Селата на цѣли области и много градове, които нѣмали военна защита, запустявали, а масовото преселване и разпиляване на жителитѣ имъ станало трайно явление. Въ тия усилни времена погинали безъ поменъ множество монастири, църкви, старини, ржкописи, документи и устни предания, а българскитѣ следи въ нѣкои мѣстности на северо-източна и юго-източна България били затрити напълно. Така попъ Методий Драгиновъ въ своето лѣтописно известие за потурчването на чепинскитѣ българи къмъ срѣдата на XVII вѣкъ, станало по време на единъ турски походъ, твърди, че ония българи, които не приели мохамеданството, били отчасти избити, отчасти принудени да напуснатъ завинаги селата си, и че сжщевременно фанатизиранитѣ турци, начело съ своитѣ молли и ходжи, разсипали 33 монастира и 218 църкви отъ Костенецъ до Станимака. А единъ селски свещеникъ отъ Плѣвенско разказва въ паметна бележка, вѣроятно за кърджалийскитѣ времена, следното: „Да се знае коги додохѫ крꙋсове(?) ꙋ село Брес(т)ъ, та разбихѫ храмъ Ст҃аго Никола, та клѣзохѫ та ѡбрахѫ сѫта потребѫ изѫтре, тꙋкꙋ ѡстанѫ това еѵ҃ліе, та клѣзохъ азъ ерей Стоанъ, тл го ꙋзехъ, пл го носихъ (в)сждѣ по селата и по градовете кждѣ бегахме, та го пастрнхъ и додохъ, та го донесохъ пл ꙋ храма Ст҃го Никола...“ [1]

Но въпрѣки всички тѣзи бедствия и въпрѣки естественото разрушително действие на времето, до днесъ сж опазени и приведени въ известность повече отъ 450 голѣми ржкописни сборници, написани презъ XVII и XVIII вѣкъ, а извънъ това и други

стотици по-дребни писмени паметници.[2] Какво е тѣхното съдържание? Това сѫ богослужебни текстове, религиозно-нравствени слова, поучителни писания, основани на практическата житейска мѫдрость, магически молитвеници, служещи въ ежедневния обиходъ на християнина, лѣтописни повествования, пѫтеписни бележки, вѣчни календари, поменици на монастири и енорийски църкви съ саморѫчни подписи на дарители, църковни и еснафски кондики, обществени актове, официални послания, нѣколко твърде любопитни писмовници (чието сѫществуване и употрѣба показватъ, че кореспондирането не е било рѣдка практика), множество частни и дѣлови писма, търговски книги, смѣтки, полици, разписки, контракти, завещания, данъчни тефтери, надгробни и възпоменателни надписи отъ села и градове, надписи по църковни утвари и домашни вещи, печати на монастири и общини, и най-после безчислено множество записки и бележки върху печатни книги и ржкописи, произхождащи отъ всички кѫтища на българскитѣ земи.[3] Къмъ книжовното богатство на епохата би следвало да прибавимъ и старопечатнитѣ богослужебни и свѣтски книги отъ руски, влашки и сръбски произходъ, внасяни като търговска стока и продавани по панаиритѣ и тържищата на голѣмитѣ градове.

Внушителниятъ брой и разнообразието на този писменъ материалъ, който все пакъ е само часть отъ онова, що е сѫществувало нѣкога, свидетелствува вече достатъчно убедително за разностранното приложение на българското писмо въ ония времена. Явно е, че презъ XVII и XVIII вѣкъ навсѣкѫде изъ българскитѣ земи е имало грамотни духовни и свѣтски лица, които въ ежедневния си животъ, при упражняването на различни занятия и обществени задължения сѫ чели и писали както на

църковно-славянски, тъй и на говоримъ народенъ езикъ.

Но какъ, отъ кого и въ какъвъ обхватъ е било поддържано това книжовно предание?

Просвѣтни огнища отъ първостепенно значение сж били преди всичко монастиритѣ. Отъ време на време тѣ преживявали тежки изпитания — ограбвания, отнемане на имотитѣ имъ, разрушения, разпръсване на братствата, — но следъ редъ години на изнемога или запустение въ повечето отъ тѣхъ общежитията отново се събирали и древното предание на монашеската школовка по краснописъ продължавало... Тамъ се подвизавали опитни „граматици“ и „даскали“, които откривали на своитѣ млади ученици изкуството да се чете и пише. Днесъ то е доведено до една елементарна опростеность, която ни прѣчи да повѣрваме, че въ ония времена е било мжченъ, пъленъ съ технически тайни и сржчности художественъ занаятъ, който не се поддавалъ всѣкиму. Усвояването на църковно-славянската азбука съ имената на нейнитѣ букви (логически неотдѣлени отъ буквения знакъ), на безбройнитѣ титли, придихания, ударения и съкращения, на краснописнитѣ правила (много по-сложни при църковно-славянския шрифтъ, отколкото при днешния петровски ржкописъ), и на илюминационното изкуство било извънредно трудно. Намирането на хартията, нейното изглаждане, линиране и нарѣзване, съставянето на черните и цвѣтни мастила отъ органически материи по старинни рецепти, предавани отъ учитель на ученикъ, въ повечето случаи устно, подборътъ и изрѣзването на гжшитѣ пера, клечкитѣ и четчицитѣ, подвързията, — всичко това се извършвало отъ единъ човѣкъ и изисквало дългогодишно упражняване и много търпение. Но затова пъкъ „граматикътъ“ е билъ посветенъ въ едно майсторство,

недостжпно за проститѣ миряни, и трудътъ му се ценѣлъ високо. Книжовната работа въ монастиритѣ е придобивала известна светость и се смѣтала за благочестивъ подвигъ, изтъкванъ доста често отъ преписвачитѣ. Ученицитѣ на монастирскитѣ „даскали", наричани „дяци", се подготвяли за монаси или свещеници, но не липсвали измежду тѣхъ и такива, които идвали да придобиятъ грамотность като свѣтски лица, за да я използуватъ въ бждещия си занаятъ или търговия. Докато траелъ учебниятъ курсъ, дяцитѣ преписвали богослужебни текстове, молитвеници и разни поучителни слова. Нѣкои отъ новитѣ ржкописи оставали на мѣстото за монастирски нужди, но често ученицитѣ при напускане вземали съ себе си не само своитѣ копия, но и оригиналитѣ, за да довършатъ започнатото. Понѣкога обителъта или лично граматикътъ — краснописецъ продавали новитѣ екземпляри на благочестиви поклонници и свещенослужители, които отнасяли скжпата света книга като даръ на своитѣ църкви и монастири. Ржкописи се купували и за частни мирски нужди. Обикновена практика било свещеницитѣ отъ околнитѣ на нѣкоя обитель села да си заематъ за временно ползуване или за преписване („изводъ") монастирски книги. Художествено изработенитѣ екземпляри стрували скжпо. Напримѣръ, протоиерей Спасъ, икономъ на гр. Пиротъ, си поржчалъ презъ 1783 г. въ Рилския монастиръ единъ молитвеникъ отъ 183 листа, краснописъ, въ изящна кожена подвързия, и предплатилъ поржчката си, която му струвала 100 пари, — една сума, която е имала покупната сила на днешни 2,000 лв. Следъ като книгата била завършена отъ нѣколцина дяци, проигуменъ Теодосий отбелязалъ на нейния последенъ листъ, че я предава на еди-коя дата въ ржцетѣ на отецъ Ананий, за да я изпрати той отъ своя

страна съ вѣренъ човѣкъ въ Пиротъ. Два месеца по-късно попъ Спасъ получилъ въ изправность молитвеника си и сѫщо отбелязалъ това на корицата му.[4] Имало случаи, когато братята заемали на любознателни миряни книги за прочить. А много монастирски ржкописи били разнасяни по градове и села отъ таксидиотитѣ, изпращани като събирачи на милостиня, като управители на подарени имоти, проповѣдници, изповѣдници и учители на децата. Братствата поддържали писмовна връзка съ далечни общини, благодетели, свещеници и поклонници, водили свои кондики и поменици съ имената на посетители и ктитори. Много отъ поменицитѣ имъ начеватъ съ имената на старитѣ български царе и боляри. Голѣмитѣ монастири били срѣдищни мѣста за околнитѣ свещеници. Тамъ тѣ сключвали писмени договори помежду си за обща работа по селата, разграничавали си енориитѣ, опредѣляли такситѣ си и пр.

Всички тѣзи сведения за монастирския книжовенъ животъ, извлѣчени изъ самитѣ ржкописи и отъ бележкитѣ по тѣхъ, показватъ колко значително е било неговото влияние презъ XVII и XVIII вѣкъ не само въ затворената срѣда на монашеското общежитие, но и навънъ всрѣдъ народа.

Нека видимъ кои и колко на брой сѫ били монастиритѣ, които сѫ поддържали българската книжовность. Особено изпъкватъ съ своята непрекѫсната, богата и многообразна дейность Рилскиятъ и Зографскиятъ, които имали най-живи връзки съ всички краища на българскитѣ земи. Къмъ тѣхъ се стичали всѣка година хиляди поклонници и оставяли въ съкровищницитѣ имъ като даръ значителни суми. Благодарение на тази материална помощь братствата се отдавали спокойно на книжовна работа. Въ зографскитѣ и рилскитѣ

келии се научили на четмо и писмо стотици българи; тамъ били преписани други стотици ржкописи, които постепенно по различни пѫтища достигали до селскитѣ църкви въ Македония и Тракия. Особено важни като училища и производствени срѣдища на ржкописи сѫ били още монастиритѣ: Св. Гавриилъ Лесновски, Св. Прохоръ Пшински, Трѣскавецъ, Слѣпчански, Св. Якимъ Осоговски, Св. Иванъ Вѣтерски и нѣкои други въ Македония, а изъ останалитѣ български краища: Варовитецъ (Етрополски), Черепишкиятъ, Гложенскиятъ и Св. Врачове кукленски (Асеновградско). Но, за да бѫде по-ясна картината на монастирския книжовенъ животъ, ще изброимъ въ списъкъ всички обители, за които сме събрали надеждни свидетелства, произхождащи най-вече отъ самитѣ тѣхъ, че сѫ участвували презъ XVII и XVIII вѣкъ непрекѫснато или въ известни периоди въ общия духовенъ животъ на народа чрезъ поддържане на старобългарското книжовно предание. Въ случаитѣ, при които тази дейность не може да бѫде доказана възъ основа на писмени паметници отъ самото това време, а се сѫди по такива отъ по-раншно или по-късно столѣтие, или пъкъ по други околни обстоятелства и следи, — които понѣкога сѫ доста надеждни, — поставяме въпросителенъ знакъ предъ името на монастира:

Въ Македония

Зографски и Хилендарски на Атонъ
Синечки монастиръ, Кожанско
Лакочеревъ (Локочерей или Локочеренъ) Св. Спасъ до селата Долно и Горно Лакочеренъ, Охридско
Скребатно, около едноименни села въ Охрид-

ско или Неврокопско
(?) Варошки Св. Архангелъ, до с. Варошъ, Прилепско
Слимнишки (или Сливнишки) Св. Богородица, Преспанско
Бигорски Св. Иванъ, Дебърско
Св. Атанасъ Лешечки до с. Лешокъ, Тетовско
Янковски Св. Богородица, Ресенско
Пречиста Св. Богородица, Кичевско, (наричанъ и Кърнински по името на изчезналото село Кърнино)
Журженски Св. Спасъ до с. Журже, Битолско
Св. Никола Градищенски, (изчезналъ), негде изъ Прилепско
Зрзей (Зърце) Преображение Господне, Прилепско
Трѣскавецъ Св. Богородица, Прилепско
Слѣпченски Св. Иванъ Предтеча въ демиръхисарската котловина до с. Слѣпче
Слѣпче Св. Никола, сев.-зап. отъ Прилепъ, пакъ до село на име Слѣпче
Орле Св. Архангелъ при селата Горно и Долно Чичево, Велешко
Грънчица (Грънчища), Велешко
Св. Иванъ Предтеча, Вѣтерски, Велешко
(?) „Изъ области Селунской Ильинскаго монастыря что въ Сербіи". Това е, може би, изчезналиятъ монастиръ Св. Илия при Бродъ, Кичевско
Матковски Св. Богородица до с. Матка, Скопско
Кучевишки Св. Архангелъ до с. Кучевища, Скопско
Шишевски Св. Никола, Скопско
Св. Прохоръ Пшински, сев.-зап. отъ Крива Паланка

Марковъ мон. Св. Димитъръ, Скопско
Вунешъ надъ с. Любанци, Скопско
Нерезки Св. Пантелеймонъ, Скопско
Рукомия до едноименно село въ Скопско
Св. Георги до гр. Неготино, Тиквешко
Св. Архангелъ до с. Бошава, Тиквешко-Мориовско
Кованецъ до едноименно село въ Тиквешко
Св. Гавриилъ Лесновски до с. Лесново, Кратовско
Св. Якимъ Осоговски до Крива-Паланка
Буховецъ, Кочанско (?). (Може би тъждественъ съ следващия)
Буковски Св. Преображение до с. Буково, въ източ. разклонения на Пелистеръ
Матейче Св. Богородица надъ с. Матейче, Кумановско
Карпински Въведение Богородично до с. Страцинъ, Кумановско
Старонагориченски Св. Георги, Кумановско
Забелъ Св. Богородица до с. Старо-Нагоричино, Кумановско
Положки въ сев. склонове на Кожухъ пл.
„Св. Никола около Струмица", изчезналъ, а може би тъждественъ съ
Моклища Св. Никола до с. Моклища, Кавадарско
Сѣрски мон. Св. Иванъ Предтеча
„Св. Ѳеодоръ на Тръпиз" до с. Търлисъ, Неврокопско
Македонски монастиръ, чието мѣсто и име не е означено

Въ юго-западна България

Рилски монастиръ
Орлица, метохъ надъ с. Рила

Св. Богородица Треклянска до с. Трекляно, Кюстендилско
Св. Димитъръ до с. Бобошево, Дупнишко
Батановски Св. Спасъ, Радомирско
Ковачевски Св. Георги, Радомирско
Св. Никола до с. Пещера, Радомирско
Жаблянски Св. Иванъ Кръститель до с. Жабляно, Радомирско
Бѣльовски (сега Земенски), Радомирско
Самоковски женски метохъ въ самия градъ

Въ западнитѣ покрайнини

(?) Мисловщица, между селата Мисловщица и Филиповци, Трънско
Забелъ до с. Забелъ, Трънско. (Запустѣлъ презъ XVIII в.)
Св. Петка „Изворска" въ село Баринци до самия гр. Трънъ. (Собствено, това е църква, прочуто мѣсто за поклонение, но играло ролята на монастиръ)
Св. Архангелъ Михаилъ Билински до Трънъ
Смиловски Св. Кирикъ и Юлита, Царибродско
Погановски Св. Иванъ Богословъ, Царибродско
Мало-Маловски Св. Никола, Царибродско
Темско Св. Георги на р. Темска, Пиротско

Въ Софийско

Буховски Св. Архангелъ, Новоселско
Гѐрмански до с. Германъ, Софийско
Кокалянски Св. Архангелъ Михаилъ, Софийско
Бовски до с. Бовъ, Софийско
Елешнишки Св. Богородица Пречиста (или

Яковщица) до с. Столникъ, Софийско
Кремиковски Св. Георги, Софийско
Драгалевски, Софийско
Желявски, до с. Желява, Софийско
Сарански до с. Саранци, Софийско
Св. Богородица (Седемь престола) надъ с. Осеновлакъ, Софийско
Долно-Лозенски, Св. Спасъ, Софийско
Курилски Св. Иванъ Предтеча, Софийско
Илиенски Св. Пророкъ Илия до с. Илиенци, Софийско
Сеславски Св. Никола, Софийско

Въ северо-западна България и Врачанско

„Св. Троица до Враца". (Може би Добридолскиятъ Св. Троица до с. Добридолъ, Ломско)
Челопечански Св. Архангелъ, Врачанско
Черепишки Св. Богородица, Врачанско
Желѣзнишки Св. Иванъ Рилски до с. Желѣзна, Берковско
Мон. Касинецъ, Врачанско. (Изчезналъ?)
Св. Врачове до с. Стубелъ, Врачанско
Св. Иванъ Предтеча, до с. Градешница, Врачанско
Долно-Бешовишки Св. Архангелъ Михаилъ въ с. Долна Бешовица, Врачанско.
Карлуковски мон. Успение Пресв. Богородици и скитъ до него Св. Георги, Врачанско

Въ Балкана и Северна България отъ Ботевградско до Еленско

Калугеровски мон. Св. Архангелъ Михаилъ до колибитѣ Чикѝтинци, Калугеровска община, Ботевградско

Врачешки мон. Св. 40 мѫченици въ с. Врачешъ, Ботевградско
Мон. Варовитецъ Св. Троица, въ Етрополе
Троянски мон. Успение Богородично
Гложенски Св. Георги, Тетевенско
Св. Илия въ гр. Тетевенъ
Мон. Ястребъ до Ловечъ. (Изчезналъ)
Свищовски мон. до Свищовъ
Дрѣновски Св. Архангелъ Михаилъ
(?) Никополски Св. Никола (До Никополъ, или до Никюпъ, или срещу Неврокопъ край р. Места близу до изчезналъ стариненъ градъ Никополъ, който е билъ епископия)
Келифарски до с. Келифарево, Търновско
Преображенски до В.-Търново
Кѫпиновски Св. Никола до с. Кѫпиново Еленско
Плаковски, Еленско-Търновско

Въ Южна България

Калугеровски Св. Никола до с. Калугерово, Пазарджишко
Св. Тодоръ край с. Перущица. Разрушенъ въ края на XVIII в. — възобновенъ въ 1818 г.)
Св. Врачове (Безсребърници Козма и Дамянъ) и
Св. Богородица до с. Кричимъ, Пазарджишко
Баткунски Св. Петъръ и Павелъ, Пазарджишко
Сопотненски мѫжки Св. Спасъ
Калоферски мѫжки
Калоферски девически Въведение на Св. Богородица
Св. Врачове при с. Кукленъ, Асеновградско
Св. Петъръ и Павелъ до с. Добри-лѫкъ, Асеновградско

Горно-воденски Св. Св. Кирикъ и Юлита, Асеновградско
Св. Георги бѣлащенски, до с. Бѣлащица, Пловдивско. [5]

Прочее, общиятъ брой на монастиритѣ, които сѫ поддържали църковно-славянското и българско книжовно предание е билъ надъ 118. А не е изключено да бѫдатъ събрани или открити сведения за още такива монастири.

Тукъ следва да припомнимъ твърдението на Д. Мишевъ и В. Н. Златарски, че по-голѣмата часть отъ българскитѣ монастири се били поддали презъ споменатата епоха на гръцкото книжовно и езиково влияние и били „погърчени". [6] Приведенитѣ току-що имена противоречатъ на едно подобно допускане. Наистина, не е изключена възможностьта да бѫде посоченъ нѣкой елинизиранъ български монастиръ презъ тази епоха, особено негде изъ най-южнитѣ предѣли на Македония. Но това не ще ни даде научно право да говоримъ за масова елинизация на монастиритѣ ни. Още повече, че за дейностьта на ония обители, които сѫ изчезнали безвестно до края на XVIII вѣкъ, не притежаваме никакви известия, та да можемъ да ги причисляваме къмъ погърченитѣ и да противопоставяме тѣхния брой на именуванитѣ по-горе. Твърдението е изказано отъ двамата автори априорно, безъ фактическа провѣрка и подкрепа, то е опрѣно негли на общи предположения. Напротивъ, намъ би трѣбвало да направи впечатление едно явление съ тъкмо обратенъ смисълъ: монастиритѣ около Пловдивъ и Асеновградъ, които сѫ били подъ кръстосаното влияние на мѣстния гръцки народностенъ елементъ, на гръцкия презъ Срѣдновѣковието Бачковски монастиръ (благодарение на който сѫ, може би, и възникнали [7]), и на могѫщата пловдивска гръцка

митрополия, се оказватъ презъ XVII и XVIII вѣкъ български.

Напримѣръ, въ двора на монастира Св. св. Кирикъ и Юлита до с. Горни Воденъ, Асеновградско, — едно село, което до Освобождението е минавало за населено съ гърци и за крепость на гърцизма[8] — е стояла чешма, на която е билъ взиданъ мраморенъ възпоменателенъ надписъ (запазенъ и до днесъ), съ следното съдържание:

„Съградн се сы иcтоунникъ [при] игумена стефана іеромонаха и проигумена ѳеѳфана іеромонаха: ктиторн же бѣхѫ кирилъ іеромона(хъ) и по[пъ] даніла и попъ меѳодіа въ лѣтъ ҂ѕсд (1696) месеца а(к)г: [день] s: манстырь николл.“[9]

Подобенъ надписъ не би билъ допуснатъ и търпѣнъ отъ гърци, още повече, че самата чешма е била градена съ срѣдства на монаси отъ обителта. Текстътъ за надписа, естествено, е билъ съставенъ отъ игумена или ктиторитѣ, — за това говори, ако не друго, поне присѫтствието на църковното лѣточисление отъ сътворението на свѣта, известно на образовани църковници, но не и на каменодѣлци. Този паметникъ достатъчно убедително свидетелствува за народностната принадлежность и повдигнатото самосъзнание на неговитѣ създатели още презъ XVII вѣкъ. Особено значение, обаче, е ималъ между другитѣ български монастири въ Пловдивско и Асеновградско Св. Безсребърници Козма и Дамянъ (Св. Врачове) до с. Кукленъ. Той е развивалъ извънредно оживена книжовна дейность, на която до сега не е обръщано внимание отъ страна на изследвачитѣ. Тукъ била събрана богата библиотека отъ ржкописи, запазени отчасти и до днесъ въ Софийската и Пловдивската народни библиотеки, въ Църковно-археологическия музей при Св. Синодъ и въ ржкописната сбирка на Бѣлградската народна

библиотека. Къмъ края на XVII столѣтие (послѣднитѣ 5—6 години) въ Св. Врачове работи иеромонахъ попъ Анания, може би сѫщиятъ, който е споменатъ като ктиторъ на чешмата въ Воденския монастиръ отъ 1696 г. Непосрѣдно следъ него изпъква иеромонахъ Сидоръ, който самъ споменава въ една приписка, че билъ подстриганъ за дяконъ въ Воденската монастирска църква, а свещенически чинъ добилъ въ Асеновградъ. Сидоръ е билъ даскалъ-граматикъ и единъ отъ най-изкуснитѣ краснописци въ онзи край. Дѣлото му е свързано съ онова на Кръстя „граматикъ", сѫщо голѣмъ майсторъ на писмото и производитель на множество красиви ржкописи. Изглежда, че школата въ Св. Врачове е траяла дълго и имала улегнали традиции. Презъ цѣлото XVIII столѣтие обителта продължава да произвежда нови ржкописи, да обучава дяци и да поддържа дѣлови връзки съ свещеницитѣ отъ околнитѣ села.[10]

*

Но книжовниятъ животъ на онова време не е билъ изключителенъ монополъ на монастиритѣ. Разпространението на грамотността, преписването на стари книги, компилирането и превеждането на нови е било обикновено явление и извънъ тѣхъ, по градоветѣ и селата отъ „даскалитѣ" и свещеницитѣ. Първитѣ сѫ били негде монастирски таксидиоти, а другаде свободни скитащи иноци, които превръщали обучението въ основенъ занаятъ; не сѫ били изключение и свѣтскитѣ лица — учители по професия. Често, обаче, между имената на даскалитѣ и граматицитѣ се срѣщатъ и такива на свещеници. Тѣхната задача е била да обучаватъ децата на четмо при църквата, въ частенъ домъ или въ нѣкое занаятчийско заведение, за което имъ се заплащало било отъ родителитѣ, било отъ църковната община.

Българскиятъ католически архиепископъ Петъръ Богданъ въ своето „Описание на България“ отъ 1640 г. казва за тѣхъ: „Има мнозина монаси, които се наричатъ „даскали“ и не се занимаватъ съ друго, освенъ съ преписване на книги“.[11] Изглежда, че даскалитѣ сѫ били обикновено явление въ българския обществен животъ, щомъ Богданъ ги е опредѣлилъ като „мнозина“ и щомъ ги е посочилъ като отдѣлна категория. Ала сведенията му за тѣхната дейность не сѫ пълни: — тѣ сѫ били не само преписвачи, но и учители, подвързачи на книги, просбописци, съставители на документи, писма и др. под. При туй даскалитѣ изхождали не само отъ срѣдитѣ на монашеството. Покрай „граматицитѣ“ въ градоветѣ не липсвали и любители на книгата — търговци и занаятчии — които съставяли, преписвали и събирали ржкописи отъ безкористна любознателность и благочестие. Въ града, колкото и малъкъ да билъ той, трайното поддържане на едно или две църковни училища е било възможно поради по-лесното намиране на срѣдства отъ една страна и присѫтствието на мнозина свещеници, таксидиоти, колкогоде образовани търговци и еснафлии, които влагали интересъ въ дѣлото — отъ друга; тукъ и курсътъ на обучението е билъ по-задълбоченъ и разнообразенъ: освенъ писане и четене, още сериозно запознаване съ краснописанието и илюминацията, църковенъ редъ и служба, църковно пѣние и иконопись.

Изъ селата тѣзи условия и възможности не сѫ били на лице. Тамъ почти винаги единствени радѣтели за просвѣтата оставали мѣстнитѣ енорийски свещеници. Но какво сѫ представяли тѣ въ числено и качествено отношение? Петъръ Богданъ въ Описанието си твърди, че Софийскиятъ митрополитъ ималъ подъ своя власть 1500 свещенослу-

жители, извънъ монастиритѣ и църквитѣ, които нѣмали такива, а Търновскиятъ митрополитъ разполагалъ съ 2,000 души.[12] Тѣзи числа сж внушителни и твърде изгодни за нашата теза, но не бива да ги приемаме безкритично. Нека имаме предвидъ, че произведението на Богданъ е издържано въ искренъ патриотиченъ тонъ. То е съставено като докладъ до Конгрегацията за разпространение на вѣрата въ Римъ, която авторътъ желаелъ да заинтересува повече за сждбата на българскитѣ католически епископства, и затова съзнателно или безъ умисълъ е подсилилъ въ доклада си значимостьта на всичко българско съ по-високи статистически данни. Ала не е изключена и възможностьта той да е билъ неправилно осведоменъ отъ турскитѣ и гръцки административни мѣста (ако е ималъ достжпъ до тѣхъ), гдето е било обичай да се преувеличава, за да иматъ чужденцитѣ респектъ къмъ империята и патриаршията. И въ единия и въ другия случай числата на Богданъ се нуждаятъ отъ малка анализа и провѣрка. Ако доразвиемъ казаното отъ него, ще се получи такава картина. Щомъ само въ Търновската и Софийската епархия (безъ отдѣлнитѣ епископии на първата, които Богданъ изключва) е имало общо 3,500 свещеници, то броятъ имъ за всички български епархии би възлѣзълъ най-малко на 10,000 души. Подобно число не изглежда вѣроятно, защото презъ онази епоха изъ всички български земи е имало значително по-малко села съ още по-малъкъ брой жители, а единъ свещеникъ е обслужвалъ енория отъ 5—10 и дори 20 села. Положението се е подобрило значително едва къмъ XIX вѣкъ, но даже и до 1877 г. повечето отъ селскитѣ енории си оставали сборни.[13] Следователно, приблизителниятъ брой на служещитѣ духовни лица изъ българскитѣ земи презъ XVII и XVIII вѣкъ, ако е допустимо изобщо

да се правятъ при този случай груби пресмѣтания, е билъ около 3—4,000 души. Повечето отъ тѣхъ се стремѣли да живѣятъ въ градоветѣ, отъ гдето държали допълнителни селски енории, обхождани периодично. Тъй или инакъ, свещеничеството е представяло значително по численость съсловие, което могло да върши извънредно полезна културна работа всрѣдъ народнитѣ маси. Неговата слаба страна, обаче, била професионалната му подготовка. Най-образованитѣ му представители сѫ минавали презъ монастирското учение и келиитѣ въ по-значителнитѣ градове. Но това сѫ били едва нѣколко стотици избраници, защото въ келиитѣ сѫ учили обикновено нищоженъ брой младежи, отъ които малцина сѫ обличали расото. Голѣмото мнозинство се набирало измежду селскитѣ момчета или дребнитѣ занаятчии, които владѣели малко четмо и писмо и търсѣли да си обезпечатъ страниченъ приходъ. Върху такива слабо подготвени за службата си църковни служители падала съ всичката си тежесть просвѣтната работа въ селата. Наистина, тамъ често попадали и учени „граматици“, дори и нарочно условени даскали, но все пакъ като изключения.

„Иереятъ“ работѣлъ, тъй да се каже, „амбулантно“, въ много селища, набързо и често даже не въ църква, а подъ открито небе или по кѫщята. Затова винаги се чувствувала нужда отъ замѣстници и помощници както за седалището на енорията, тъй и за останалитѣ села. А нуждата довеждала до необходимостьта да се обучатъ нѣколко момчета въ грамота, пѣене и църковенъ редъ, за да се използуватъ тѣхнитѣ услуги, гдето потрѣбва изъ обширнитѣ енории. Ето практическата основа, възъ която се заражда и трае вѣкове селската църковна келия. Силата на народнитѣ религиозни потрѣбности, прочее, поддържала елементарното обучение. Сѫд-

бата на това древно писмовно предание въ всѣко селище зависѣла отъ два момента:

1) присѫтствието, подготовката и желанието за работа на свещеника и

2) добрата воля на родителитѣ да жертвуватъ времето на своитѣ деца за учение.

Не рѣдко поради липсата на свещеникъ селската църква и келията запустявали за много години. А отъ друга страна войнитѣ, преселенията и разрушенията прекѫсвали въ нѣкои краища нормалния животъ, а заедно съ това и келийното обучение. Но настѫпвали и по-добри времена. Следъ притѫпяването на тежкитѣ спомени за теглилата идвало на свой редъ стопанското замогване, грижата за възстановяване на предишния животъ съ неговитѣ нужди на душата. Селянитѣ се замисляли за църква, за попъ и келия ... старинното църковнославянско предание пакъ оживявало.

Като статистическа илюстрация привеждаме поименень списъкъ на селищата, за които имахме възможность да съберемъ надеждни сведения, че сѫ поддържали непрекѫснато или въ известни периоди на XVII и XVIII вѣкъ българската книжовность и грамотность по описания начинъ. За да може читателтъ да оцени по-правилно значението на списъка, необходимо е да изтъкнемъ и нѣкои обстоятелства, които трѣбва да се вематъ подъ внимание. Той е съставенъ възъ основа на данни отъ доста разнообразно естество. Използувани сѫ:

1) сведения за наличностьта на църква и църковно-славянска служба въ дадено село или градъ, което, впрочемъ, не винаги е означавало постоянно присѫтствие на свещеникъ;

2) сведения за наличность на печатни и рѫкописни книги и други писмени паметници отъ религиозенъ или свѣтски характеръ;

3) сведения за присѫтствие на свещеникъ, даскалъ, зографъ, таксидиотъ или мирянинъ, занимаващъ се съ преподаване, преписвачество и подвързия на книги;

4) сведения за присѫтствието на нѣколцина или множество грамотни миряни;

5) най-после сведения отъ документи, надеждни спомени и устни предания, които се подкрепятъ отъ други нѣкакви следи за келия и келийно обучение въ дадено мѣсто.

Списъкътъ, естествено, не може да се смѣта за пъленъ и завършенъ, тъй като голѣма ча̑сть отъ писменитѣ паметници на епохата, отъ които черпимъ сведения, сѫ унищожени или неприведени още въ известность. При това колкото критично и да използуваме материала, възможностьта да се направятъ пропуски не може да се изключи. Въ нѣкои подозрителни случаи сме изоставили имената на селища, гдето сѫ работили свещеници или църкви, защото самото присѫтствие на свещенослужителя още не е обезпечение, че тамъ е имало и келия, — не сѫ липсвали и полуграмотни, т. е. неспособни за учителска работа свещеници. Отъ друга страна пъкъ често старитѣ богослужебни книги и рѫкописни сборници, отъ чиито случайни записки и бележки добиваме най-много сведения, сѫ си оставали въ течение на две, три и повече поколѣния въ нѣкоя църква, безъ грамотнитѣ свещеници — даскали да пожелаятъ да ги изпъстрятъ съ бележки за своята дейность, понеже драскането по светитѣ книги не е било смѣтано дотамъ прилично. Тъй, единъ ученикъ отъ Рилския монастиръ, като споменава въ бележка къмъ богослужебенъ текстъ отъ 1709 г. при кого е училъ и като изказва уважението си къмъ своя „старецъ“, завършва: „**Простите ме, отцы светы, цто подраскахъ здѣ**“.[14] Поради тази причина

почти половината отъ запазенитѣ стари ржкописи не носятъ никакви надписи, записи и бележки. А тѣ сж минавали презъ ржцетѣ на стотици даскали и свещеници въ продължение на два вѣка. Тъй имената на тия труженици и тѣхното мѣсто на дейность оставатъ днесъ неизвестни. Най-после необходимо е да споменемъ, че не можемъ да вземемъ подъ внимание и саморжчнитѣ бележки на много десятки поименно известни даскали и граматици, само защото последнитѣ не сж споменали името на селището, въ което сж работили, напримѣръ: дякъ Драгулъ, училъ при игумена Варлаама къмъ 1605 г.; „граматикъ Севладъ“ отъ 1674 и 1689 г.; „граматикъ Прия“ отъ 1635 г.; „граматикъ Добро даскалъ“; даскалитѣ Герасимъ и Христофоръ отъ 1702 и 1709 г.; граматикъ Тодоръ отъ 1613 г.; даскалъ Нено отъ 1711 г.; „грѣшенъ и недостоенъ Петко Граматикъ“ отъ 1775 г.; „граматникъ ѿ млѵровицꙋ“ отъ XVIII в.; даскалъ Христо отъ Македония около 1740 г. и др.[15] Освенъ тия пъкъ имало е още много безименни краснописци-преписвачи, съчинители на писмовници и автори на отдѣлни записки и бележки, запазени до наше време, чиито имена, точни години и мѣсто на подвизание сж потънали завинаги въ забрава.

Списъкътъ на селищата — просвѣтни огнища е подреденъ по области.

Въ Македония

гр. Горна Джумая
„ Мехомия
„ Банско
„ Разлогъ
„ Мелникъ
„ Сѣръ
„ Воденъ

гр. Костуръ
„ Струга
„ Дойранъ
„ Охридъ
„ Битоля
„ Велесъ
„ Дебъръ
„ Тетово
„ Ресенъ
„ Прилепъ
„ Скопие
„ Св. Николе
„ Щипъ
„ Крива Паланка
„ Кратово
„ Струмица
„ Неготино
„ Кочани
село Бѣлица, Разложко
„ Недобърско (днесъ Добърско), Разложко
„ Масларово, Петричко
„ Никодинъ, Петричко
„ Търлисъ, Неврокопско
„ Варвара, юж. Македония
„ Върбани, Леринско
„ Гумендже, юж. Македония
„ Чрьна река (Църна рѣка), Мъгленско
„ Хрaсникъ (днесъ Храсна), Демиръ-Хисарско
„ Прибилци, Демиръ-Хисарско
„ Кракопеци, между Битоля и Прилепъ
„ Оризаре, Воденско
„ Ошани, Костурско
„ Бзовикь, Мориовско
„ Присианъ, (дн. Присовяни, Охридско?)
„ села около Охридъ, чиито имена не сж споменати въ използувания изворъ

„ Орлъкъ, Битолско (?)
„ Кръклино, Битолско
„ Кривогащани, Прилепско
„ Косоврасти, Прилепско
„ Рилево, Прилепско
„ Чичево, Велешко
„ Праведникъ, Тиквешко
(?) „ Долна Преспа, Ресенско
„ Лазаро поле, Дебърско
„ Лешокъ, Дебърско
„ Макелари, Дебърско
„ Лешница, Кичевско или Дебърско (две села съ еднакви имена)
„ Миленица, Кичевско
„ Стрименикъ (дн. Стримница?), Тетовско
„ Нерези, Скопско
„ Шишево, Скопско
„ Кучевища, Скопско
„ Баняне, Скопско
„ Бѣляковци, Кумановско
„ Младо Нагоричино, Кумановско
„ Старо Нагоричино, Кумановско
„ Дѣдино, Радовишко
„ Жванъ, Крушевско
„ Довезенци, Кумановско
„ Ново село, Щипско
„ Търново, Паланешко
„ Хмелщица (Мелщица или Мещица), Пехчевско (?)
(?) „ Росоманъ, Тиквешко
„ Дренъ, Тиквешко (или Прилепско)
(?) „ Неизвестно по име селище въ Тиквешко

село Бѣлчинъ, Самоковско
„ Ковачевци, „
„ Релово (Хрельово), Самоковско
„ Рила, Самоковско
гр. Самоковъ
село Бобошево, Радомирско
„ Друганъ, „
гр. Радомиръ
село Голѣмо село, Дупнишко
„ Слокощица, Кюстендилско
(?) гр. Кюстендилъ
„ Дупница
„ Перникъ
„ Нишъ
„ Пиротъ
село Добродолъ, Пиротско
„ Сталянци, „
„ Криводолъ, „
гр. Враня
село Догано, Босилеградско
„ Малово (сега Мало Малово), Царибродско
„ Стрезимировци, „
„ Горно Уино, „
„ Божица, „
„ Долна Лисина, „
гр. Знеполе (Тръновъ)
Баринци, махала на Тръновъ
село Ко(р)жинци, Тръновско
„ Ярловци, „
„ Вуканъ, „
„ Бусинци, „
„ Хмелщица (дн. Мѣщица) на ю.-и. отъ Брѣзникъ
„ Расникъ (сега Храсникъ), Брѣзнишко

„ Бояна, Софийско
„ Биримирци, „
„ Дивотино, „
„ Връбница, „
„ Вакарелъ, „
„ Правецъ, Софийско
„ Горни Лозенъ, Софийско
„ Гѐрманъ, „
(?) „ Доброславци, „
„ Долни Лозенъ, „
„ Долни Богровъ, „
„ Драгалевци, „
„ Желява, „
„ Церово, „
„ Искрецъ, „
„ Зимевица, „
„ Кремиковци, „
„ Локорско, „
(?) „ Подуене, „
„ Сеславци, „
„ Чупетлово, „
(?) „ Игнатица, „
„ Столникъ, „
„ Мирково, Златишко
гр. София

Гълъбарица = с. Гълъбовци, Софийско (?) или, може би, изчезнало селище негде изъ западна България

Въ сев.-запад. България, Врачанско и Ботевградско

гр. Видинъ
село Добри долъ, Ломско
„ Мокрешъ, „
„ Прогорелецъ, „
„ Ставерци, Орѣховско,

„ Ѳрѣховѣ (Може би Орѣхово или нѣкое друго едноименно село въ с.-з. България)
„ Чипровци, Берковско
„ Желѣзна, „
„ Бѣлимелъ, Фердинандско
„ Дерманци, Луковитско
„ Камено поле, Бѣлославинско
„ Кунино, Врачанско
„ Градешница, Врачанско(?). (Не е изключено нѣкои отъ паметницитѣ, които посочваме въ забележка, като изхождащи отъ това село, да се отнасятъ къмъ други села съ сѫщото име въ Пиротско, Мелнишко, Битолско или Прилепско. Отъждествяването е трудно)
„ Влашко село, Врачанско
„ Горна Бешовица, „
„ Долна Бешовица, „
„ Згуриградъ, „
„ Карлуково, „
„ Три Кладенци, „
„ Челопечъ, „
„ Чиренъ, „
гр. Враца
село Врачешъ, Ботевградско
„ Зелинъ, „
„ Новачане, Ботевградско
„ Осиковица, „
„ Боженица, „
„ Лочнѣко, с.-з. България (?). (Вѣроятно изчезнало)
„ Ходовица, зап. България или Македония (?). (Може би днесъ изчезнало или преименувано)

Въ северна и сев.-източна България

село Асанъ (сега Асенъ или Хѫсенъ), Тетевенско
„ Гложене, Тетевенско

„ Видраре, „
„ Присоето, „
„ Лесидрѣнъ, „
гр. Тетевенъ
„ Троянъ
село Червенъ брѣгъ, Плѣвенско (?)
„ Брѣстъ, Плѣвенско
„ Горна Митрополия, Плѣвенско
„ Къшинъ, Плѣвенско
„ Петрево, „
„ Рибинъ, „
„ Турски Тръстеникъ, Плѣвенско
гр. Плѣвенъ
„ Ловечъ
„ Свищовъ
село Горна Студена, Свищовско
гр. Севлиево
село Ново село Чердакъ, Севлиевско. (Може би изчезнало или преименувано)
гр. Дрѣново
„ Трѣвна
„ Габрово
село Бѣляковци, В.-Търновско
„ Горни Балванъ (сега с. Балванъ, с. Балванъ махла или Балванцитѣ, В.-Търновско)
„ Златарица В.-Търновско
„ Чертовецъ, до XVIII в. малко село, сега махала на Лѣсковската община
(?) „ Келифарево, В.-Търновско
„ Кованлъкъ, „
(?) „ Плаково, „
„ Леденикъ, „
„ Дебелецъ, „
„ Малово (днесъ колиби Малчовци? Малко вѣроятно е да е тъждествено съ софийското село Малово)

„ Ресенъ, В.-Търновско
„ Арбанаси, „
„ Добри дѣлъ, „
гр. Велико-Търново
„ Бѣла
село Червена вода, Русенско
гр. Русе
„ Силистра
село Вакъфъ, Силистренско
„ Врълово (сега Върлевци), Еленско
гр. Елена
село Тича, Котленско
„ Жеравна, „
гр. Котелъ

Въ южна България

гр. Етрополе
село Славовица, Ихтиманско
„ Акънджиево, Пазарджишко
„ Голѣмо Бѣлово, „
„ Малко Бѣлово, „
„ Костенецъ, „
„ Вѣтренъ, „
„ Сестримо, „
„ Дебърщица, „
„ Долни Матеевци, „
„ Момина Клисура, „
„ Раковица, „
„ Селище до крепостьта Раковица, Пазарджишко (изчезнало)
„ Хаджилий (днесъ Юнацитѣ), Пазарджишко
гр. Пирдопъ (Протопопинци; обаче 2 села съ сжщото име днесъ сжществуватъ въ Бѣлоградчишко и Царибродско)
гр. Пазарджикъ
село Перущица

„ Банково до Перущица, изчезнало около 1740 г.
„ Каменица, Пещерско
„ Радилово, „
„ Корова (сега Корово), Пещерско
гр. Пещера
„ Панагюрище
„ Коприщица
„ Клисура
село Стрелча, Пазарджишко
гр. Сопотъ
село Татарово, Карловско
„ Михилци, „
„ Кочибегово (днесъ Бегово?), Карловско
гр. Карлово
село Хаджаръ (днесъ Свеженъ), Калоферско
гр. Калоферъ
„ Пловдивъ
село Айдиново, Пловдивско
„ Кара-дере, „
„ Марково, „
„ Сотиръ, „
„ Брѣстовица, „
„ Дерменъ-дере (Фердинандово), Пловдивско
„ Царацово, Пловдивско
(?) „ Цалапица, „
гр. Станимака (Асеновградъ), Пловдивско
(?) с. Голѣмо Конаре, „
„ Крайславо (днешното Крислово?), Пловдивско
гр. Райково въ Родопитѣ
село Чокманово, Смолянско
„ Кара-орманъ, Чирпанско
„ Каратерзилери, Чирпанско
„ Енина, Казанлъшко
гр. Казанлъкъ
„ Стара-Загора

село Гидиклий, Хасковско
„ Караачъ, Симеоновградско
„ Четалово, Елховско
„ Дерменъ-дере и други околни села, Елховско
гр. Ямболъ
„ Карнобатъ
село Костенъ, Карнобатско
гр. Сливенъ
село Якезлий, Бургаско
„ Карабунаръ, Бургаско
гр. Малко Търново
„ Цариградъ.[16]

Отъ общия брой на поменатитѣ монастири и селища, които сж поддържали българското книжовно предание, се вижда, че вече не може да се говори за „нѣколко монастири“ и „нѣкои балкански села и градове“, защото сж налице повече отъ триста и деветдесеть срѣдища на грамотность и книжовность, чието общо влияние и значение ще да е било много по-голѣмо, отколкото се предполагаше до сега. Числото 390 добива още по-висока коефициентна стойность, ако го поставимъ предъ тогавашния вѣроятенъ брой на българското население — около 1,500,000 души.[17]

Но много по-важно отъ броя е равномѣрното имъ разпредѣление по области и въ съотношение между градове и села, което говори за повсемѣстно опазване на грамотностьта. Досега се приемаше априорно, че главна просвѣтна роля сж играли нѣкои позакрити монастири и селища въ планинитѣ, но безъ да се опредѣля кои именно и колко. Сведенията, върху които е изграденъ нашиятъ списъкъ, обаче, изтъкватъ на предно мѣсто и голѣмитѣ открити градове въ полетата, край важнитѣ тър-

говски пѫтища, като Велесъ, Скопие, София и Враца. Тѣ именно сѫ най-значителнитѣ книжовни огнища извънъ монастиритѣ, а не балканскитѣ паланки.

Въ Велесъ школското и книжовно дѣло е твърде старо. Още въ 1650 г. мѣстниятъ свещеникъ Яне притежавалъ ржкописенъ богослужебенъ текстъ, завещанъ му, навѣрно, отъ предшественици. Тази книга, опастрена въ църквата, въ която той служилъ, се предавала отъ иерей на иерей цѣли 105 години, докато достигне въ 1755 година до попъ Кръсте. Велешкитѣ попове ходили презъ XVII и XVIII вѣкове на поклонение въ Зографъ и саморжчно се подписвали въ поменика на обителта. Къмъ края на XVIII вѣкъ повечето отъ гражданитѣ — жени и мжже — били грамотни. На даскалъ се ходило редовно още отъ срѣдата на столѣтието. Известни сѫ имената на мнозина учители — свещеници, монаси, монахини, таксидиоти и свободни граматици или занаятчии, които поддържали отъ 1740 г. нататъкъ нѣколко келии едновременно. Тукъ били изпращани отъ далечни краища ржкописи за преписъ или подвързия, — напримѣръ, до попъ Станко въ 1722 г. и на други даскали въ 1747 г. Въ града се купували и продавали ржкописни и печатни църковни книги. Презъ 1787 г. мѣстниятъ даскалъ Христе, Моисовъ синъ, съставилъ единъ писмовникъ. Къмъ края на вѣка станалъ велешки гражданинъ известниятъ въ Македония Зографъ Теодосий, многограмотенъ и изкусенъ живописецъ.[18]

И въ Скопие книжовността и българската грамотность сѫщо могатъ да се проследятъ по паметници още отъ първата половина на XVII вѣкъ. Грамотни миряни и духовници отбелязватъ съ приписки и бележки разни мѣстни събития или сочатъ за книжовни и други дарове на църкви отъ благочестиви граждани презъ 1641, 1650, 1670, 1690, 1710,

1747, 1798 и други години. Църквитѣ Св. Спасъ и Св. Благовещение непрекѫснато сѫ притежавали множество печатни и ржкописни богослужебни книги на църковно-славянски. Въ града сѫ ставали и продажби на книги: въ 1645 г. попъ Сава и синъ му Паисий продали пендикостаръ на свѣтското лице Иванъ Мешинлия; на 1649—1650 г. става откупуване на богослужебна книга отъ лихваринъ-евреинъ, у когото била заложена; презъ 1655 г. тукъ е откупенъ другъ пендикостаръ, а въ 1796 г. попъ Димо отъ „горна църква Св. Спасъ" продава богослужебенъ текстъ на свещеника попъ Петъръ отъ Шишевската църква „Св. Николай". Както въ градскитѣ църкви, тъй и при митрополията винаги работили образовани свещеници и дори архимандрити българи, допринесли не малко за поддържане на църковната българска книжовность и келийното обучение. Известно е, че презъ XVIII вѣкъ на скопяни било разрешено съ ферманъ да уредятъ свое българско училище; за него била построена и нарочна сграда. Къмъ последнитѣ години на сѫщия вѣкъ въ Скопие се подвизава българскиятъ иконописецъ попъ Петъръ, който между другитѣ си произведения е нарисувалъ и подписалъ икона за мѣстната църква Св. Спасъ като даръ отъ кюркчийския еснафъ.[19]

С о ф и я стои на челно мѣсто въ своята непрекѫсната най-жива религиозна, книжовна и школска традиция отъ най-раннитѣ години на турското господство до края на XVIII вѣкъ. Този градъ е билъ и пазарно мѣсто за закупуване на ржкописи и печатни книги. Такива продажби имаме отбелязани въ 1677, 1682, 1690 и 1697 г. и по-късно презъ XVIII в. Сдѣлкитѣ ставали обикновено на Солни-пазаръ. Въ града сѫществували и работили едновременно или съ известни прекѫсвания десетина църкви, поддържани и закриляни отъ българскитѣ еснафи. Къмъ църквитѣ

се числѣли двадесеть и повече свещеници, които обслужвали и околни селски енории. При нѣкоя отъ тѣзи църкви винаги е имало поне едно келийно училище; въ него преподавали по доста сериозна и разнообразна програма мѣстни попове, таксидиоти —монаси (1795 г.) или професионални даскали. Изучавало се църковно пѣние, краснописание, иконопись, църковна служба. Известенъ е даскалъ Драганъ отъ XVII вѣкъ, отбелязалъ въ една своя записка, че е придобилъ образованието си въ София. Сѫщо и другъ граматикъ отъ пловдивскитѣ села споменава презъ XVIII вѣкъ, че е дошелъ отъ София, изглежда главѣнъ нарочно за селски учитель. Особено впечатление прави голѣмиятъ брой ржкописи, печатни богослужебни книги и духовни четива, използувани изъ църквитѣ; бѣлитѣ имъ полета сѫ изпъстрени съ безброй записки и бележки отъ свещеници и миряни. Въ града се произвеждали и нови ржкописи отъ духовни и свѣтски лица: презъ 1664, 1735, 1751 и 1800 г., а освенъ това други три кодекса отъ неизвестни дати на сѫщия вѣкъ и още 8 ржкописа, излѣзли изъ подъ перото на Мано Кръстовъ Калпакчи между 1770 и 1795 г.[20]

Враца е била известна съ училища и даскали сѫщо отъ XVII вѣкъ. Най-ранното споменаване въ това отношение е отъ 1616 г. и се отнася до книжовника иеромонахъ Данаилъ. Следъ него е известенъ преписвачътъ-даскалъ Рашо, около 1640 г. Другъ книгописецъ е попъ Петъръ, който продавалъ ржкописи дори на Зографския монастиръ — 1656 г. Трети грамотенъ врачански свещеникъ, попъ Алекси, се обажда съ забележка върху книга презъ неизвестна година на XVII вѣкъ. Въ периода между 1714 и 1732 г. имали келия въ града попъ Константинъ и попъ Димитъръ, баща и синъ, които вземали отъ ученицитѣ си плата въ натура. Нѣкой неизвестенъ

по име учитель презъ 1788 и 1789 г. отбелязалъ на единъ листъ приходитѣ отъ своитѣ ученици; а въ 1782 г. дава весть за себе си преписвачътъ даскалъ Петко. Къмъ 1732 г. въ нѣкое отъ врачанскитѣ училища дошелъ да се усъвършенствува попъ Спасъ отъ Пиротъ, който отсетне открива келия въ родния си градъ, гдето училъ деца, преписвалъ и подвързвалъ книги. Другъ анонименъ книгописецъ отъ Враца е отбелязалъ дейностьта си къмъ 1749 г. А въ неизвестна година на XVIII вѣкъ се обажда граматикъ Коно. Изглежда при тия условия, че врачанското гражданство въ значителната си часть е било грамотно, а може би и образовано за тогавашнитѣ нужди. Ето че и единъ заможенъ и доста сржченъ въ писането врачанинъ предприелъ поклоническо пжтуване до Божи гробъ презъ 1719 г., разгледалъ съ любознателность църковно-славянскитѣ книги и ржкописи въ православнитѣ монастири на Йерусалимъ и оставилъ паметни записки върху нѣкои ржкописи. Въ Враца е намѣрилъ благоприятни условия за спокойна работа и известниятъ рилски проповѣдникъ и писатель Йосифъ Брадати; той съставилъ единъ сборникъ въ дома на нѣкой си Димо Николовъ презъ 1750 год. Другъ преписвачъ, отъ когото сж запазени ржкописи, е врачанскиятъ попъ Теофанъ около 1782 г. Но славата на града е прочутиятъ на своето време дамаскинарь, попъ Теодоръ. Последниятъ съставялъ, редактиралъ и преписвалъ сборници отъ слова и църковно-служебни текстове въ огромни кодекси, които се продавали изъ цѣла България. Нѣкои отъ установенитѣ негови произведения носятъ годинитѣ 1756, 1757, 1758, 1760, 1761 и 1766; въ 1775 г. той билъ поканенъ въ Видинъ да работи за мѣстнитѣ църкви. Въ Враца презъ XVII и XVIII в. работятъ изкусни и грамотни златари, създали много църковни утвари съ надписи.[21]

Въ Самоковъ презъ споменатата епоха, макаръ да не е сѫществувала градска църква, книжовността и грамотността сѫ били поддържани съ подкрепата на метоха въ града и митрополията. Тукъ е било скѫтано книжовно църковно-славянско достояние още отъ XVI вѣкъ, защото въ 1601 г. попъ Никола отъ с. Ковачевци идва, за да си снеме преписъ отъ богослужебенъ текстъ за своята селска църква. Паметна бележка върху другъ писменъ паметникъ отъ Самоковъ имаме отъ 1619 г. Въ града идвалъ да работи преписи и проповѣди Йосифъ Брадати къмъ 1751 г., като отседналъ въ дома на х. Иоанъ Ерина, вѣроятно мѣстенъ благочестивъ първенецъ. Известни сѫ сѫщо така множество мѣстни исторически и битови бележки по ржкописи, датиращи отъ различни години на XVII и XVIII вѣкъ, а сѫщо така и имена на миряни и духовници отъ града въ поменика на Зографъ. Отъ Самоковъ излиза и единъ преписъ на Паисиевата история презъ 1771 г. съ забележки отъ различни по-късни читатели. А отъ българската митрополитска кондика, поддържана презъ XVIII вѣкъ, личи, че презъ сѫщото време въ града сѫ работили нѣколко частни и едно обществено училище.[22]

Нека дадемъ нѣкои сведения и за Пиротъ, единъ градъ, чийто български народностенъ и книжовенъ животъ презъ онова време е напълно опазенъ. Тукъ презъ 1704 г. попъ Стойчо учи младежи отъ околнитѣ села, като ги посвещава сѫщевременно въ книговезкия занаятъ. Следъ него се появява попъ Спасъ, който училъ краснописъ въ Враца, следъ като дълги години упражнявалъ даскалско-книговезкия занаятъ. Преди да замине за Враца, той произвежда ржкописъ и го дава на нѣкой си даскалъ Иванъ за продажба въ 1725 г. На следната 1726 г. попъ Спасъ подвързва една селска църковна

книга и отбелязва това върху нея. Презъ 1732 г. се обажда съ бележка отъ Враца. Въ сѫщата година подвързва и реставрира друга книга, като оставя върху нея паметна записка. Въ Пиротъ по сѫщитѣ години е живѣлъ и другъ писачъ, оставилъ споменъ за своята дейность въ 1723 г. А пиротскиятъ гражданинъ хаджи Нешо, многограмотенъ българинъ, е описалъ подробно поклоническото си пѫтуване до Йерусалимъ и обратно въ тетрадка отъ 18 листа. По-късно къмъ сѫщото описание прибавилъ и записки отъ 1768, 1774 и 1776 г. Новъ, неизвестенъ по име книгописецъ се появява въ Пиротъ къмъ 1781 г., но не оставя достатъчно ясни следи отъ своята дейность. Две години по-късно, въ 1783 г., отново чуваме за „попъ икономъ киръ Спасъ", който едва ли ще да е сѫщиятъ попъ Спасъ отъ началото на вѣка, макаръ тази възможность физически да не е изключена. Икономъ Спасъ си поржчалъ въ Рилския монастиръ презъ 1783 г. молитвеникъ, който носи означенията не само на книгописцитѣ, но и личната бележка на собственика за получаването му. Като имаме предвидъ, че стариятъ попъ Спасъ бѣше професионалистъ преписвачъ, тази поржка изглежда малко вѣроятно да е негова, още повече въ такава преклонна възрасть, когато му предстояло да се раздѣли и съ службата и съ живота. Може би икономъ попъ Спасъ е друго лице.[23]

Останалитѣ македонски, старопланински и срѣдногорски паланки и по-голѣмитѣ градове изъ равнинитѣ не оставатъ много назадъ въ книжовния животъ и грамотностьта отъ Велесъ или Враца, напримѣръ. И въ тѣхъ сѫществуватъ келийни училища съ даскали, преписватъ се сборници съ поучително или църковно-служебно съдържание, подвързватъ се и се реставриратъ стари ржкописи, пишатъ се еснафски кондики, писма, документи и пр.

Но, докато въ голѣмитѣ градове изъ равнинитѣ като Сливенъ, Казанлъкъ, Стара-Загора, Плѣвенъ, Видинъ, Русе и др. книжовнитѣ паметници, общо взето, достигатъ най-рано до края на XVII или началото на XVIII вѣкъ и таксидиотитѣ-учители на Зографския, Хилендарския и Рилския монастири сж главнитѣ крепители на грамотността, въ планинскитѣ градчета преданието е много по-старо — достига до началото на XVII вѣкъ и въ повечето случаи даже прехвърля тази хронологическа граница; тукъ главни просвѣтни деятели сж по правило мѣстни граматици — свещеници, наследници на по-стара и по-богата книжовна рутина, предаващи званието и изкуството въ единъ и сжщи родъ презъ много поколѣния, — напримѣръ: Котелъ, Елена, Трѣвна, Тетевенъ, Етрополе, Коприщица, Хаджаръ, Карлово, Калоферъ.[24] Но въ всички селища българското четмо и писмо е непрестанно въ употрѣба, безъ да бжде замѣствано отъ гръцкия езикъ.

Ако последниятъ се е загнѣздилъ въ нѣкои градове, това съвсемъ не е въ ония размѣри, въ които се допускаше до скоро. Особено ценни сж неизползуванитѣ до сега известия, които свидетелствуватъ за проявитѣ на българската писмовность въ Търново, с. Арбанаси, Пазарджикъ, Пловдивъ и Асеновградъ, селища, известни като гръцки, погърчени или подъ пълно гръцко църковно, езиково, просвѣтно влияние и разпоредба. Отъ съвременнитѣ наблюдения на католическия архиепископъ Петъръ Богданъ научаваме, че въ Търново гражданството къмъ 1640 г. е употрѣбявало, колкото гръцкия, толкова и българския езикъ. Богданъ самъ се очудва на това изолирано явление всрѣдъ България, което показва доколко е напреднала елинизацията на старата българска столица, щомъ е засегнала и разговора въ ежедневния обиходъ.[25] Тукъ

гръцкото писмо и книга се разпространявали чрезъ митрополията и гърцизиранитѣ имотни власи отъ с. Арбанаси. Бихме очаквали въ такъвъ случай тъкмо църквитѣ въ града най-напредъ да сѫ загубили своя български и църковно-славянски характеръ. Но изглежда, че поне презъ XVII вѣкъ гърцизирането още не е било пълно. Ето нѣкои известия, потвърждаващи допускането ни. Въ 1626 год. иеромонахъ Данаилъ преписва въ Търново единъ голѣмъ кодексъ отъ 387 листа съ недѣлни и празднични поучения, като отбелязва на самия ржкописъ:

„Исписах азь їеромонах данїиль сїѐ тлъкованїѐ їеѵгаско въ град Трънок и купи„го ѿ с[кѣ]та гоора(!) ѿ ѯенох манастыр їеродїакѡн кѵр михаи эа ак(1020) аспри, въ лѣто ѿ бытїа адамова эрад (1626) при митрополита трънокскаго кѵр макарїа“.[26] Едва ли иеромонахъ Данаилъ съ своята книжовна работа е билъ нѣкакво рѣдко изключение въ духовния животъ на Търново. Твърде вѣроятно е тамъ и изъ околнитѣ монастири, напримѣръ Преображенския, да сѫ се подвизавали книгописци и свещеници, не загубили интересъ къмъ църковнославянската книга, отъ която навѣрно и нѣкои отъ търновскитѣ църкви сѫ имали нужда. Последното сѐ потвърждава косвено отъ случая на богатия търновски свещеникъ хаджи попъ Петъръ, който въ една сржчно написана и доста обстоятелствена приписка отъ 1681 г. ни разказва на народенъ езикъ, че живѣелъ въ „Търновъ велики“, че наскоро се върналъ отъ Божи гробъ, гдето ходилъ на поклонение, че притежавалъ ржкописенъ църковно-славянски осмогласникъ, купенъ още отъ покойния му баща, попъ Кою, и че съ тази книга е служилъ баща му, а служелъ и той въ своята енорийска църква Св. Георги. Ясно е, значи, че въ споменатата църква богослужението е било извършвано на църковно-славянски и то въ продължение на две поко-

лѣния свещеници. И презъ следващия XVIII вѣкъ въ Търново българската грамотность не е задушена съвсемъ. Защото въ единъ актъ на търновската митрополия отъ 1797 г. се е подписалъ на български единъ градски първенецъ, „Гєнчъ", навѣрно възпитаникъ на мѣстна келия.[27]

Сведения отъ подобно естество имаме и за село Арбанаси, — това отдавна придобило влашко-гръцки обликъ селище съ много гръцки църкви и монастири. Тукъ българската езикова и книжовна стихия е проникнала постепено отвънъ, ако не е имала и старъ мѣстенъ произходъ. Въ нѣкои отъ арбанаскитѣ църкви сѫ запазени икони, книги и утвари съ български надписи отъ началото на XVIII в., а сѫщо тъй и възпоменателни и ктиторски надписи по стенописи и стени, — напримѣръ бележката на зографитѣ даскалъ Христо и Стойо, които подновили фрескитѣ на църквата Св. Георги въ 1710 г.; друга подобна бележка въ параклиса Св. Атанасъ отъ даскалитѣ Цойо и Недйо въ 1726 г.; а надъ вратата на параклиса въ монастира Св. Богородица стои: „Поменн г[оспод]и д[а]св[а]лл костя и цоию и гєрги, къ лѣто отъ Ѻдлма ҂ZCKI (1704)". Значи къмъ 1700 г. въ Арбанаси е имало даскали и се е писало на български. Споредъ най-добрия познавачъ на това селище, Д. Папазовъ, българитѣ сѫ прииждали тукъ отъ околнитѣ села, първомъ като ратаи, кехаи и други подобни помощни сили, а по-късно и като собственици. По такъвъ начинъ кръвьта на Арбанаси се побългарявала. Този процесъ проличавалъ отъ имената на семействата, отъ документи и отъ преданията за произхода на мѣстнитѣ родове.[28]

А Пловдивъ засвидетелствува дори отъ началото на XVII вѣкъ келия, български свещеници и църква съ църковно-славянска служба. И тази традиция се поддържа вѣкове: на 1605 г. отъ тукъ

се обажда съ приписка върху богослужебна книга попъ Илия: другъ духовникъ дава по сѫщия начинъ весть за себе си отъ Пловдивъ въ 1701 г.; а презъ 1710 г. пловдивчанинътъ попъ Димитъръ подарява на Кукленския монастиръ Св. Врачове църковна книга въ паметь на своя баща, Петко иерей, който, следователно, ще да е свещеничествувалъ презъ втората половина на XVII вѣкъ. Следъ попъ Димитра се обажда и българинътъ попъ Константинъ въ 1716 г. сѫщо съ приписка върху книга. Отъ него научаваме, че е живѣлъ въ махалата „Чохасианъ" (Чохаджийска), гдето ще е била по всѣка вѣроятность и църквата, въ която е служилъ. Сѫщиятъ поддържалъ живи връзки съ свещеницитѣ отъ околнитѣ села и получавалъ отъ тѣхъ ржкописи за поправка и подвързия (1716). Попъ Живко, хаджарски граматикъ, преписалъ въ 1634 г. единъ часословъ като подаръкъ за нѣкаква българска църква въ Пловдивъ, чието име не се чете, — може би тази въ Чохаджийската махала. Презъ 1713 г. въ Пловдивъ работи единъ твърде изкусенъ книгописецъ, Герги, който продалъ или преподвързалъ печатенъ руски трѣбникъ на сопотненския свещеникъ Димо. А търговци или занаятчии сѫ записали едно парично задължително съ лично подписани трима свидетели въ 1788 г. Въ поменика на Зографския монастиръ личатъ саморжчни подписи на пловдивски българи поклоници — петима иеромонаси, вѣроятно отъ околнитѣ монастири, четирима иереи и множество миряни — все отъ XVII или XVIII вѣкъ.[29]

Въ Асеновградъ (Станимака) около 1645 г. живѣелъ свещеникъ, който притежавалъ църковнославянски ржкописъ. Не е изключено той да е служилъ въ нѣкоя отъ градскитѣ църкви. Подобно известие имаме и за XVIII вѣкъ, но безъ опредѣлена година. Освенъ това на 1722 г. асеновградскиятъ

български свещеникъ попъ Андонъ засвидетелствувалъ съ една приписка своето посещение при братята въ Кукленския монастиръ.[30]

Въ Пазарджикъ гръцкото езиково и просвѣтно влияние се появява сравнително късно, отъ срѣдата на XVIII вѣкъ нататъкъ. Преди това време въ града се развива несмущавано българското книжовно предание. Тукъ даскалъ попъ Параскева, владѣещъ еднакво добре църковно-славянски и гръцки, преписва отъ 1752 до 1753 г. единъ дамаскинъ. А попъ Върбанъ въ неизвестна година на сжщия вѣкъ съставя друго дамаскинско сборниче. Въ Зографския поменикъ за XVII—XVIII вѣкъ личатъ множество подписи на свещеници, монаси и миряни отъ града. Понеже той е билъ богато търговско срѣдище, въ него отсѣдали въ собствени метоси таксидиоти отъ Зографъ, Хилендаръ и Рила. Тъй, на 1778 г. рилскиятъ таксидиотъ преписва въ Пазарджикъ огроменъ кодексъ, дамаскинъ. Сжщиятъ навѣрно е билъ и мѣстенъ даскалъ. Презъ тази година въ града се произвеждатъ още два ржкописа, единиятъ отъ неизвестна ржка, а другиятъ отъ граматика—свещеникъ Теофанъ. Въ 1795 г. се обажда новъ пазарджишки книгописецъ, попъ Иоанъ. Хилендарскиятъ монастиръ, който е билъ щедро обдаряванъ отъ богати пазарджичани, поддържалъ въ града постояненъ таксидиотъ-учитель презъ цѣлия XVIII вѣкъ, та дори и до 1808 г. Богослужбата въ градскитѣ църкви презъ това време е била извършвана на църковно-славянски отъ българи свещеници. Гръцкиятъ езикъ и писмо започватъ да се налагатъ постепено подъ давлението на гръцката епископия и богатитѣ пещерски власи, които се заселвали презъ това време тукъ. Първата проява на това ново влияние е двуезичниятъ попъ Параскева. По него идва кондиката на пазарджишкия кафтанджийски еснафъ, започната въ 1750 г. и

водена отъ нѣколко ржце на български езикъ съ гръцки букви. Следъ нея се появяватъ и чисто гръцки кондики, принадлежащи на български цехови организации съ гръкъ или влахъ първомайсторъ.[31]

Отъ казаното за гръцкото църковно и просвѣтно засилие въ споменатитѣ градове проличава, че то е вторична наслойка надъ българското църковно-славянско книжовно наследство, което все още не било загубило своята жизненость и продължавало да се развива въ простонароденъ духъ тъй, както и по другитѣ градове и села. А това пъкъ говори за наличностьта на български народностенъ съставъ тамъ, който повече или по-малко съзнателно крепи своето езиково и книжовно достояние.

Но още по-голѣмо значение има фактътъ, че българската грамотность е била разпространена масово и трайно по селата. Прави впечатление тѣхното групиране около голѣмитѣ книжовни срѣдища — не само монастири, но и градове, като: Велесъ, Скопие, София, Враца, Пазарджикъ. Това е доказателство за сѫществуването на известна постоянна връзка между монастира (или града) и селото, съ други думи — книжовниятъ животъ не е билъ разкѫсанъ на области или малки уединени острови отъ села изъ планински мѣстности, а е ималъ обща, единна циркулация и пулсъ. Особено гѫсто сѫ разположени селата — срѣдища на грамотность въ Скопско, Софийско, Врачанско и Пазарджишко. Единствената слабо представена въ това отношение область е източна България — Бургаско, Варненско и Добруджа. Ако подиримъ нѣкакво обяснение за тази липса на книжовни паметници отъ споменатитѣ краища, ще го намѣримъ негли въ две обстоятелства: първо, въ това гдето гръцкитѣ митрополии по черноморското ни крайбрѣжие, подпо-

могнати отъ мѣстното гръцко население, сѫ наложили до известна степень своя църковно-просвѣтенъ отпечатъкъ върху най-близкитѣ села и градове; и второ, въ силната турска колонизация по тия мѣста, която е гнетѣла извънредно тежко българитѣ тамъ както въ стопанско, тъй и въ социално и духовно отношение. Нѣкѫде се е достигнало дори до потурчване на цѣли села. Това нерадостно състояние на българския елементъ въ източна и особено северо-източна България се запазило дори до срѣдата на XIX вѣкъ.[32]

*

Въ заключение можемъ да поставимъ въпроса, какъ трѣбва да опредѣлимъ състоянието на грамотностьта и книжовностьта въ българскитѣ земи презъ XVII и XVIII вѣкъ? Била ли е тя въ толкова печално състояние, както нигде другаде? Имаме ли научното право да смѣтаме тия вѣкове за „мрачни времена"? Събранитѣ въ нашитѣ списъци сведения и тѣхната анализа говорятъ достатъчно ясно за повсемѣстното разпространение и употрѣба на българската книга и писмо. Но значението имъ ще изпъкне още по-отчетливо, първо, ако прибѣгнемъ до едно сравнение съ нѣкоя европейска страна, която по сѫщото време е била най-слабо засегната отъ западното просвѣтно влияние, напримѣръ Русия, и второ — като преценимъ характера на българската книжовность и грамотность отъ тази епоха.

П. Милюковъ въ основния си трудъ „Очерки по исторіи русской культуры" дава по този въпросъ богати сведения, изложени въ цѣла глава („Исторія школы XVIII столѣтія") и събрани отъ множество монографични изследвания. Споредъ него презъ 1716 г. Петъръ Велики създава народни първоначални училища, които къмъ 1722 г. достигнали на брой до 42. Въ тѣхъ били вкарани повечето насила около 2,000

деца. Но всички съсловия почнали да негодуватъ, че съ новитѣ училища се губи напраздно времето на младежьта. Ученицитѣ постепено се разбѣгали, така че до 1744 г. просѫществували едва 8 отъ тия „заведения“. Останалитѣ били затворени поради липса на преподаватели и ученици. Освенъ тѣхъ едва кретали 20—30 епархиални свещенически училища, въ половината отъ които се преподавало граматика и реторика, докато въ другата половина учението се свеждало до придобиване на гола грамотность. И тукъ причината за низкото равнище на изискванията и преподаването била липсата на подготвени учители и още нуждата отъ бързо производство на свещеници. По-късно, къмъ 80-тѣ години на XVIII вѣкъ бива създадено и нѣщо подобно на срѣдни училища — „главные школы“. Но и за тѣхъ ученицитѣ били събирани насила съ военна и полицейска намѣса. Единъ отъ инспекторитѣ „принужденъ былъ констатировать, что ихъ программа повсюду превышаетъ потребности населенія... что родители не видятъ цѣли ученія... Они почитаютъ, что дѣтямъ ихъ нужны только предметы двухъ низшихъ классовъ, да и то по причинѣ чтенія и чистописанія, а прочія науки почитаютъ они безполезными...“ Не по-добро било положението на малкитѣ народни школи, които правителството се опитвало отново да открие. Презъ 1786 г. се наброявали около 40 такива съ 136 учители и 4,400 питомци. Милюковъ завършва описанието на школското дѣло въ Русия презъ XVIII вѣкъ съ думитѣ: „Дѣло ограничилось при Екатеринѣ единичными усиліями отдѣльныхъ лицъ. Можно насчитать до дюжини сельскихъ школъ открытыхъ въ разныхъ губерніяхъ и вмѣщавшихъ до двухъ съ половиную сотенъ крестянскихъ детей. Но, не говоря уже о томъ, что это было только капля въ морѣ, почти всѣ эти

школы тогда же закрились".[33] Тази картина става още по-показателна, като вземемъ подъ внимание броя на населението въ Русия, грижитѣ на държавната власть за разпространение на образованието и отдавна използуваното книгопечатане отъ една страна, срещу броя на населението, стопанскитѣ и политически възможности въ българскитѣ земи отъ друга. Явно е, че едва ли може да става дума за нѣкаква изостаналость на българитѣ въ просвѣтно отношение по-назадъ отъ Русия, поне що се отнася до елементарната църковно-славянска книжовность и до грамотностьта. Но пълната оценка на разглежданото явление идва, едва когато подчертаемъ единъ особенъ моментъ, — нежеланието на руското семейство да държи своитѣ деца дълго време въ училище, пренебрежението му къмъ модерното образование, задоволяването съ рудиментитѣ на грамотностьта, което показва ясно инерцията на срѣдновѣковния битъ и свѣтогледъ у руския народъ. Тази инерция е запазена въ Русия до края на XVIII вѣкъ тъй добре, както и въ българскитѣ земи. И тукъ и тамъ кирилицата и идейното достояние на църковно-славянската книжнина сж основното духовно богатство на народа.[34]

Щомъ обърнахме внимание на срѣдновѣковния характеръ на българската книжовность презъ XVII и XVIII вѣкъ, ние вече застанахме на по-обективно становище, което, както ще видимъ, е било пренебрегвано отъ създателитѣ на научния митъ за „мрачнитѣ времена". Нека проанализираме създаването на последния. Преди да възникне той литературно, Ив. Д. Шишмановъ въ статията си „Паиси и неговата епоха. Мисли върху генезиса на ново-българското възраждане" се изказа доста оптимистично по интересуващия ни културно-исторически въпросъ. Между другото той писа: „Прѣувеличено е да се

твърди, че въобще едва съ Паисия се начева нашата духовна пробуда. Началата на новобългарската образованость се криятъ още въ XVI вѣкъ, а може би и по-рано. Днесъ се знае, че въпрѣки крайно неблагоприятнитѣ политико-обществени условия, въ манастиритѣ и въ извѣстни по-запазени и сравнително икономически по-силни (еснафски) краища на българската земя, особено въ зап. България и сѣв. Македония, учението не е преставало никога. Още Герлахъ отбѣлѣзва, че въ София имало две училища за попове (1578). Презъ XVII вѣкъ имало подобно училище въ Враца. Не сж малобройни извѣстията за граматици и даскали, които се подвизаватъ въ България още преди Паисия".[35] За жалость този авторъ изнесе своето схващане безъ документация и обосновано по-скоро на впечатления отъ общи сведения за български книжовни паметници преди Паисия. Това е може би причината, поради която нѣколко години по-късно Д. Мишевъ и В. Н. Златарски не взеха подъ внимание все пакъ скромното му по обхватъ твърдение и фиксираха ясно мита за „мрачнитѣ времена". Ето какъ описватъ тѣ пълното духовно обезличаване на българския народъ презъ споменатата епоха. На първо мѣсто и двамата автори твърдятъ, че по-голѣмата часть отъ българскитѣ монастири били погърчени, което, както видѣхме, далечъ не отговаря на действителностьта.[36] Освенъ това споредъ Златарски („Нова политическа и социална история на България...") презъ XVII вѣкъ „за просвѣта и дума не могло да става,... народътъ тънѣлъ въ невѣжество. По цѣла България не се намирали свещени книги освѣнъ по църквитѣ, а пъкъ отъ ония, които знаели да четатъ, надали единъ на сто разбиралъ какво чете, защото училища вече нѣмало и освѣнъ по мънастирскитѣ келии, никждѣ другаде наука не е имало. За нѣкакво-си

(к. н.) училище презъ XVII вѣкъ въ Враца вж. Шишмановъ, Паиси и неговата епоха..."[37] Въ сжщия духъ продължава Златарски и за XVIII вѣкъ: „Отъ срѣдата на XVIII вѣкъ настжпилъ периодъ на мракъ (к. н.), потисничество и жестоки прѣслѣдвания (разбирай въ просвѣтно отношение). Българскитѣ духовници, учители и първенци... били гонени,... заточавани и често убивани... Сами митрополититѣ... осжждали на затворъ и окови просвѣтенитѣ и събудени българи. (Владицитѣ), следъ като унищожили навсѣкжде (к. н.) нашия езикъ, настанявали по епархиитѣ гърци учители." [38] Преди всичко между пасажа за XVII и пасажа за XVIII вѣкъ има известно противоречие, защото въ втория отъ тѣхъ е казано, че „мракътъ" е настжпилъ отъ срѣдата на XVIII вѣкъ, отъ което следва, че презъ XVII вѣкъ положението на просвѣтното дѣло е било нѣкакъ си по-добро. Но да оставимъ тази подробность и видимъ отъ где е почерпилъ авторътъ сведенията си. Ще разгледаме най-напредъ текста за XVIII вѣкъ. Въ него липсватъ каквито и да било посочвания на факти. Това подсказва, че може би е използувано нѣкакво изследване или всеизвестно общо мѣсто. Дирейки въ тази посока, попадаме на книгата на Д. Мишевъ, „България въ миналото", гдето на стр. 194 стои буквално сжщиятъ текстъ.[39] Златарски е добавилъ само „(владицитѣ), следъ като унищожили навсѣкжде (к. н.) нашия езикъ, настанявали по епархиитѣ гърци учители" (стр. 155), за да предаде накратко, но въ още по-заостренъ смисълъ единъ подобенъ пасажъ отъ Мишевъ (на цитираната страница). Ако се вчетемъ сега внимателно въ съответнитѣ страници на последния авторъ, ще установимъ, че на свой редъ и той, макаръ другаде да се старае да посочва изворитѣ си, тъкмо при занимаващото ни мѣсто е пропусналъ да стори това. Така

читателтъ се вижда въ невъзможность да установи достовѣрностьта на твърденията му. И нѣщо друго: докато у Мишевъ разказътъ за мрака и преследването на българската книга явно се отнася къмъ първата третина на XIX вѣкъ — защото е включенъ между факти и сведения отъ това време, (стр. 193—195) — у Златарски сѫщиятъ разказъ, неизвестно на какви основания, е прикрепенъ къмъ втората половина на XVIII вѣкъ. А времето, къмъ което единиятъ или другиятъ авторъ отнася тѣзи събития, е отъ голѣмо значение, тъй като известия за колкогоде систематично преследване и унищожаване на българската книжовность и просвѣта отъ страна на гръцката църква презъ първата половина на XIX вѣкъ действително има, но за XVIII вѣкъ такива липсватъ; — липсватъ поне въ такъвъ брой и въ такова значение, че да имаме право да говоримъ за погасване или задушаване на църковно-славянското и българското писмовно предание благодарение на усилията на фанариотското духовенство. Това обстоятелство, обаче, не възпира Мишева да заключи: „Повече отъ истина е, че auto-dafe-то на българскитѣ рѫкописи е ставало систематично презъ XV—XIX столѣтие.“ [40] Въ сѫщность двамата автори нѣматъ никакво научно основание да поддържатъ тази теза. Нѣколкото отдѣлни случаи на горене или унищожаване църковно-служебни книги въ българскитѣ църкви презъ XVII—XVIII вѣкъ отъ страна на гърцитѣ — които случаи Златарски и Мишевъ (особено последниятъ) не сѫ имали предвидъ и дори отчасти не сѫ знаели — спадатъ къмъ друга категория културно-исторически явления, които ще разгледаме по-нататъкъ.

Да видимъ на какво е основанъ разказътъ на Златарски за XVII вѣкъ. Тукъ той използува единъ другъ по-достовѣренъ и по-цененъ по богатството

на сведенията си изворъ — Описанието на България отъ архиепископъ Петъръ Богданъ. Ето и самитѣ текстове отъ него: „Вѣрвамъ, че въ цѣла България не се намира Светото Писание, освенъ онова, което четатъ въ църква, но даже и него (не четатъ) съ разбиране. На стотѣ не ще намѣрите единъ, който да разбира онова, което чете, защото не се учатъ и нѣматъ училища.“ [41] (Богданъ самъ на сжщото мѣсто частично се опровергава, като съобщава, че виждалъ две руски печатни библии извънъ църква, едната отъ които купилъ за себе си за $16^1/_2$ реала). [42] „(Българитѣ) иматъ съвсемъ малко книги за църковна служба. Ржкописи-евангелия и други книги за църковна служба се продаватъ по 40 скуди. Има мнозина монаси, които се наричатъ „даскали“ и не се занимаватъ съ друго, освенъ съ преписване на книги безъ провѣрка, безъ издирване. Задоволяватъ се да ги направятъ такива, каквито ги намѣрятъ и затова се пораждатъ много ереси; защото всѣки пише по своему и ако намѣри хиляди грѣшки, не знае какъ да ги оправи.“ [43] Личи ясно, че Златарски използува буквално първата часть на цитирания текстъ отъ Богданъ и то безъ да хвърли критиченъ погледъ върху него и безъ да забележи, че втората му часть, въ която се говори за даскалитѣ, до голѣма степень опровергава първата. Видѣхме вече, че презъ въпросното време е имало твърде много свещени книги и извънъ църквитѣ, особено псалтири, евангелия, молитвеници и пр., притежавани, преписвани, подвързвани и пазени съ любовь отъ стотици занаятчии, търговци, селски първенци, свѣтски даскали или просто благочестиви люде. Знаемъ сжщо, че такива книги сж се намирали и за продань изъ голѣмитѣ градове. Ако пъкъ става дума изрично за Библията и то за Вехтия Заветъ, нека имаме предвидъ, че тази часть на Светото Писание е имала

всрѣдъ народитѣ и църквитѣ на източно-православнитѣ страни сравнително по-малка популярность, значение и използуване, отколкото на Западъ. Така че рѣдкостьта на Вехтия Заветъ изъ нашитѣ градове и села не може да се смѣта за признакъ на специфично българска църковно-книжовна изостаналость. Второ — Златарски е почувствувалъ пресиленостьта на Богдановото твърдение, че въ България нѣмало училища и наука (църковна, разбира се) и е допустналъ такава поне въ монастиритѣ. Но ние вече видѣхме, че и това е далечъ по-малко отъ действително сѫществуващото. Училища и наука е имало и въ градоветѣ, та дори нѣкѫде и по селата. Трето — твърдението на Богданъ, че на 100 души грамотни или свещеници — (не е ясно точно за каква категория люде става дума) — едва единъ разбиралъ какво чете въ богослужебнитѣ книги, не може въ никакъвъ случай да се приеме въ буквалния му статистически смисълъ. Защото не е вѣроятно католическиятъ архиепископъ да е правилъ нарочни анкети по този въпросъ. Това сѫ негови впечатления, подсилени отъ неприязньта му къмъ православното духовенство, но какъвъ е билъ действителниятъ процентъ на напълно грамотнитѣ въ църковно-славянския езикъ е невъзможно да се установи, макаръ да е много важно да се узнае той, защото разликата отъ 1% до 5% или 10% е отъ извънредно голѣмо значение. Достатъчно би било на 100 души грамотни духовници (ако става дума изключително за такива) само петима или десетина да сѫ били задоволително подготвени за книжовна работа, за да може църковно-славянското литературно предание да се поддържа колко-годе въ жизнено състояние. Прочее, ние сме склонни да приемемъ, че процентътъ на църковно-славянски грамотнитѣ (ако може това да се изрази въ процентъ) е билъ не 1, а между 5 и 10.

Има и друго условие, което трѣбва да ни накара да теглимъ твърденията на Богданъ съ една относителна мѣрка. Той е придобилъ своето образование въ Италия и това е вече причина да наблюдава българската действителность презъ призмата на италианската ренесансова католическа култура и да поставя на своитѣ сънародници културни изисквания, които не сѫ отговаряли не само на възможноститѣ на българитѣ, но и на възможноститѣ на цѣлия източно-православенъ свѣтъ въ онова време. А не бива да се забравя и обстоятелството, че Описанието е съставено като докладъ до Конгрегацията за разпространение на католическата вѣра въ Римъ, чиито членове биха могли да разбератъ мѣстнитѣ културни условия само въ сравнение съ италианскитѣ такива. И наистина, цѣлото изложение, доколкото се отнася до православнитѣ, е изградено върху началото на непрекѫснатото сравнение: православнитѣ нѣматъ това и това... тѣ правятъ онова, което въ католическата църква е недопустимо и т. н. Ако Богданъ съобщава, че въ България се намирали свещени книги само изъ църквитѣ (което не е досущъ така), то е, защото самъ той и неговитѣ началници въ Римъ сѫ свикнали да виждатъ печатната книга въ ежедневна употрѣба у всѣки грамотенъ гражданинъ, тъй като печатнитѣ библии и молитвеници, бидейки въ Италия сравнително по-евтини, сѫ се намирали почти въ всѣки домъ. Обаче презъ срѣднитѣ вѣкове както въ Италия и на Западъ изобщо, тъй и въ България свещенитѣ книги сѫ били единъ видъ монополъ на монастиритѣ, църквитѣ и духовницитѣ. Това се отнася особено за Светото Писание. Сѫщиятъ срѣдновѣковенъ режимъ, макаръ вече чувствително накърненъ, е владѣелъ все още въ България. Но срѣдновѣковнитѣ жизнени условия сами по себе си не означаватъ „мракъ и не-

вежество". Ние не бива да възприемаме субективното културно-историческо отношение на Богданъ спрямо книжовния животъ на православнитѣ българи отъ XVII вѣкъ, защото по такъвъ начинъ изгубваме перспективата на историческото наблюдение. Сѫщиятъ авторъ иронизира българскитѣ даскали, че преписвали своитѣ текстове рабски, заедно съ грѣшкитѣ и не могли да се отнасятъ критично къмъ писаното. Тукъ пакъ се сблъскваме съ различие въ свѣтогледа. Защото, ако Богданъ е придобилъ въ Италия филологическа школовка и знае що е текстъ-критична работа, канонично установенъ текстъ и правописъ, което е заслуга на йезуититѣ и възрожденскитѣ филолози, тѣзи реалии не сѫ били така свойски на българскитѣ граматици. Тѣ се придържатъ слѣпо ѡ старината, преписватъ буква по буква завещаното отъ вѣковетѣ, защото сѫ духовни възпитаници на срѣдновѣковния традиционализъмъ, който въ Западна Европа презъ по-раншнитѣ вѣкове опази цѣлото антично наследство въ хиляди сѫщо така рабски преписани фолианти, кодекси и отдѣлни ръкописи. Традиционализмътъ на българското население и неговитѣ духовници е подчертанъ и отъ самия Богданъ въ нѣкои други негови наблюдения. Той, напримѣръ, разказва: „(Българитѣ) сѫ преупорити въ тѣхния законъ..., та нѣкои не могатъ да слушатъ, когато имъ се заговори за латини (т. е. католици)... Бидейки люде прости и невежи, вѣрватъ на всичко онова, което намѣрятъ писано... И, ако ги запитате, не могатъ да отговорятъ разумно, а съ известна надменность и високомѣрие и се основаватъ на онова, което е писано и казватъ „Така казва Писанието."[41] А при единъ догматиченъ споръ на Богдана съ нѣкакъвъ български епископъ последниятъ завършилъ аргументацията си съ думитѣ: „Така сѫ правили нашитѣ предци, така трѣбва да

вѣрваме."[45] Що се отнася до твърдението на сѫщия авторъ, какво българскитѣ даскали преписвали съ хиляди грѣшки богослужебнитѣ текстове и отъ това се пораждали ереси, може да се каже спокойно, че е пристрастно преувеличение. Богослужебнитѣ текстове отъ онова време, запазени до днесъ, съвсемъ не сѫ тъй корумпирани, както ги представя той. Напротивъ, „рабското" преписване е било правено обикновено отъ подготвени лица и грѣшкитѣ сѫ малко. А за ереси, възникнали поради криви тълкувания на корумпирани текстове отъ Писанието, едва ли може сериозно да се мисли. Въ сѫщность Богданъ е проециралъ на българска почва възможностьта на едно явление, което е било отдавна познато на Западъ. Съ една речь, сведенията на Петъръ Богданъ за книжовния животъ на православнитѣ българи трѣбва да се преценяватъ, като се взема подъ внимание западната му богословска култура и явната неприязънь къмъ източната църква и нейнитѣ представители.

Аналогиченъ е случаятъ съ третия (само вѣроятенъ) изворъ на Златарски — пѫтнитѣ бележки на хърватския ученъ йезуитъ Руджиеръ Йосифъ Бошковичъ, който преминалъ въ 1762 г. презъ източна България по пѫтя: Одринъ, с. Факия, Карнобатъ, Айтосъ, Чалѫ-кавашкиятъ проходъ, Шуменъ, Нови Пазаръ, с. Козлуджа, Добричъ и по-нататъкъ презъ различни села до северна Добруджа. Бошковичъ водилъ кратки разговори посрѣдствомъ преводачъ или лично съ двама селски свещеници (единиятъ въ с. Канара, Странджанско, другиятъ въ с. Бююкъ-Козлуджа, Варненско) и съ нѣколцина селяни отъ селищата, презъ които минавалъ пѫтя му. Отъ тия бѣгли наблюдения надъ българския селски животъ, събрани въ течение на 20 дни, той вади общото заключение, че нашиятъ народъ пребивавалъ въ

жалко духовно състояние и крайно невежество. Неговитѣ думи сѫ: „това сурово невежество почти навсѣкѫде въ тия земи е еднакво.“[46] Естествено, авторътъ твърде прибързано е характеризувалъ духовния животъ на единъ цѣлъ народъ само възъ основа на впечатления отъ нѣколко села и то тъкмо въ източна България, край, който е билъ, както видѣхме вече, най-тежко засегнатъ въ културно отношение отъ турската колонизация и отъ който имаме запазени най-малко писмени паметници. Неговото удивление не може да бѫде надеждно свидетелство за насъ и поради следнитѣ съображения. Бошковичъ е една отъ най-голѣмитѣ учени знаменитости на Европа презъ XVIII вѣкъ, — астрономъ, физикъ, математикъ, философъ и строитель, работилъ въ най-прочутитѣ научни институти на Италия, Франция и Англия, движилъ се презъ цѣлия си животъ изъ висши интелектуални кржгове. Преминалъ случайно презъ България, той, разбира се, остава очуденъ отъ срѣдновѣковния духовенъ битъ на българскитѣ селяни и църковници. Козлуджанскиятъ свещеникъ разкрилъ своето дълбоко невежество предъ него съ това, че не знаелъ нищо за... римскитѣ императори (съ изключение на Константина Велики), а сѫщо за Римъ и католическата църква![47] (Макаръ че други български свещеници отъ това време споменаватъ въ припискитѣ си, гдето се разказва за страданията на християнското население отъ турцитѣ, имената на императоритѣ Диоклетианъ и Неронъ за сравнение съ тѣхнитѣ противохристиянски гонения. Тѣзи реминисценции сѫщо подчертаватъ срѣдновѣковния характеръ на историческитѣ познания на българскитѣ свещеници). Незнанието и неговата оценка сѫ много относителни и зависятъ отъ културата и интереситѣ на оценителя. Докато за насъ е достатъчно да научимъ отъ този авторъ, че въ

с. Козлуджа, Варненско, е имало презъ 1762 г единъ свещеникъ, който обслужвалъ голѣмата си енория съ още двама свои колеги, Бошковичъ иска отъ него, като нѣщо, което се разбира отъ само себе си, да знае църковна история и хронологическата таблица на римскитѣ императори по Светония, чието съчинение Бошковичъ четѣлъ презъ време на пѫтуването си и по което изпитвалъ селския попъ. Трѣбва още да имаме предвидъ и онова, което Бошковичъ е забравялъ или не е знаялъ: че на повечето отъ селскитѣ свещеници изъ затънтенитѣ краища на Калабрия, Апулия и Южна Франция или блатата на Полша презъ сѫщата 1762 г. тази материя е била толкова тъмна, колкото и на козлуджанския свещеникъ, излѣзълъ изъ простата селска срѣда. На сѫщия Бошковичъ, свикналъ съ изящната барокова стенопись и скулптура въ италианскитѣ катедрали, иконитѣ отъ схлупената българска църква въ с. Канара се видѣли „страшно отвратителни“,[48] но това още не е обективна отсѫда за тѣхната художествена и културно-историческа значимость. Ние днесъ познаваме стотици и дори хиляди образци на простонародното българско и гръцко иконописно изкуство отъ ония вѣкове — каквито образци Бошковичъ е видѣлъ — и знаемъ, че тѣ въ никой случай не сѫ „страшно отвратителни“. Субективностьта и рѣзкостьта на преценкитѣ и заключенията на този пѫтешественикъ идватъ отъ обстоятелството, че той, стѫпвайки на българска земя, е преминалъ внезапно отъ една по-нова културна епоха въ друга по-стара, отъ единъ жизненъ стилъ въ другъ. Намъ, обаче, се налага да избѣгнемъ субективното гледище на Богдана и Бошковичъ, защото отъ него се наблюдава преди всичко, доколко по впечатленията на двамата автори българскиятъ народъ презъ XVIII вѣкъ е изостаналъ

назадъ отъ Западна Европа, или по-право отъ Новото време. А насъ ни интересува тукъ нѣщо друго — да разкриемъ собствената пълнота, обсегъ и стойность на българския животъ презъ тази епоха като животъ срѣдновѣковенъ, — и по-специално: да установимъ, дали е била опазена масово срѣдновѣковната и именно срѣдновѣковната църковно-славянска и народна книжовна традиция заедно съ грамотностьта.

А отъ изложенитѣ въ по-предишнитѣ страници факти достатъчно ясно проличава, че традицията е била много добре опазена и широко разпространена изъ българскитѣ земи. Новооткритата историческа действителность сама обезсилва мита за „времената на мракъ и невежество", освенъ ако подъ тия времена нѣкои не разбиратъ „Срѣдновѣковие", т. е. времена на „обскурантизъмъ" и „закостенѣлость", което ще бѫде друго историческо недоразумение, ликвидирано въ европейската историопись още преди освобождението на България.

2.

Създаване на новобългарския книжовенъ езикъ

Ако продължимъ наблюденията надъ българския животъ презъ XVII и XVIII вѣкъ, ще откриемъ и друго сжщо така значително литературно-историческо явление, което е органическа последица отъ изнесеното до тукъ. Става дума за единъ процесъ, който засѣга изцѣло живота на българитѣ и се развива съобразно съ нуждитѣ и условията на времето.

Презъ вѣковетѣ на робството гръцката църква, която управлявала българскитѣ епархии чрезъ свои митрополити, епископи, таксилдари и намѣстници, нѣмала нито желание, нито възможность да се грижи за религиозния животъ на широкитѣ народни маси. Поддържането на монастири, църкви, келии и учители преминало постепено подъ грижитѣ на самото население. То съ благочестие и готовность закриляло своитѣ духовни институти и ги подкрепяло всячески. Тъй монастиритѣ и църквитѣ станали истинско народно достояние. Положението на духовнитѣ лица отговаряло на сжщата тенденция. Следъ падането на второто българско царство и унищожаването на независимата търновска патриаршия всички видни български книжовници се пръснали въ чужбина. Изчезнали онѣзи религиозно-просвѣтни учреждения, които опазвали и развивали научната богословска мисъль и поддържали на не-

обходимата висота свещеничеството чрезъ съответна подготовка. И просвѣтата, както видѣхме, става по такъвъ начинъ грижа на отдѣлнитѣ градове и села. По-голѣмата часть отъ свещеницитѣ сега вече сж обикновени грамотни хора. Но тѣ сж били и земедѣлци, занаятчии, учители, преписвачи, книговезци, та дори кръчмари или търговци. Българското свещеничество живѣело повече въ свѣтско, нежели въ духовно състояние. То се поддавало поради това много силно на свѣтски идейни влияния.[49] Отъ друга страна презъ двата споменати вѣка се наблюдава едно ново явление: появяватъ се грамотни свѣтски лица, които използуватъ своята грамотность не само за практически житейски цели, но и за да описватъ събития, лични преживявания, да съставятъ сборници, преписватъ слова, проповѣди и жития. Всички тѣзи условия спомагатъ за създаването на новобългарския книженъ езикъ. Докато до XIII—XIV вѣкъ църковниятъ езикъ е билъ все още разбираемъ за народа, презъ XVII—XVIII вѣкъ развитието на говоримитѣ български наречия отдавна вече е оставило далечъ задъ себе си формитѣ на старобългарския или църковно-славянски езикъ. Последниятъ сега билъ свещена старина, позната добре само на подготвенитѣ духовници, учили въ голѣмитѣ градски или монастирски училища. Докато останалото мнозинство отъ миряни и свещеници мжчно се справяло съ богослужебнитѣ текстове. Тѣзи именно люде при писане и преписване винаги тегнѣли къмъ своя говоримъ езикъ и съзнателно или неволно вмъквали по нѣкой и другъ елементъ отъ народната речь. А всички грамотни използували старобългарскитѣ букви, за да предадатъ собственитѣ си мисли на обикновенъ разговоренъ езикъ, който единствено знаели. Особено силно проявявали тази склонность търговци, занаятчии и свѣтски дас-

кали, измежду които се вербували обикновено свещеницитѣ. Днесъ притежаваме безброй дребни приписки и бележки, разни документи и по-значителни книжовни паметници, като дамаскини, отдѣлни проповѣди, евангелски тълкувания, писмовници и др. отъ XVII и XVIII вѣкъ, писани на говорима българска речь, която се избистря и освобождава отъ славянизмитѣ все повече съ течение на времето. Така, ония „100 души на 1" на Петъръ Богданъ, които не сж разбирали смисъла на четенитѣ църковно-славянски книги и сж писали „невежествено", съ „хиляди грѣшки", ставатъ факторъ за образуването и възникването на новобългарския книженъ езикъ и книжнина. Тукъ още веднажъ проличава доколко оценката на Богданъ е субективна и какъ дейностьта на безименнитѣ даскали, граматици, попове и занаятчии, оценена отъ друго гледище, добива извънредно голѣма културно-историческа стойность. Католическиятъ възпитаникъ, разбира се, не е могълъ да вижда съвременната нему българска книжовность отъ тази страна, най-вече защото италианскиятъ литературенъ езикъ, който той е научилъ на готово презъ време на подготовката си въ Италия, е билъ оформенъ още въ края на XIV в., докато у насъ този процесъ начева едва две столѣтия по-късно. Историята на новата българска книжовна речь и нейнитѣ наченки е изучена вече доста основно и подробно отъ специалисти като Л. Милетичъ, Б. Цоневъ, Й. Ивановъ, Ст. Романски, К. Мирчевъ и др., за да нѣма нужда да се спираме за подробно разглеждане. Насъ ни интересува само историческото значение на настжпилата дълбока духовна промѣна въ живота на българския народъ — промѣна, която има извънредно важни последици.

Новото езиково-книжовно преобразуване не остава като фактъ случаенъ и неосъзнатъ отъ съвремен-

ницитѣ му. Напротивъ, едритѣ новобългарски литературни паметници — дамаскинитѣ (съдържащи проповѣди и наставления за житейска нравственость въ аскетично християнски духъ) сѫ духовна необходимость, израстваща изъ повишенитѣ религиозни интереси на народнитѣ маси. XVII и XVIII вѣкове сѫ времето на пламеннитѣ църковни проповѣди и нравствено-реформаторскитѣ четива. Напримѣръ Йосифъ Брадати, прочутиятъ рилски монахъ, писатель и проповѣдникъ отъ срѣдата на XVIII вѣкъ, нѣколко десетилѣтия преди Паисия въ една своя проповѣдь, написана на говорима речь, защищава по следния образенъ начинъ необходимостьта отъ нравоучителна книжнина на простонароденъ езикъ за прѣко духовно въздействие върху обикновения човѣкъ: „Поповетѣ, които събиратъ людетѣ въ църква и начеватъ да имъ четатъ псалтиръ и да имъ пѣятъ канони, се оприличаватъ на онзи пастиръ, който прибира овцетѣ си на кърмà, ала не имъ дава трици и соль, ами започва да имъ свири, а тѣ тѫжно блѣятъ... — где могатъ проститѣ люде да разбиратъ псалтирско тълкувание и канонско четение! Мирската църква (показателно е опредѣлението „мирска“) трѣбва да има поучителни книги на простъ езикъ, за да могатъ проститѣ и безкнижни люде да проумяватъ...“ [50]

Паисий Хилендарски съ своята проповѣдническа по духъ история, Софроний Врачански съ устнитѣ си проповѣди изъ селскитѣ и градски църкви, съ житието си и преписитѣ на Паисиевата история, а сѫщо и останалитѣ писти на последната презъ XVIII вѣкъ засилватъ непрекѫснато тази тенденция съ слово и перо. Къмъ края на XVIII вѣкъ начинкитѣ на новобългарската литература и книжовна речь сѫ вече установени. Процесътъ е тръгналъ по линията на едно развитие, което не може вече да бѫде спрѣно.

Ето какъ църковно-славянското книжовно предание, идващо отъ дълбинитѣ на вѣковетѣ и изоставено да се развива безъ висше църковно и литературно ржководство, се преражда въ народнитѣ срѣди, за да се яви въ новъ обликъ, отговарящъ на нуждитѣ на мислящия българинъ. По такъвъ начинъ се създава живъ органъ за духовно общение на свѣтска почва, органъ за фиксиране, запазване и разпространяване на всички знания, мисли, чувства и надежди на народната общность. Съ това е преодолѣно и Срѣдновѣковието въ българската книжовность. Защото, ако въ западно-европейската историопись се приема, че единъ отъ основнитѣ белези за образуване на новитѣ европейски народности презъ време на Ренесанса е създаването на общонароднитѣ литературни езици, независимо отъ църковнитѣ такива, нѣма причини въ българската история да пренебрегваме този признакъ. — Ние стоимъ предъ първата далечна духовна промѣна, съ която начева нашето възраждане. Тя е една отъ предпоставкитѣ му, а сѫщевременно и часть отъ националната му сѫщина.

3.

Духовна и обществена будность на народа

Естествено е да се очаква, че описанитѣ книжовни прояви сѫ отговаряли на една обща будность, разнообразие и дълбочина на обществения животъ, осѫществяванъ масово или отъ отдѣлни по-образовани и способни българи. И ако до сега забележимитѣ признаци на този животъ се подминаваха изцѣло или отчасти въ нашата историопись, това се дължи отъ една страна на недооценяването имъ, а отъ друга — на несистематичното имъ отбелязване и събиране. Ние ще видимъ, обаче, че периодътъ XVII—XVIII вѣкъ е доста богатъ съ събития, явления, личности и културни приноси, които заслужаватъ вниманието на историка, защото въ своята съвокупность показватъ, че вѫтрешната народна жизненость на българитѣ презъ онова време е оцѣлѣла и прави усилия за външно развръщане.

*

На първо мѣсто спиратъ вниманието ни съ своята интензивна стопанска и политическа дейность българитѣ католици отъ Чипровци и околнитѣ села. Тѣ сѫ били едно старо привилегировано отъ турската държава население отъ имотни рудари, занаятчии и търговци, които се движели съ своитѣ стоки изъ влашко-молдавскитѣ, сръбскитѣ и австрийскитѣ пазари. По-образованитѣ и впечатлителнитѣ отъ тѣхъ донасяли въ родината си отъ чужбина не само нови

образци отъ стоки, но и нови понятия за търговска техника и честь, нови схващания за граждански права и свободи, нови обичаи и културни ценности. Католическитѣ монаси българи, които добивали образованието си въ Италия, сѫщо допринасяли за повдигане културното равнище на пасомитѣ си. Благодарение на тѣзи благоприятни условия тукъ се издигнали енергични политически деятели, които подготвяли десятки години наредъ освобождаването на своитѣ сънародници отъ турско иго съ помощьта на европейски държави и войски. Трагичната сѫдба на тѣхнитѣ опити, траяли презъ XVII столѣтие, и катастрофата, която принуждава цѣлото католическо население на северо-западна България да се изсели въ Влашко и отъ тамъ въ Банатъ, сѫ добре изучени и вече познати въ подробности отъ изследванията на специалисти. Българскиятъ народъ е изгубилъ завинаги това будно, способно и стопански дейно население между 1689 и 1710 г. Необходимо е, обаче, да се отбележи, че католическата пропаганда въ България презъ XVI и XVII вѣкъ, въпрѣки своя голѣмъ културенъ приносъ въ живота на нѣколко хиляди българи и при все, че създаде възможность на нѣколцина мѫже да се приобщятъ къмъ западно-европейската култура и дори да се проявятъ като дипломати при източно-европейскитѣ дворове, не е единственъ и изключителенъ факторъ за разцвѣта на Чипровци. Защото, ако поддържаме обратната по смисълъ теза, би трѣбвало съ право да очакваме и останалото католическо българско население въ Пловдивско да се прояви по сѫщия начинъ. Но това не стана. Напротивъ, католицитѣ отъ тия села както духовно, тъй и общѣствено сѫ били и си останали по-инертни и по-невежествени дори отъ заобикалящитѣ ги православни българи. Ето защо основната подмога за въздигането на

Чипровци и за очудващитѣ дѣла на синоветѣ на това село — градче трѣбва да търсимъ въ мѣстнитѣ благоприятни условия, типични за нѣкои промишлени планински градчета като Кратово, Банско, Габрово, Коприщица, Карлово, Калоферъ и Котелъ.

Наличностьта и развитието на голѣма и чисто мѣстна творческа сила въ това балканско градче прави още по-тежко да чувствуваме откжсването на чипровчани отъ живото народно цѣло, — защото на своето време тѣ сж били едни отъ най-добритѣ носители на българското народностно съзнание, като сж употрѣбявали съ достоинство и гордость думитѣ „българинъ“ и „България“.[51]

Нека споменемъ имената на нѣкои отъ виднитѣ българи-католици на онова време: Илия Мариновъ (1576—1641) отъ старо чипровско семейство, софийски католически епископъ; Петъръ Богданъ Бакшевъ (1601—1674) отъ Чипровецъ, всебългарски епископъ, високо начетенъ богословъ, патриотъ, интересуващъ се отъ миналото на България, авторъ на споменатото вече Описание; Власъ Койчевъ († 1677) отъ Чипровци, трети българокатолически епископъ; Филипъ Станиславовъ (1608—1675) отъ с. Орѣше, Свищовско, авторъ на първата новобългарска печатна книга, католическиятъ молитвеникъ, нареченъ „Абагаръ“, издаденъ въ Римъ презъ 1641 г.; Франческо Соймировъ (1614—1675) отъ чипровски произходъ, католически епископъ въ България; Петъръ Парчевичъ (ок. 1612—1674), чипровчанинъ, българо-католически архиепископъ, апостолически викарий и администраторъ на католическата църква въ Молдавия, горещъ родолюбецъ и дипломатъ, посветилъ цѣлия си животъ на българското освободително дѣло, пжтувалъ съ най-различни военно-политически мисии, насочени противъ Турция, изъ всички източно-европейски дво-

рове; Стефанъ Кнезовъ (Кнежевичъ) пъкъ е чипровчанинътъ-епископъ, който повежда своитѣ сънародници следъ катастрофата въ 1689 г. къмъ Влашко, гдето и умира презъ 1691 г.; Антонъ Стефановъ (ок. 1645—1691), чипровчанинъ, занимавалъ се отначало съ мисионерство въ Влашко, но по-късно въ качеството си на католически епископъ въ Никополъ изпълнявалъ дипломатически поржчения на влашкитѣ владѣтели предъ австрийския дворъ и защищавалъ интереситѣ на своитѣ сънародници бѣжанци.[62]

*

Не по-малко скръбна е сждбата и на една друга група български изселници отъ сжщото време, за които въ нашата историопись не се споменава нищо по-конкретно.

Въ течение на сжщата австрийско-турска война когато загива Чипровци, остатъцитѣ отъ доброволческитѣ български отреди, които успѣли да се отскубнатъ отъ преследването на турцитѣ следъ пораженията при Кутловица, се присъединили заедно съ предводителитѣ си къмъ австрийскитѣ войски. Последнитѣ продължавали да напредватъ къмъ западнитѣ български земи. На юго-западъ тѣ достигнали до Скопие; съ помощьта на многобройно българско и сръбско опълчение освободили Куманово, Кочани и други градове, като провъзгласили началника на опълчението за кочански краль, вѣроятно, за да привлѣкатъ на своя страна македонското население. На 1689 г., още следъ превземането на Нишъ единъ коненъ отредъ отъ 1,000 души сърби и българи подъ австрийско водителство настжпилъ отъ Нишъ презъ Пиротъ до Драгоманъ, гдето завързалъ боеве съ турцитѣ. Напролѣть, презъ следната 1690 г. по-малки бойни части, вече съ помощьта на

мѣстнитѣ планинци, достигнали чакъ до началото на Струма, като имали успѣшни схватки съ турцитѣ при Перникъ и Кюстендилъ. Българитѣ отъ всички споменати краища решили, че е настѫпилъ часътъ на свободата. Хиляди мѫже се впуснали да помагатъ на освободителитѣ: едни застанали въ тѣхнитѣ редове, други имъ показвали пѫтища и донасяли военни сведения или подвозвали необходимото, а трети се организирали като авангардни дружини, за да разгромяватъ малки турски отреди или села. Но военното щастие се обърнало. Австрийцитѣ били принудени да отстѫпятъ, прикривани отъ коненъ и пеши български ариергардъ. „Провиненото“ население сега решило да се изсели, за да не дочака турското отмъщение. Заедно съ войскитѣ се изтегляли цѣли кервани български семейства съ ценноститѣ и движимото си имущество. Това били не само граждани, търговци и занаятчии, но сѫщо тъй и селски имотни скотовъдци, земедѣлци, а на мѣста дори цѣли села съ свещеницитѣ и монаситѣ си отъ Скопско, Кочани, Куманово, Крива Паланка, Кратово, Пиротско, Видинско, Кюстендилско и Трънско. Българитѣ се присъединили къмъ голѣмата маса отъ бѣгащи сърби, водени отъ своя патриархъ Арсения Черноевича. Императоръ Леополдъ I привлѣкълъ бѣгълцитѣ и ги обдарилъ съ правдини. Тѣ били настанени въ Буда-Пеща на мѣстото на прогоненитѣ отъ тамъ турски офицерски, чиновнически и търговски семейства следъ освобождаването на града отъ турска власть. Основана била сръбско-българска община съ самостоятелно изборно управление. Българитѣ се заловили за старитѣ си занятия: едни поели търговия, други — занаяти, а трети — земедѣлие, лозарство, градинарство или скотовъдство въ града и особено изъ неговитѣ околности. Монаситѣ и свещеницитѣ подно-

вили своята църковна служба. Българитѣ заселници не били съсрѣдоточени само въ унгарската столица, намираме ги и въ други градове на Унгария и Банатъ. Въ течение на цѣлия XVIII вѣкъ тѣ запазили съзнанието и именната отлика за своя народностенъ произходъ. Въ архивитѣ на свободнитѣ преселенчески общини личатъ имената на обикновени или видни и образовани българи, които къмъ името си прибавятъ и прозвището „българинъ". Мнозина отъ тѣхъ сѫ заемали обществени служби въ сръбскитѣ колонии, което говори за тѣхната духовна изтъкнатость. Въ списъцитѣ на будапещенската сръбска привилегирована община отъ 1706 и 1707 г. четемъ имената на Христо Българинъ, Никола Чалъкъ, Недѣлко Българинъ, Радованъ Ивановъ, Стоянъ Пановъ, Йовко Сѫбовъ, Павелъ Българинъ, Мирко Бошковъ, Стоянъ Петковъ, Пѣйо Стояновъ, Петъръ Българинъ и др. Въ 1716 г. тамъ се появяватъ Георги и Петъръ чипровчани (изт.-православни). Въ списъка на будимската сръбска търговска гилдия отъ 1719 г. на първо мѣсто стои името на Станко Българинъ, а между бакалитѣ е и нѣкой си българинъ Байо.[53] Презъ 1729 г. въ Будимъ е живѣлъ Илия Солунчанинъ, а до 1735—1736 г. Гроздань Гълѫбъ, съпругата на Иванъ Българинъ, Исакъ Радовановъ и др.[54] Въ единъ данъченъ списъкъ на сръбската православна колония въ Будимъ отъ 1741 г. намираме между данъкоплатцитѣ още българи: Радулъ Българинъ, Петъръ Веселиновъ, Иванка Петрова, нѣкой си Щиплия, Мануелъ Българинъ и др.[55] Известно ни е отъ други документи и имотното състояние на тѣзи наши сънародници: тѣ сѫ били собственици на кѫщи, магазини, занаятчийски и търговски предприятия, лозя край Буда-Пеща, воденици и други недвижимости.[56] На 1736 год., 10 мартъ, въ Пеща се събрали представители на

сръбската колония да решаватъ важни църковно-народни работи. Следъ закриването на събора билъ съставенъ протоколъ за взетитѣ решения, подписанъ отъ българитѣ Никола Филиповъ, Яковъ Ивановъ и Михаилъ Вълковичъ. Любопитно е, че известниятъ на времето богословъ и писатель българинъ, Партений Павловичъ отъ Силистра (за когото ще стане дума по-нататъкъ), се намиралъ презъ сѫщото време въ Пеща и присѫтствувалъ на събора; той приподписалъ саморѫчно споменатия протоколъ, като далъ на презимето си формата Павловъ, а не Павловичъ, както бѣ известенъ до сега. Ето и приписката му: „Прилучихся и азъ въ пештанской свободной и кралевской варошн между почтенними господари и жителми и видѣвъ ихъ согласіе и мирное состоніе подписахся собственномъ моимъ рукомъ(!). Партеніе Павловъ, протосингелъ“.[57] Измежду множеството българи, които запазватъ народностната си отлика отъ поколѣние въ поколѣние, ще споменемъ тукъ само нѣколцина, заемали видно положение или нѣкаква обществена служба, напримѣръ: Стоянъ Радинъ и Иванъ Пашкулевъ сѫ представители на църковенъ съборъ въ Буда презъ 1748 г.; Стоянъ Поповъ е членъ на общинското настоятелство на колонията въ Буда презъ 1723 г.; Константинъ Бѣлоушевъ е свещеникъ презъ 1766 г.; Иванъ Стойчевъ е спахия въ Сремска епархия, Нещинъ; Сава Стояновъ е протопопъ въ Славонска епархия, Пакрацъ; презъ 1728 г. въ Кечкеметъ живѣелъ търговецътъ Янко Българинъ; въ Сентъ-Андрея на 1729 г. се явяватъ като щедри православни ктитори на мѣстната църква семействата Гладиберкови, Бойо съ съпругата си, Стефанъ Аранитовъ съ съпругата си, Лазо Тикачевъ и Аврамъ Тикачевъ; презъ 1741 г. въ градъ Пожаревацъ „Стефанъ Бугаринъ, обркнез вароши и дишприкта пожаревачкаго“ се подписва на единъ офи-

циаленъ документъ, отправенъ до будапещенската сръбска община, и неговиятъ подписъ стои начело на „сви кметове мали и велики.“ [58] Между българскитѣ духовници въ Буда-Пеща билъ и „киръ Григорій иеромонахъ, рожденіемъ изъ Кратова у Будимской долной вароши“, комуто въ 1716 г. цетинскиятъ владика Данаилъ подарилъ книга съ приятелско посвещение. [59] По-видно положение изглежда да е заемалъ монахътъ Велко Поповичъ, сѫщо отъ Кратово, който въ 1704 г. преписва въ Будимъ сборници и лѣтописи, а презъ 1706 г. съпровожда отъ Будимъ до монастира Крушедолъ (на Фрушка Гора) останкитѣ на сръбския патриархъ Арсения Черноевича III. Ако и да работѣлъ въ сръбска срѣда, Велко не забравялъ българското си отечество, та на две мѣста въ своитѣ рѫкописи бележи: „Книгу сию чертахъ у Будимской вароши дякъ Велко Поповичъ отечествомъ же отъ блъгарские земли, отъ места Кратова... въ лѣто 1704.“ [60] Изглежда, че при това преселение на българитѣ отъ северна Македония въ края на XVII вѣкъ Кратово загубва много голѣма часть отъ най-будното коренно гражданство, като съ това запада постепенно и стопански. Тукъ се е повторила трагедията на Чипровци, но не съ толкова страшни последици.

Българи имало пръснати по това време и изъ други съседни земи. Така Лозанъ Никополецъ е билъ къмъ 1718 г. преподаватель въ едно банатско или бѣлградско училище. Малко по-късно, въ 1723 г., учителствува въ Карловацъ Петъръ Райковъ.[61] Почти въ сѫщото време чакъ въ Далмация другъ единъ българинъ, вѣроятно бѣжанецъ, достигналъ до значително обществено положение и имотность. Той прави богато дарение на Савинския православенъ монастиръ — единъ сребърненъ позлатенъ дискосъ, на който се подписалъ: „Майоръ Теодоръ Недѣлковъ

Болгаринъ.“ [62] Въ сѫщия монастиръ споменатиятъ вече силистренецъ Партений Павловъ е приелъ монашески чинъ.[63] Освенъ известнитѣ търговци българи отъ Банско въ Виена презъ XVIII вѣкъ узнаваме и за още единъ, който се явява отъ Виена въ Москва по търговия и сѫщевременно да защити интереситѣ на наследника на починалия тукъ българинъ Христофоръ Джефаровичъ. Той е регистриранъ въ 1756 г. като търговецъ „булгарской націи Иванъ Петровъ.“ [64] По сѫщото наследствено дѣло на Джефаровича се явява въ Москва презъ 1753 г. и другъ български търговецъ, Евстрати Юрьевъ (Георгиевъ) Хаджиоглу, който самъ написалъ до св. синодъ на български искането си да се ликвидиратъ дѣлата на покойния, за да уведоми той роднинитѣ му въ България.[65]

Но да се върнемъ на българскитѣ бѣжанци въ Унгария. Преселването и народностната имъ отлика не останали незабелязани отъ австрийскитѣ имперски власти. Въ дипломата на Леополда I, дадена за свободното поселване на сръбската колония въ 1690 г., между другитѣ титли императорътъ по стара традиция, която сега обновява своето значение, носи и титлата Rex Bulgariae.[66] Тамъ е изрично казано, че сръбскиятъ патриархъ Арсений Черноевичъ е довелъ свои пасоми и духовници отъ „Гърция“ (т. е. отъ Македония подъ гръцка църковна власть), отъ България и Рашия (Сърбия). А въ единъ следващъ императорски патентъ се споменава, че въ града Дебрецинъ живѣели православни търговци и работници, които сѫ окачествени като сърби и гърци, но сѫщевременно се казва, че тѣ сѫ дошли „предимно отъ Македония“ (praesertim autem ex Macedonia advenientium), следователно, тукъ ще става дума за македонски българи, които сѫ живѣли въ области подъ църковната юрисдикция на охридската архиепископия-патриаршия.[67] Защото въ

списъцитѣ на православнитѣ преселнишки общини, наброяващи много хиляди членове, току речи не могатъ да се намѣрятъ чисто гръцки имена. Срѣщаме само подобни на следнитѣ: „Димитъръ Грькъ Живковъ“ или „Грозданъ Грькъ“ и др.[68] Единъ епизодъ отъ живота на българитѣ въ Буда-Пеща презъ XVIII вѣкъ ни илюстрира добре това покриване на българската народность съ принадлежностьта къмъ източно-православната „гръцка“ църква. Споредъ сведения на свещеникъ Н. Ничевъ, черпени отъ архивни материали изъ Будапещенския държавенъ архивъ и отъ надписни данни, на 19 ноември 1791 г. живѣещитѣ въ Буда-Пеща български и гръцки търговци се събрали на общо събрание и решили да основатъ една църковна община и да си построятъ храмъ. Когато станало въпросъ, какъ да се именува общината, гърцитѣ настояли да се пише: „Грько-източна гръцка църковна община.“ Будниятъ и съзнателенъ българинъ Алекси хаджи Николовичъ енергично протестиралъ и заявилъ, че неговитѣ сънародници не сж гърци и затова не могатъ да приематъ тази формула. Следъ дълги пререкания българското мнозинство наложило зачитане на своето становище. Събранието се спрѣло на надписа, който и до сега стоялъ надъ вратата на църковната канцелария при сжщата църква, изградена по-късно отъ общината: „Грько-източна гръцка и македонска (к. н.) църковна община“. Този надписъ показва и областния произходъ на будапещенскитѣ българи презъ XVIII вѣкъ. За председатель на първото настоятелство билъ избранъ Алекси хаджи Николовичъ. Той починалъ въ 1802 г.; неговиятъ надгробенъ надписъ, взиданъ въ основитѣ на църквата, гласи: „Алекси хаджи Николовичъ, българинъ отъ Разлога, Македония, на 53 години...“[69]

Въ споменатия патентъ на императора Леополда I отъ 1690 г. търговцитѣ, за които бѣше речь, сѫ окачествени като вносители на стоки отъ Турция. Естествено е тъкмо българитѣ отъ Македония и други български области да сѫ познавали най-добре турскитѣ пазари. Бидейки австрийски поданици, тѣ могли по-безопасно да пѫтуватъ изъ османската държава и да събиратъ отъ тамъ стоки. Броятъ на тия предприемчиви люде се увеличавалъ въ столицитѣ на Австрия и Унгария и по-късно, презъ XVIII вѣкъ, поради притѣсненията и грабежитѣ, които търпѣли богатитѣ и способни търговци въ Турско. Французкиятъ консулъ въ Солунъ Cousinéry разказва, какъ презъ последнитѣ години на сѫщия вѣкъ едно извънредно богато българско семейство, Бакалови или Векилови отъ Воденъ, станало жертва на хищностьта и завистьта на мѣстнитѣ турци: бащата умрѣлъ отъ мѫки въ Солунъ и повечето отъ богатствата му били заграбени, а двамата му синове едва успѣли да се спасятъ съ часть отъ капитала въ Австрия, гдето се установили за постоянно.[70] Подобни опасности вѣроятно сѫ дебнѣли и търговцитѣ отъ Банско и Разлогъ, затова тѣ намирали за по-благоразумно да се установятъ въ чужбина и да се освободятъ отъ турското поданство. Австрийскитѣ власти възлагали на тия търговци и задачата да събиратъ сведения за политическитѣ събития и военнитѣ приготовления въ Турция и да докладватъ за всичко научено, щомъ се завърнатъ отъ тамъ.[71] Безъ съмнение, тѣ сѫ изпълнявали тази заржка и не по-малко усърдно сѫ крепили надеждитѣ на своитѣ сънародници за освобождение, разказвайки имъ за австрийскитѣ или европейскитѣ политически и военни изгледи.

Насилственото и трагично разпиляване на българското племе презъ XVII и XVIII вѣкъ въ Влашко,

Банатъ, Ункария, Австрия и Русия е отнело хиляди пълноценни човѣшки сѫдби отъ общия народенъ животъ. Макаръ и откѫснати отъ майчиното тѣло, тѣзи живи етнически части още дълго време излѫчватъ по нѣщо отъ първоначалната си духовна потенция, пъргавина и устременость, отъ своята способность за общественъ напредъкъ и културно преобразуване. И ако всички тѣ биха били запазени за българското цѣло, неговиятъ културенъ обликъ вѣроятно щѣше да бѫде по-разнообразенъ и по-свѣтълъ.

*

Презъ тия времена, които смѣтаме за периодъ на почти пълна изолация на българитѣ отъ европейския свѣтъ, все пакъ не сѫ липсвали нѣкакви връзки съ чужбина и наблюдатели на европейския общественъ животъ. Отъ една страна това сѫ търговцитѣ чипровчани, тѣхнитѣ духовници, преселницитѣ търговци въ Виена и Буда-Пеща, отъ друга — нашитѣ монастири, които имали възможность да се сношаватъ съ Русия и светата земя.

Въ Москва при руския царски дворъ се стичали за закрилничество и материална подкрепа пратеници на религиозни учреждения отъ цѣлия християнски Изтокъ. Българитѣ не правили изключение. Тамъ тѣхнитѣ монашески братства изплаквали болкитѣ си, търсѣли закрила отъ своеволията и тежестьта на турския управителенъ режимъ и получавали не само ободрителни и обнадеждващи обещания, но почти винаги и щедри подаръци. Последнитѣ се използували за въздигане и поправки на църкви, изплащане на конфискувани имоти, ценности или закъснѣли данъци, възстановяване на църковни утвари и други подобни. Въ течение на нѣколко вѣка православна Русия е била притегателно мѣсто за българскитѣ монастири и затова изпращането на мона-

шеско посланичество си имало установени отъ традицията изисквания и правила. Първомъ братството избирало най-образованитѣ и съ най-голѣма свѣтска опитность членове, възглавявани обикновено отъ игумена или проегумена. Сетне идвало редъ да се състави съ общи усилия официалното послание — молба отъ името на общежитието съ съответна мотивировка. Документътъ често пѫти билъ завѣряванъ за по-силно въздействие отъ най-близкия митрополитъ или дори отъ патриарха — въ зависимость отъ значението на монастира. Пратеницитѣ залѣгали да се сдобиятъ още и съ препоръчителни писма отъ владѣтели (обикновено влашки князе), видни фанариотски сановници или прочути търговци, известни въ Москва. Не били забравяни и свещени дарове за царското семейство или руския патриархъ: нѣкой художествено изработенъ кръстъ, чудотворна икона, свети мощи, частица отъ кръста Христовъ (придружена отъ обезпечително свидетелство), красиво илюминиранъ ръкописъ и др. под. Пратеничеството пѫтувало въ ония времена на постоянни войни и разбои често съ голѣми трудности и достигало руската граница едва следъ месеци. Но достѫпътъ въ столицата и особено до московския дворъ не билъ свободенъ и лесенъ. Граничната служба задържала монаситѣ, провѣрявала документитѣ имъ, разпитвала ги за истинскитѣ имъ намѣрения и възъ основа на събранитѣ данни съобщавала за всѣко отдѣлно пратеничество на Посолския приказъ (ведомство на външнитѣ работи въ Москва). Въ отговоръ се получавалъ пропускъ или забрана за стѫпване на руска земя. Чакането на пропуска понѣкога траело доста дълго време. Въ случай на забрана монаситѣ не били връщани отъ границата безъ нищо — тѣ получавали обезщетение за пѫтнитѣ разноски, разбира се не въ

пълна мѣра, или нѣкой дребенъ даръ. Ощастливенитѣ съ разрешение отпѫтували за Москва и се явявали веднага въ Посолския приказъ за нова най-щателна провѣрка на документитѣ имъ. Тукъ монаситѣ съобщавали и военно-политически новини отъ Турция, ако знаели такива. При благоприятенъ резултатъ отъ прегледа пратеничеството бивало представяно на самия царь презъ време на общитѣ приеми въ двореца, които произвеждали извънредно силно впечатление на българскитѣ монаси съ своя блѣсъкъ и тържественость. Московскиятъ господарь разговарялъ съ иноцитѣ, приемалъ подаръцитѣ имъ и дори въ нѣкои случаи ги поканвалъ на трапезата си. Дароветѣ отъ негова страна били пари, скѫпи кожи, печатни богослужебни книги и рѣдко църковни утвари. Стойностьта на подареното зависѣла отъ личностьта на водача на пратеничеството, а сѫщо тъй и отъ значението на представяния монастиръ; не малко влияние сѫ упражнявали разбира се и тежкитѣ препоржки. Следъ приема пратеницитѣ посещавали патриаршеския дворъ и синода, забележителнитѣ църкви и свети мѣста, а нѣкои били допускани да събиратъ милостиня изъ Русия или да отидатъ въ Киевъ. Българскитѣ монаси се завръщали натегнали отъ впечатления. Тѣ разказвали следъ това презъ цѣлъ животъ за мощьта и благочестието на православния северенъ царь, за неговитѣ богатства и милостьта му, за даденитѣ закрилнически обещания... Тъй се поддържали тайнитѣ надежди за бѫдещото освобождение. Връзкитѣ на нашитѣ монастири съ Русия се установяватъ още въ XVI вѣкъ. Къмъ края на сѫщото столѣтие тѣ сѫ, изглежда, вече нѣщо обикновено, защото два монастира едновременно, отъ които единиятъ не особено значителенъ — Св. Якимъ Осоговски и Билинскиятъ Св. Архангелъ до Тръновъ — изпращатъ въ

Русия презъ 1587 г. свои пратеници, първиятъ егумена Гервасий, а вториятъ свещеникъ Стефана.

Най-ранното известие за подобно пратеничество отъ XVII вѣкъ е отъ 1605 г., м. октомврий, когато дяконъ Авксентий отъ обителта „Св. Никола на Струмица“ пристигналъ на руската граница при Путивль; сѫщиятъ презъ м. юний 1606 г. билъ приетъ отъ царя заедно съ други духовни лица отъ Изтока и обдаренъ. На 25 декемврий 1628 г. въ Путивль се представилъ „попъ Олимпий“, изпратенъ отъ отца Теофила, егуменъ на „Благовещенския Черепишки монастиръ край р. Искъръ, близу до града Враца“. Олимпий искалъ да се яви предъ московския царь, за да изпроси милостиня, която щѣла да бѫде използувана за монастирски строежи. Той билъ разпитванъ за политически новини, но не могълъ да каже нищо важно. За съжаление, остава неизвестно, дали черепишкиятъ монахъ се е добралъ до Москва или е билъ върнатъ отъ границата. Презъ 1627—1628 г. Рилскиятъ монастиръ провожда петчленно пратеничество до Москва начело съ егумена, който носѣлъ дълго послание до царя Михаила Феодоровича, написано въ самия монастиръ на руски. То съдържало оплаквания отъ насилията и безправията, вършени надъ обителта отъ страна на турцитѣ, а сѫщо и молба за парична подкрепа. Втори пѫть пращатъ рилци свой човѣкъ за помощь въ Москва на 1631 г. А Зографскиятъ монастиръ Св. Георги на три пѫти прибѣгва до помощьта на руския дворъ: презъ 1623, 1626—1627 и 1642 г. На 1629 г. се явили въ Москва представителитѣ на монастира Касинецъ, „Въведение на Пресв. Богородица“ (Врачанско?), съ архимандритъ Симеонъ; той носѣлъ молба за помощь, приподписана съ застѫпничества отъ много митрополити. Документътъ билъ предаденъ на съответ-

ната служба следъ приема на посланичеството въ царския дворецъ. Посланието носѣло дата 1626 г.; монаситѣ обяснили, че то наистина било съставено порано, но тѣ не успѣли да пристигнатъ на време въ Русия поради военни събития и множество тежки премеждия по пѫтя. Презъ 1627 г., м. септемврий, пристигнали въ Путивль архимандритъ Стефанъ и нѣколцина братя отъ монастира Св. Троица „изъ города Сардики.“ Това е, може би, Етрополскиятъ монастиръ Варовитецъ, Елешнишкиятъ Св. Троица или Радибошкиятъ съ сѫщото име. Отъждествяването е невъзможно. Стефанъ и другаритѣ му били върнати отъ границата, понеже не спазили нареждането, дадено имъ въ предишнитѣ години, монастирътъ да прибѣгва до руска помощь презъ опредѣлени срокове отъ години, — тѣ дошли много по-рано. Това показва, че практиката на просителски посещения за тази обитель е била по-стара отъ 1627 г. Архимандритъ Стефанъ се принудилъ да дойде до Путивль още веднажъ на следната година, когато било установеното време за неговия монастиръ. И тогава той сполучва да достигне до Москва, гдето получилъ дарове и ималъ честьта да лицезре самия руски царь при единъ общъ монашески приемъ. На 1645 г. пъкъ правилъ опитъ да мине границитѣ на Русия представитель на Преображенския монастиръ до Търново, но билъ върнатъ съ малко обезщетение, понеже отъ документитѣ му се разбрало, че обителта му се намирала подъ закрилата и ктиторството на молдавския войвода Матей.

Подобни пѫтувания за помощи сѫ извършвали и пратеници отъ други по-малко известни и трудно отъждествими днесъ монастири, напр.: Никополски Св. Никола, 1643 г., монастиръ Св. Илия „изъ области Селунской, что въ Сербіи.“

Указанията въ изворитѣ не сѫ ясни, защото самитѣ монаси-пратеници осведомявали неточно чрезъ общи посочвания съ помощьта на по-извѣстни градове и области като Солунъ, България, Сърбия, Турска земя, София и пр., при все че самитѣ имъ обители не сѫ се намирали много близу до указанитѣ мѣста.

Тукъ събранитѣ сведения за връзкитѣ на нашитѣ монастири съ Русия сѫ все пакъ откѫслечни и случайни. Изглежда, че споменатитѣ връзки презъ XVII и XVIII вѣкъ сѫ били много по-редовни и по-многобройни, отколкото ни се представятъ днесъ, а тѣхното духовно значение ще да е било за нашия народъ твърде сѫществено, като се има предвидъ, че монашеството е стояло винаги презъ тѣзи вѣкове въ най-тѣсенъ допиръ съ народнитѣ маси.[72]

*

Но не само монастиритѣ, а и нѣкои гръцки владици отъ български епархии презъ сѫщото време сѫ посещавали Русия за милостиня, която е била употрѣбявана за покриване на тѣхни лични дългове и вземания, както е посочилъ вече много добре П. Мутафчиевъ въ своята студия „Къмъ историята на Софийската митрополия презъ XVII вѣкъ.“ [73] И затова тѣзи посещения нѣматъ значение за нашата тема. Малко пò другояче стои въпросътъ съ случая на видинския митрополитъ Герасимъ, който се явилъ въ Русия презъ ноември 1671 год. съ седемь души дружина видински българи, духовници и миряни. Цельта на посещението му остава неизвестна; вмѣсто въ Москва, той билъ отпратенъ въ Киевъ.[74] Особено интересна за насъ е постѫпката на охридския архиепископъ-патриархъ Дионисий до руския дворъ, гдето той презъ 1757 год. изпратилъ съ нароченъ човѣкъ молба да се подарятъ за мона-

стиритѣ и църквитѣ въ Охридъ и Охридско църковно-славянски книги, за да могли свещенослужители и народъ да въздаватъ хвала на Бога на собствения си роденъ езикъ.[75] Не рѣдко и миряни съ различни намѣрения се озовавали въ Русия. Напримѣръ Димитъръ Петровъ отъ Кичево на 16 февруарий 1706 г. предалъ въ Посолския приказъ въ Москва молба да му се отпусне помощь за достроявание на църквата Св. Димитъръ Солунски (вѣроятно въ Кичево), започната съ негови лични срѣдства. Молбата му била удовлетворена.[76] Димитъръ Николаевъ отъ Костуръ въ 1647 г. и Лука Ивановъ въ 1658 г. сѫщо пѫтували изъ Русия, за да събиратъ помощи за откупване на свои роднини отъ робство и конфискувани имоти.[77] А единъ чипровчанинъ, вѣроятно търговецъ, пѫтувалъ презъ 1675 г. до Ярославъ, отгдето купилъ за смѣтка на баща си печатенъ триодъ, въ последствие подаренъ на чипровската православна църква Св. Никола.[78]

Но имало българи, които влизали въ по-сериозни и важни сношения съ рускитѣ управляващи кржгове. Става дума за посланичества отъ политическо естество. Християнскиятъ Изтокъ не преставалъ да се уповава на Русия, откакъ тя започнала своитѣ войни съ Турция. Особено деенъ въ политическо отношение къмъ края на XVII вѣкъ билъ йерусалимскиятъ патриархъ Доситей. Той съставялъ военни проекти за съсипване на османската империя, събиралъ новини отъ военно значение и съобщавалъ всичко на московския дворъ, съ който билъ въ постоянна преписка. Тайни куриери, обикновено епископи или егумени на голѣми йерусалимски монастири, се движели при удобни случаи между Йерусалимъ и Москва. Въ 1672 г. патриархъ Доситей повѣрилъ въ Йерусалимъ едно свое дипломатическо послание на видния видински гражданинъ Михаилъ Богдановъ,

който заминалъ за Москва, явилъ се тамъ въ Посолския приказъ и предалъ опасния документъ.[79] За да му бѫде възложена такава работа, той вѣроятно ще да е билъ човѣкъ образованъ, енергиченъ и довѣренъ на църковнитѣ кржгове. Неговото участие въ едно такова начинание навѣрно не е случайность, като имаме предвидъ раздвижването на духоветѣ и подготовката за възстание въ северо-западна България по това време. Може би въ връзка съ споменатото пѫтуване на Богдановъ, или дори като косвено следствие отъ него, три години по-късно, презъ 1678 г., въ единъ служебенъ докладъ до царя Феодора Алексеевича българитѣ изрично сѫ изтъкнати като положителенъ елементъ въ военнитѣ и дипломатически комбинации на московското правителство спрямо Турция и то възъ основа на вѣрското единство между руси и българи. Въ доклада стои между другото: „...черезъ Дунай и до Царягорода Болгари къ вѣчной помочи содержанія миру съ Туркомъ для себя имѣя съ Московскимъ царствомъ соединенія вѣры неотступно спомочни будутъ.“[80] Въ връзка съ рускитѣ дипломатически действия въ Цариградъ чуваме още едно българско име. Постояннитѣ официални връзки между Русия и Турция сѫ установени въ началото на XVIII вѣкъ съ акредитирането на Петра Андреевича Толстой въ Цариградъ презъ 1702 г. Толстой ималъ за задача да наблюдава най-зорко вѫтрешното състояние на Турция и нейната боеспособность. А освенъ това се опитвалъ чрезъ пари и агенти да създава пропагандни възможности всрѣдъ християнското население въ полза на Русия. Въ единъ свой докладъ той отбелязалъ, че гърцитѣ били зле притиснати и наплашени, но останалитѣ християнски народи въ Турция не отпадали духомъ и били могли да възстанатъ, ако имъ бѫдела дадена помощь отъ вънъ.

Споредъ него, турцитѣ държели смѣтка за обстоятелството, че въ държавата имъ на единъ мюсюлманинъ се падали по десеть едновѣрци на руситѣ; тѣзи християни тѣ смѣтали за вѫтрешни врагове на империята и естествени съюзници на Русия. Много често донесенията на Толстоя били отъ толкова повѣрително естество, че се боялъ да ги изпраща съ своитѣ куриери, които могли да бѫдатъ ограбени и убити, та търсѣлъ други лица, незасегнати отъ турския политически надзоръ. Това той правѣлъ особено въ времена на голѣмо политическо напрежение и подготовка на война срещу Русия. Презъ 1708 г. използувалъ услугитѣ на йерусалимския патриархъ. А по-рано, въ късна есень 1704 г. потеглилъ отъ Цариградъ за Русия Братанъ Ивановъ и синъ му Антонъ, македонци: тѣ пристигнали въ Москва, гдето бащата предалъ особено писмо отъ посланика Толстой до Посолския приказъ. Презъ януарий 1705 год. Иванови получаватъ въ Киевъ пѫтенъ листъ за връщане и напускатъ страната на м. юний, като се завръщатъ въ Цариградъ.[81] Явно е, прочее, че тѣзи българи били довѣрени лица на руския посланикъ и вѣроятно съзнателни родолюбци.

*

Пѫтуването изъ чужбина въ онѣзи времена не е било начинание, достѫпно и възможно за всѣкого, защото изисквало преодоляването на много трудности, изразходването на значителни срѣдства и проявяването на доста предприемчивость. Тѣзи условия сѫ важели и за поклонничеството до Йерусалимъ. Всѣки българинъ хаджия отъ XVII или XVIII вѣкъ е белегъ за проявата на една по-голѣма духовна и обществена подвижность, на по-високи религиозни изисквания и на значителна имотность.

Ходенето на Божи гробъ е разширявало житейския кржгозоръ на поклонника и оставяло неизличими впечатления въ душата му, за което свидетелствуватъ паметнитѣ записки и описанията на подобни пжтувания. Ето защо необходимо е да отдадемъ внимание и на това културно явление.

Единъ богатъ и виденъ селянинъ отъ село Недобърско (сега Добърско), Разлога, на име хаснм бележи, че „съ трудомъ великнѣ" предприелъ благочестиво поклонение до гроба Господенъ презъ 1614 г., а следъ щастливото си завръщане построилъ църква въ своето родно село. Хаджи Нешо отъ гр. Пиротъ билъ на Божи гробъ въ 1768 г. и описалъ преживелицитѣ си отъ своето пжтуване твърде пространно. Търновскиятъ свещеникъ х. попъ Петъръ съобщава въ една приписка като паметно събитие своето поклонничество отъ 1681 г. Сжщо като него и мирянинътъ Димитъръ Димовъ отъ Враца отбелязва годината на хаджилъка си—1719. Други поклонници българи се подписватъ въ Йерусалимъ върху разни монастирски книги: „Цвре, хаџи ласко и хаџи къкарюнь" (?) отъ Рилския монастиръ 1624 г.; „грѣшникъ попъ нана попъ синтѳфъ ѡнѧкъ" (XVII—XVIII в.) и нѣколцина още въ 1665, 1694 и 1732 г. Дори и незначителни македонски села имали представители въ категорията на поклонницитѣ отъ XVIII вѣкъ, напримѣръ поклонникъ Мирче отъ Горно село, Бошко отъ с. Бродъ, Яковъ, баща на Недѣлко отъ с. Орѣховица. Сѣръ сжщо е далъ измежду своитѣ български първенци хаджии въ XVIII вѣкъ: х. Георги Ст. Пановъ и х. Стоянъ отъ 1796 и 1800 г. Между русенскитѣ търговци сжщо имало благочестиви посетители на Божия гробъ, известенъ ни е хаджи Тошко, XVII—XVIII вѣкъ. Сливненецътъ Никифоръ, пжтувайки до светитѣ мѣста, взелъ присърдце да преведе отъ гръцки на български описанието на

йерусалимскитѣ църкви и монастири въ 1742 г. Споредъ думитѣ му, той, „грѣшни на име Никифоръ ѡ касава Сланкенъ", станалъ „мукаетъ", та извадилъ „тази книга ѡ гьр'ската да са учите по нашемски изикъ". Описанието му е доста подробно и заема 8 листа въ единъ народенъ дамаскинъ. Хаджии сж били: бащата на българския търговецъ отъ Буда-Пеща, Алекси х. Николовичъ, освенъ това авторътъ на Стематографията Христофоръ Джефаровичъ, Иоанъ Ерина самоковецъ (1750 г.), Цено, Николай, Тома, Симеонъ Фотичъ отъ Видинъ, отецъ Паисий Хилендарски и братъ му Вълчо (XVII—XVIII вѣкъ) и много други. Дори и въ най-смутнитѣ кърджалийски времена, когато цѣли градове сж били опожарявани, десетки села разпилявани, а голѣмитѣ пжтища завардени отъ разбойнически шайки, т. е. тъкмо въ 1800 г., четирима софийски занаятчии се надигатъ и потеглятъ за Божи гробъ.[82] Поклонничеството не само до Атонъ, но и въ Светата земя е било презъ XVII—XVIII вѣкъ за българитѣ широко разпространено битово явление, което, при все че е имало срѣдновѣковенъ религиозенъ смисълъ, показвало тѣхната будность, съответна на времето културна жизненость и възможность да отдѣлятъ време, срѣдства и енергия за задоволяване на духовнитѣ си нужди.

*

Не би било правилно да смѣтаме, че презъ тази епоха българитѣ не сж проявявали обществени и исторически интереси въ кржга на тѣхната действителность. Между грамотнитѣ и образованитѣ имало мнозина, които увѣковѣчавали чрезъ записване паметни събития, отнасящи се до живота и сждбата на народа ни въ цѣлость или въ отдѣлни области и градове. До днесъ сж запазени множество подълги или по-кратки лѣтописни изложения, описания

на войни, народни нещастия, културни събития и др., които представятъ ценен историческиматериалъ. Нека споменемъ лѣтописеца попъ Петъръ отъ с. Мирково, Пирдопско (XVII вѣкъ), попъ Методия Драгиновъ съ неговия разказъ за потурчването на чепинскитѣ българи (XVII вѣкъ), съвременното повествование за катастрофата, постигнала Чипровци и Чипровско (1689—1690 г.), което е написано отъ неизвестенъ авторъ въ монастира Темско—Пиротско, попъ Спасъ Пиротски, писалъ доста обстоятелни исторически бележки въ Враца презъ 1732 г., еленската лѣтопись отъ края на XVIII вѣкъ, попъ Йовчо и и неговата лѣтопись, която по лични спомени и предание принадлежи къмъ XVIII вѣкъ, „Рилскиятъ лѣтописецъ“ отъ 1737 г. и множество други подребни бележки отъ историческо естество, съставени изъ различнитѣ области на българскитѣ земи.[83]

Но това време познава и много по-едри фигури на книжовници и народни просвѣтители и то не като случайни явления. Въ хронологически редъ първи е известниятъ на времето иеромонахъ и иконописецъ Пименъ, прогласенъ поради благочестието му за светецъ. Житието му е написано отъ неговия ученикъ Памфилий. Пименъ се родилъ и отрасналъ въ София, гдето училъ 6 години четмо и иконопись при отецъ Тома въ църквата Св. Георги. Като живописецъ работилъ изъ околнитѣ на София монастири и въ Зографъ. Споредъ житийното предание светецътъ изписалъ 300 църкви и 15 монастири. Той починалъ въ Черепишкия монастиръ. Ржкописитѣ му (защото Пименъ е билъ и преписвачъ) свидетелствуватъ за голѣмо краснописно майсторство и вкусъ къмъ украсата. Неговата дейность се пада въ края на XVI и началото на XVII вѣкъ.[84]

Презъ XVII вѣкъ се отличаватъ още двама български духовници, свещеноикономъ Мелетий Маке-

донски, егуменъ на общежителния монастиръ Говора въ Молдавия, и иеромонахъ Стефанъ Охридски, помощникъ въ дѣлото на Мелетия. Молдавскиятъ воевода Матея Бесарабъ (1633—1654) създалъ въ споменатата обитель църковно-славянска печатница, а нейното управление било повѣрено на егумена, който я уреждалъ заедно съ иеромонаха Стефана. Последниятъ вѣроятно билъ словослагатель и печатарь. Тѣзи монаси издаватъ два славянски псалтиря съ посвещение на воеводата Матея, а на заглавната корица стоятъ отпечатани и тѣхнитѣ имена. Годинитѣ на издаването сж 1637 и 1638.[84a] По всѣка вѣроятность издателската дейность на тия двама български духовници не ще да е приключила само съ дветѣ книги. За жалость липсватъ сведения за други тѣхни печатни творби.

Твърде популяренъ билъ презъ XVIII вѣкъ преписвачътъ—даскалъ и съставитель на религиозни назидателни слова за миряни, попъ Теодоръ отъ Враца, при когото идвали на учение като въ богословско училище духовници и даскали отъ далечни краища.[85]

Но истинско обществено значение и влияние върху голѣма часть отъ българския народъ е придобилъ другъ единъ духовникъ преписвачъ, съставитель на нравоучителна книжнина и пламененъ проповѣдникъ. Това е инокътъ отъ Рилската обитель, Йосифъ Брадати, пжтуващъ таксидиотъ и обновитель на българския нравственъ животъ. Споредъ Д. Мариновъ този книжовникъ е работилъ между 1690 и 1750 г. Но отъ писменото засвидетелствуване на Партения Павловъ, който е неговъ съвременникъ, Йосифъ и презъ 1757 г. билъ още живъ. По догадкитѣ на нѣкои той произхождалъ отъ еленския свещенически родъ Разсуканови, отъ които води потеклото си и хаджи Юрданъ Брадата, взелъ

участие въ Велчовата завѣра. Живѣлъ и работилъ въ Рилския монастиръ, Йосифъ се отлѫчвалъ често и за дълги периоди време, ходейки по монастирски дѣла и проповѣди изъ цѣла западна България. Той самъ възклицава: „Поистину, въ колико мѣста и градове приходихъ". Спомени за дейностьта му сѫ запазени дори до края на XIX вѣкъ, напр. въ Коприщица и Чипровци, а следитѣ на неговитѣ дамаскини и писани проповѣди се откриватъ въ Самоковъ, Враца, Пазарджикъ, Бѣлово, Пирдопъ и Габрово. Самъ той е работилъ въ Враца и Самоковъ. Преписи отъ неговитѣ сборници е правилъ между другитѣ попъ Теодоръ Врачански въ 1756, 1758, 1760 и 1761 г., а рилски монаси въ 1751 и 1768 г. Тази голѣма разпространеность на Йосифовитѣ писания говори за извънредния успѣхъ и приема, който тѣ намирали всрѣдъ читателитѣ. Това се дължи както на простия имъ народенъ езикъ, тъй и на яснотата на темитѣ и новостьта на засегнатитѣ нравствени проблеми, осмислени отъ аскетични, но все пакъ социални християнски добродетели. Въ Рилския монастиръ Йосифъ билъ известенъ като великъ инокъ. А Партений Павловъ го споменава въ автобиографията си като най-видния български духовникъ на времето. Около него е имало група ученици и последователи на дѣлото му. Единъ отъ тѣхъ, Романъ, съ благочестие преписва проповѣдитѣ на учителя си, за да го прослави и изтъкне заслугитѣ му; другъ приелъ мѫченичество за вѣрата и билъ убитъ отъ турцитѣ. Изглежда, че този проповѣдникъ се е проявилъ като извънредна личность, действуваща силно върху окрѫжващитѣ го. Колкото аскетиченъ и да е неговиятъ нравственъ идеалъ, той е все пакъ жизненъ, напрегнатъ и съ обществени тежнения, а не мъглява и витийска „богословия". Йосифъ бичува най-вече суевѣрието, смъртнитѣ грѣхове, разкоша,

нерадивото свещеничество и лихварството, зове къмъ скромность и домашни добродетели женитѣ, внушава жива християнска доброта и сговорчивость. Това е едно нравоучение, което съвсемъ се покрива по духъ и идеи съ чехскитѣ предхуситски проповѣди на Томашъ Щитни и Янъ Миличъ, които сѫщо като Йосифа начеватъ за първи пѫть да употрѣбяватъ народния разговоренъ езикъ; — успоредицата е пълна.[86]

Другъ забележителенъ въ духовно отношение българинъ е неспокойниятъ монахъ Партений Павловъ отъ Силистра (роденъ къмъ края на XVII в., починалъ въ 1760 г.), екзалтиранъ проповѣдникъ, религиозенъ полемистъ, защитникъ на православието, ученъ богословъ — писатель и събирачъ на книжовни старини. Партений получилъ първоначалното си образование въ Силистра, а следъ това опиталъ всички най-добри училища на Балканския полуостровъ. Той скиталъ отъ монастиръ на монастиръ да преписва рѫкописи и документи съ историческо значение и често се подписвалъ върху старитѣ книги за паметь. Както видѣхме, неговиятъ подписъ и бележка личатъ върху протокола на сръбския народноцърковенъ съборъ въ Буда-Пеща презъ 1736 г. Две години по-рано, въ 1734 г., Партений престоялъ нѣколко месеца въ Рилския монастиръ, гдето преровилъ библиотеката, челъ книги и преписалъ хрисовула на царь Иванъ Шишмана, като оставилъ дълга паметна бележка върху самия оригиналъ. Въ нея той оправдава преписа си съ желанието да запази този паметникъ, защото билъ изложенъ на опасностьта да бѫде унищоженъ или отнесенъ въ ония времена на несигурность и постоянни ограбвания на монастиритѣ. Партений е оставилъ и нѣколко научни богословски трудове. Пѫтувайки безспирно по Балканския полуостровъ, изъ Италия, Хърватско, Австрия, Германия,

Чехия и Унгария, той търсѣлъ постоянно богословски спорове съ иновѣрци и се излагалъ често на гонения и беди заради своето фанатично защитничество на източно-православната църква. Уморенъ, най-после той се спира на постоянна служба като епископъ въ Сремски Карловацъ, гдето и умира. Най-значителното въ културно-историческо отношение негово произведение е житието му, написано на църковно-славянски езикъ. Правилно забелязва Й. Ивановъ, че то напомня много по идея и съдържание онова на Софрония Врачански. Въ него има достатъчно индивидуални автобиографични елементи, за да можемъ да установимъ, че личността съ своята неповторима сждба и качества влиза още преди Паисия въ новата българска история.[87]

Южно-славянската книжовность отъ XVIII вѣкъ познава и други българи съ значение и заслуги за нея. Панкрацкиятъ епископъ Кирилъ Живковичъ „рожденъ въ Пиротѣ, въ предѣлѣ Болгарии, 1730 лѣта", издава въ Виена презъ 1794 г. житиетата на светиитѣ Симеонъ и Сава.[88] Богатиятъ търговецъ отъ Банско, Марко Теодоровичъ, който живѣелъ въ Виена като вноситель на македонски стоки, презъ 1792 г. дава срѣдства за отпечатването на църковно-славянски буквaръ, употрѣбяванъ много въ келийнитѣ училища. Книжката съдържа освенъ елементитѣ на писмото и съответни четива, още наставление въ вѣрата, рудиментитѣ на смѣтането, малко история, география и календаръ. На заглавния листъ стои отпечатано: „... иждивеніемъ г. Марка Теодоровича Булгара родомъ отъ Разлога 1792".[89]

Съвременникъ на Партения Павловъ е още поизвестниятъ българинъ книжовникъ, Христофоръ Джефаровичъ, авторъ на „Стематографията", духовникъ, писатель и художникъ съ исторически интереси. Той е роденъ въ гр. Дойранъ, а починалъ

въ Москва презъ 1759 г. Отъ книжата му, намѣрени следъ неговата смърть, и отъ акта, съставенъ отъ църковнитѣ власти, въ който той е нареченъ „булгаря Зефаровича", се узнава, че въ родния му градъ Дойранъ свещеничествувалъ неговъ братъ на име Проданъ. За българската народностна принадлежность и съзнание на Джефаровича говори още съдържанието на Стематографията и посвещението на сръбския митрополитъ Павелъ Ненадовичъ до автора отъ 1741 г., което гласи: „...Благопочтенному Господину Христофору Джефаровичу... ревнителю отчества Болгарскаго..." Както образътъ на българския гербъ, тъй и текстътъ за славата на нѣкогашното силно царство България въ Стематографията сж действували върху въображението, чувствата и мислитѣ на българитѣ. Тази книга е първата въ Ново време, която докосва струната на българската народна гордость и мжка за миналото.[90]

Зографска история. Интересътъ къмъ това минало вече назрѣвалъ въ душитѣ. Преди още Паисий да започне да пише Славяно-българската си история въ Хилендарския монастиръ, другъ неизвестенъ по име монахъ отъ Зографската обитель, разбира се българинъ, начева съставянето на една българска история, или по-право Царственикъ, завършенъ въ 1761 г. Както доказва откривателтъ на този новъ български историописецъ, Ю. Трифоновъ, отецъ Паисий е използувалъ труда на своя безименъ предходникъ.[91]

Следъ Зографската история иде и пророчески гнѣвната книга на другъ българинъ отъ Банско, Паисий Хилендарски, която тръгва да „ходи" по българскитѣ души отъ 1762 г. Множеството преписи или компилации и преработки на Славянобългарската история, следващи до края на XVIII вѣкъ, показватъ достатъчно ясно нравственото ѝ въздей-

ствие върху мислящитѣ българи. Подобна книга не би могла да има успѣхъ, ако съзнанията не сѫ били готови да я възприематъ и се въодушевятъ отъ нея. Реакциитѣ на читателитѣ ѝ личатъ добре отъ припискитѣ и възклицанията, съ които е украсено и допълнено всѣко копие.[92]

Попъ Стойко Владиславовъ, по-късно Софроний Врачански, съ своята проповѣдническа и просвѣтителска работа въ течение на 35 години до края на XVIII вѣкъ, съ своитѣ два преписа на Паисиевата история, съ множеството преводи, преписи и компилации, а най-вече съ Житието си принадлежи изцѣло на това столѣтие и неговитѣ още неуяснени напълно духовни тежнения за народностно осъзнаване.[93]

Къмъ редицата българи, издигнали се високо надъ срѣдното културно равнище на своето време, трѣбва да причислимъ въ известенъ смисълъ и създателя на сръбската история, Иванъ Раичъ, който е билъ отъ българско потекло и живо се интересувалъ отъ българското минало. Не случайно неговата книга носи заглавието „История разныхъ славянскихъ народовъ, най-паче Болгаръ, (к. н.) Хорватовъ и Сербовъ“ (Виена 1794). Архимандритъ Раичъ самъ бележи въ своя родословъ: „Отецъ мой Раия (Райо, Райчо) родился въ Видинѣ болгарскомъ въ лѣто 1699“. На друго мѣсто, въ една полемика съ цензора на книгата си той заявява: „...и башъ мой бугарски родъ...“ Въ осемь глави Раичъ излага нашата история до падането на второто българско царство подъ турцитѣ. Като възвеличава народа и неговитѣ царе, той се спира и на съвременната нему действителность и съ скрѣбь говори за робството на сънародницитѣ си, издирва причинитѣ на тѣхното нещастие и ги открива въ кѫсогледото враждуване на българскитѣ владѣтели съ съседи и помежду имъ, а сѫщо и въ невежеството на народа. Той дава и

съвременна характеристика на българитѣ: „Родъ сей болгарскій по природѣ възрастомъ (на ръстъ) срѣдственъ, тѣломъ крѣпокъ, уми неизученъ, нрави простъ, въ вѣрѣ постояненъ, въ богатствѣ скуденъ."[94]

Както се вижда, презъ XVII и XVIII вѣкъ на българския народъ не липсватъ и отдѣлни творчески личности. Тѣхната редица започва съ Пимена и завършва съ Софрония. Въ тази редица Паисий Хилендарски не е нито пръвъ, нито последенъ. Той е едно звено — разбира се, най-якото и най-голѣмото, но все пакъ звено. Ония, които сѫ преди него и следъ него, нѣматъ сѫщото историческо въздействие и значение. Но фактътъ, че всички тѣ сѫ групирани въ дейностьта си около една интуитивно ржководеща ги идея — за общественото служене, за нравственото и обществено възпитаване и организуване — показва, че тѣзи личности осѫществяватъ всѣка споредъ способноститѣ си едно социално тежнение, че отговарятъ на нѣкаква всенародна нужда, бавно осъзнавана отъ отдѣлния българинъ. Затова трѣбва да ценимъ дейностьта на изброенитѣ книжовници като сумаренъ културенъ процесъ, а не да ги гледаме като спорадични и нѣмащи отношение една къмъ друга прояви. Въ отдѣлнитѣ моменти на този процесъ може да се наблюдава бавното трансформиране на срѣдновѣковния свѣтогледъ. Докато Партений Павловъ воюва за чистата православна вѣра и въ омразата си спрямо турци и католици изхожда само отъ нея, Йосифъ Брадати е превъзмогналъ догматичното и формално-религиозното, за да се отправи къмъ вѫтрешния нравственъ свѣтъ на българина; той дири причинитѣ за българското робство въ липсата на лични и обществени християнски добродетели, смѣта, че българското народно организиране е възможно само посрѣдствомъ нравственото прераж-

дане на личността възъ основа на срѣдновѣковния аскетиченъ моралъ. По аналогична линия на идейно развитие върви и Софроний Врачански, но у него аскетичниятъ моментъ липсва, а просвѣтяването на личността има по-рационалистиченъ, по-свѣтски характеръ. Врачанскиятъ епископъ носи винаги въ душата си съзнанието за една нравствена отговорность предъ нѣкаква голѣма общность — страдалческата българска християнска общность. Ала Джефаровичъ, Зографскиятъ историкъ, Паисий и Раичъ се интересуватъ и отъ чисто свѣтски влияния, отъ политическото и военно минало на своя народъ. Тѣ поставятъ свѣтски идеали и изискватъ или изтъкватъ на първо мѣсто свѣтски добродетели, при все че не се отдѣлятъ отъ идеята за Бога като исторически промисълъ. Докато за Павловъ и Брадати все още нѣма български народъ като колективна историческа персона, у Джефаровича, Зографския историкъ, Раича и особено у Паисия тази реалность заема срѣдищно мѣсто и става носитель на историческото битие.

Сѫщевременно се извършва и друга духовна промѣна. Отъ безименната книжовна работа, въ която почти нѣма индивидуална нотка и при която се преписватъ установени образци дори съ грѣшкитѣ, се преминава доста бързо къмъ литературната проява на човѣшката индивидуалность. Писателтъ започва да занимава своитѣ читатели съ себе си, съ своитѣ мисли, чувства, преживелици, дребни грижи и случки. Тази личность се чувствува като единствена и неповторима, съзнава своята значимость, стреми се да остави споменъ за личното си дѣло, изтъква общественитѣ си заслуги. Житиетата на Партений Павловъ и Софрония Врачански вече не сѫ произведения, изградени по житиенъ образецъ, а автобиографии — жизненъ и колоритенъ разказъ

за една превратна човѣшка сѫдба, която има отношение къмъ други хиляди български сѫдби и къмъ една обществена идея. Паисий пъкъ написва история, въ която личниятъ елементъ на творчеството, моментитѣ отъ собственитѣ му чувства, дѣла и мѫки и дори описанието на самия процесъ на работата заематъ особено мѣсто, даже настройватъ цѣлото произведение като памфлетъ. — Наближава Новото време, вѣкътъ на личноститѣ.

*

И ако все пакъ дейностьта на тия творци не може да ни задоволи особено много, ако ни се струва, че тѣхнитѣ духовни усилия сѫ били разпокъсани и случайни, и че тѣ не оставятъ ярки следи въ народния животъ, че българскиятъ народъ не е реагиралъ масово на идеитѣ имъ, това се обяснява съ една особена причина: на тѣхъ имъ е липсвала оная многобройна, заможна, организувана и еднакво настроена обществена срѣда, която трѣбвало да ги приеме въ своитѣ недра, да ги закриля и подкрепя съзнателно, да се прониква отъ идеитѣ имъ, да ги издига като духовни водачи. Тази срѣда е българскиятъ градъ и организуваното българско общество, които още не сѫ създадени. Поради това Мелетий Македонски и Стефанъ Охридски намиратъ приложение на своето печатарско изкуство чакъ въ Молдавия, Партений Павловъ работи и умира въ чужбина, Джефаровичъ скита изъ Австро-Унгария. Сърбия и Русия, Раичъ намира добри условия за работа въ сръбска срѣда, Софроний следъ хиляди беди е принуденъ да остави отечеството си, а Йосифъ Брадати, Зографскиятъ историкъ и Паисий се крепятъ въ своята народновъзпитателна дейность благодарение материалното обезпечение, закрилата и прибѣжището на монастира.

Тази особеность въ социалния строежъ на българския животъ презъ разглежданата епоха се явява като една отъ най-характернитѣ му отлики, когато го сравняваме съ живота отъ времето на сѫщинското възраждане въ XIX вѣкъ.

Глава II

Книжовни и обществени изрази на реакция срещу турци и гърци

I.
Българи и турци

Колкото неорганизуванъ въ обществено отношение и непросвѣтенъ политически да е билъ българскиятъ народъ презъ онази епоха, не му е липсвалъ съзнателенъ стремежъ къмъ по-добра участь и свобода. Този стремежъ се проявявалъ както въ слово, тъй и на дѣло. Притежаваме безброй приписки, бележки и записки, изразяващи отрицателното емоционално, идейно и социално отношение на българина къмъ турския режимъ. Особено ярки и красноречиви ставатъ българскитѣ реакции въ време на голѣми всенародни бедствия, предизвикани било отъ турски административни или военни мѣроприятия, било отъ безвластието и безредицитѣ въ страната. Илюстрация въ това отношение е разказътъ на попъ Методия Драгиновъ за потурчването на чепинскитѣ българи, въ който ясно прозира мжката и гнѣвътъ на свещеника отъ село Корова. Още по-изясненъ по чувство е лѣтописниятъ разказъ на попъ Петра отъ село Мирково (краятъ на XVII в.); описвайки военнитѣ и политически събития на времето, той отдѣля мѣсто за злинитѣ отъ турскитѣ походи презъ България и казва: „... цара Сꙋлтана Мехмеда да го Богъ ꙋбие и да го порази, че той разсипа христиански вѣри и велики цѣркви и велики градове и ... бѣга честита земя Загорє“ (т. е. България).[95] Другъ българинъ отъ Плѣвенъ бележи къмъ 1690 г. съ мжка, че Татаръ Ханъ съ своята войска не оставилъ „въ Плѣвенъ ни жена, ни девица, ни добитъкъ...“[96] Въ Етрополе презъ 1701 г. нѣчия монашеска ржка записва за споменъ грабежитѣ и насилията на турскитѣ орди въ града.[97] Въ църквата на монастира Темско (Пиротско) презъ 1760 и 1781 г. българското братство изплаква мжката си отъ тур-

скитѣ насилия и опустошения изъ областьта въ два красноречиви надписа.[98] Подобни съобщения имаме отъ попъ Стойка Костенечки, XVII вѣкъ, който проклина „агарянитѣ"; презъ 1639 г. отъ неизвестно мѣсто; презъ 1688 и 1690 г. отъ с. Мирково; отъ монастира Градешница, Врачанско — 1689 г.; отъ Лесновския монастиръ—XVIII вѣкъ; отъ неизвестно мѣсто — XVIII вѣкъ или по-рано за „проклети иноплеменници (к. н.) агаряни"; отъ с. Вуканъ, Трънско — XVIII вѣкъ; отъ София и Софийско — 1737 г.; отъ Самоковско — 1738 г.; отъ неизвестно мѣсто — 1754 г.; отъ Рилския монастиръ — 1765 и 1768 г. сѫщо съ проклятия къмъ опустошителитѣ на обителта; отъ 1787 г. пакъ изъ Софийско; отъ Нишъ за 1796 г. и отъ много други селища или области,[99] а въ 1734 г. нѣкакъвъ образованъ, както изглежда, поклонникъ въ Рилския монастиръ дава чрезъ приписка въ монастирска книга изразъ на увѣреностьта си, че „Св. Иванъ бди надъ своитѣ български люде — българския благовѣренъ народъ (к. н.) — и го избавя отъ изкушенията и насилията на невѣрния агарянски народъ".[100]

Не липсватъ и литературни отражения отъ ненавистното събиране на български деца за еничерския корпусъ. Твърде тѫженъ е разказътъ на единъ потресенъ отъ скрѫбь баща въ Ловечъ, комуто грабнали дветѣ момчета.[101] Рагузанскиятъ посланикъ Матей Гондуличъ, който миналъ презъ нашитѣ земи въ 1674 г., свидетелствува, че еничерскитѣ набори били една отъ най-тежко понасянитѣ злини за българското население.[102] Въ 1711 г. даскалъ Нено отъ село Бѣляковци, Търновско, сѫщо оплаква това бедствие, което взело жертви отъ търновския край.[103] И Паисий Хилендарски въ своята История описва еничерската напасть съ следнитѣ думи:

„Човѣцитѣ имали скрѫбь на скрѫбь и жалость на жалость, плакали горко и жалостно по българското царство, а за своитѣ чеда, бащи, майки, сродници неутешно ридаели и въздишали“.[104]

Това общо настроение е отговаряло на не единъ опитъ за бунтуване и домогване до свобода съ орѫжие въ рѫка. Около 1615 г. изъ Софийско и Златишко се подвизаватъ хайдушко-бунтовнически шайки, които отмъщаватъ на турски бейове и земевладѣлци. За водачи на тѣзи дружини се споменаватъ нѣкои си Бързакътъ и Кйосе-оглу Вълко.[105] Но безспорно, най-голѣмото освободително движение, презъ XVII вѣкъ е това на българитѣ отъ сев.-западна България, водени отъ чипровчани и групиранитѣ около тѣхъ католически села. Свързано съ военнитѣ действия на Австрия срещу Турция, възстанието, което било подготвяно повече отъ половинъ вѣкъ, завършва съ съсипване на Чипровци и разбиване на българскитѣ отреди въ 1688—1689 г.[106]

Като тѫженъ прологъ на чипровската драма погасва безъ време и заговорътъ на търновци отъ 1686 г. Съюзътъ на Австрия, Полша и Венеция за обща война противъ Турция, присъединяването на Русия къмъ тази коалиция въ 1686 г. и голѣмитѣ военни неуспѣхи на турцитѣ въодушевили българитѣ отъ Търново и околноститѣ му. Тѣ подготвяли възстание години преди това, но сега решили, че е дошло сгодното време. Начело на съзаклятието, въ което имали пръстъ и висши гръцки духовници, изстѫпилъ мнимъ потомъкъ на Ивана Срацимира Видински — Ростиславъ Стратимировичъ. Той ходилъ въ Русия, за да подири подкрепа у московския патриархъ Иоакима, като му предложилъ българскитѣ епархии. Иоакимъ сгодилъ племенницата си Мария Дубровска за Ростислава и изпратилъ братъ ѝ въ Цариградъ, за да влѣзе въ досегъ съ гръцкитѣ цър-

ковни кржгове. Но между това заговорътъ билъ издаденъ отъ единъ гръкъ. Ростиславъ се приготвилъ да защищава Търново съ своитѣ набързо събрани дружини. Турскитѣ войски на пѫть за Полша минали презъ старата българска столица, превзели я и произвели въ нея клане. На мѣстото на загиналитѣ били заселени много гръцки семейства. Малко по-дълго изтраяла търновската крепость, но и тя скоро паднала. Ростиславъ отстѫпвалъ съ оредѣлитѣ си привърженици, като се бранѣлъ отчаяно. Османската войска се впуснала да наказва побуненото население и свирепствувала изъ Габровско, Троянско и Златишко. Братътъ на Ростиславовата годеница, Дубровски, смогналъ да се отскубне изъ Цариградъ и презъ Одринъ присрещналъ съ малка дружина отстѫпващия Ростиславъ, къмъ когото се присъединилъ. Двамата водачи се оттегляли подъ напора на турцитѣ къмъ София. Но тамъ властьта усѣтила предивременно броженіето на по-буднитѣ българи и тѣхнитѣ тъкмежи да помогнатъ на българския князъ и ги избила. Ростиславъ и Дубровски, ранени и отчаяни, били отнесени тайно въ Рилския монастиръ. Тукъ сърдцатитѣ монаси ги укривали и цѣрили три години. Едва въ 1689 год. на двамата водачи на възстаниетo се удало да напустнатъ незабелязано България и да достигнатъ читави въ Москва.[106a] Изглежда, че сѫ успѣли да се присъединятъ къмъ австрийскитѣ войски, напредващи по това време изъ западнитѣ български краища.

Но и следъ потъпкването на възстаническитѣ усилия въ Търновско, Чипровско и Западнитѣ краища бунтовниятъ кипежъ не преставалъ. Презъ есеньта на 1689 г. сегбанъ-башията Балчо съ своя дружина продължавалъ да шета изъ Пазарджишко. Той навѣрно е събралъ пръснатитѣ остатъци на Ростиславовитѣ защитници и придружници. Споредъ офи-

циалнитѣ турски документи отъ това време неговата дружина била разбойническа,—убийствата, грабежитѣ и метежитѣ ѝ нѣмали четъ. Но, явно е, че това ще да сѫ били истински бунтовни действия въ ущърбъ на турцитѣ, понеже, когато османскитѣ власти посегнали да уловятъ Балча и хората му, селата Поибрене, Панагюрище, Мечка и Авретъ-хисаръ, които поржчителствували още отъ по-рано за тѣхъ, ги скрили и имъ помагали.[107] А въ Видинско и презъ 1690 г. една дружина отъ 100 души, въ която участвувалъ и свещеникътъ на с. Черна рѣка, се подвизавала изъ „Видинъ, Баня, Кутловица, Берковица и мѣстата около тѣхъ". Погнати отъ редовна турска войска, бунтовницитѣ се прехвърлили въ Влашко и постѫпили на служба у „Капитана Димитри Ишководеси и при капитана на Бистрица".[108] Къмъ 1714 г. въ Сливенъ и околностьта му, а сѫщо тъй и по дунавския брѣгъ около Орѣхово, се движилъ прочутъ главатарь на бунтовно-хайдушка дружина, Папазоглу (поповъ синъ). Правителственъ отредъ, изпратенъ отъ Одринъ, преследвалъ хайдутитѣ, но тѣ сѫщо прибѣгнали въ Влашко, като увлѣкли съ себе си и други българи. Турцитѣ се опитали да ги догонятъ на влашка земя, ала срещнали съпротивата на мѣстнитѣ военни и полицейски власти, които покровителствували бѣгълцитѣ. Поради това отъ Цариградъ бива отправенъ до влашкия воевода фермanъ съ искане българскитѣ бунтовници заедно съ тѣхния водачъ Папазоглу да бѫдатъ предадени вързани на нарочно изпратения за тѣхъ турски офицеръ. Въ сѫщия документъ се съобщава, че кадиитѣ отъ Орѣхово, Ловечъ и Плѣвенъ донасяли за ежегоднитѣ набѣзи на такива чети, които минавали отсамъ Дунава презъ лѣтото, ограбвали съседнитѣ околии и наесень отново се връщали на влашкия брѣгъ. Това сѫ били навѣрно българитѣ, напустнали

своитѣ селища следъ Чипровското възстание, които сега водѣли години наредъ партизански действия срещу турцитѣ и турскитѣ села изъ дунавската равнина.[108a] Сѫщо отъ турски правителствени преписки научаваме, че къмъ срѣдата на 1730 г. българското население въ Силистра и Силистренско ходѣло навсѣкѫде свободно съ оръжие и дори дръзвало да се съпротивлява съ него, когато властитѣ се опитвали да му гѳ отнематъ. Споредъ донесението на силистренския мютеселимъ българитѣ нанасяли вреди на мохамеданското население и застрашавали реда въ областьта, като вършели убийства, грабежи и други разбойничества. И това били земедѣлци, овчари и други люде отъ раята.[109]

Въ неуспѣшната война на Австро-Унгария и Русия срещу Турция презъ годинитѣ 1736—1739 австрийскитѣ войски повдигатъ на възстание много сръбски и албански области, спускатъ се презъ Сърбия и дори превзематъ Нишъ. На 1737 г. тѣхнитѣ предни части обсадили Царибродъ и клисурата Ежевица; други отреди превалили Зеленигрaдската планина и около селото Периволъ, Кюстендилско, имали сражение съ турцитѣ. По това време българското население отъ западнитѣ краища сѫщо е било вплетено въ мрежата на нѣкакъвъ бунтовенъ заговоръ. Следи отъ подготовката му ни разкрива единъ български духовникъ отъ онова време (вѣроятно отъ Рилския монастиръ или Дупница), който бележи въ приписка къмъ ржкописъ: „Єщє тѹркѡмъ вою(ю)щимъ спротивѣ москалов, придоше немци на Нишъ и плѣниша єго; тѹрци же ѡдгнаша ѡт Нища и ѡт ѡкрестни єго градовъ. Тогда ва(а)д(н)участвующѹ и пр(є)столь дръжещѹ самоковскіе єпархіе всєѡс(вє)щєнномѹ архиєрею кѹр Симєѡнѹ, ємѹ же ѡбретшѹ се ва та лютa времена въ месте рекомѡмъ Дупница. Агарени же ѹстремишѧше се, домь єго плѣниша, ако нєѡстатн ва нем нищемѹ. Владикѹ же ѹ(х)ватишѧше, . . . и

же ведоше пред игемона, но оковаше многыми ѵзлми железными, всадише ва тамницѵ. Въ нем же пребысть дни кг (23). Послѣди же отведоше его ѵ Софню пред пашѵ, рекомаго куприли оглн. Он же повеле его мѵчити, ... потох повеси его ... Се же бысть в лето ΑΨΝΖ (1737) ... Ѡы, ѵто ва времена (сна) страдаше христиан, имит ин се ико месть тако было ин ва Диоклитианова времена".[110] Отъ това важно известие научаваме, че самоковскиятъ владика Симеонъ, който резидиралъ въ Дупница, защото въ ония времена Самоковъ не е ималъ градска църква, презъ 1737 г. бива окованъ и хвърленъ въ тъмница, а митрополията му разграбена. Обстоятелството, гдето той не е билъ изведенъ предъ „игемонъ", т. е. предъ мѣстната сждебна власть, а държанъ 23 дни въ предвариленъ затворъ, показва, че заповѣдьта за неговото затваряне е дошла отъ много високо мѣсто и че простжпкитѣ, за които е щѣлъ да отговаря, сж били твърде тежки въ очитѣ на властьта; — инакъ едно такова сановно лице не би било оковавано „многыми ѵзлми железными". Симеонъ е билъ уличенъ въ държавна измѣна и затова е завлѣченъ въ София предъ началника на действуващата срещу австрийцитѣ турска войска, Кьопрюлю-оглу паша; тамъ билъ изтезаванъ отъ него, за да издаде подробности по съзаклятието и найсетне обесенъ. Изглежда, че турскиятъ военоначалникъ Кьопрюлю паша е открилъ нишкитѣ на заговора, ржководенъ отъ видни българи и гръцкото висше духовенство въ западнитѣ области. Епископъ Симеонъ станалъ жертва — навѣрно не единствена — при разкриване на съзаклятието. Несъмнено въ връзка съ последното и осемдесеть годишниятъ рилски монахъ Тимотей, софиянецъ и бившъ софийски свещеникъ, избѣгалъ отъ Рилския монастиръ, спасявайки се около 1737—1738 г. въ сръбския монастиръ Гъргетегъ (Сремъ). Той билъ последванъ

отъ другъ софиянецъ, дякътъ Павелъ Величковъ, който пъкъ намѣрилъ прибѣжище въ обителта Ремета.[110a] Изглежда, че преследванията на турската власть въ срѣдитѣ на българскитѣ църковници отъ София и Софийско заради тѣхното участие въ заговора или заради агитации ще да сж били наистина жестоки и напълно оправдаващи църковнитѣ представи за „Диоклитианова времена", които ни припомня „Рилскиятъ лѣтописецъ".

Но въпрѣки тѣзи турски мѣрки при наближаването на австрийскитѣ отреди къмъ Нишъ българитѣ отъ Берковско, Брѣзнишко, Пиротско, Дупнишко, Кюстендилско и Паланешко се повдигнали и започнали да преминаватъ задъ австрийскитѣ линии; годнитѣ да носятъ орѫжие се сражавали срещу турцитѣ. Ала следъ оттеглянето на нѣмцитѣ разбунилитѣ се българи изпаднали въ безизходность, — тѣ се бояли отъ турското отмъщение. Затова едни решили завинаги да напустнатъ земитѣ и имотитѣ си, като увеличили броя на българскитѣ колонисти въ Буда-Пеща, Виена и други градове на Австро-Унгария, други се криели изъ околнитѣ гори и планини, а трети се преселили временно, докато дойде часътъ на забравата, въ нѣкои по-близки мѣста. Изглежда, че споменатитѣ краища останали почти съвсемъ обезлюдени. Това създало голѣми грижи на правителството, защото то търпѣло извънредно тежки стопански загуби отъ опустяването на огромнитѣ пространства земя. Ето защо дори до 1741 г следватъ отъ Цариградъ заповѣди до мѣстнитѣ кадии и военни началници да разгласятъ най-широко че провиненото българско население е помилвано заповѣдвало се още да бѫдатъ взети най-енергични мѣрки за прибиране на прокуденитѣ семейства по огнищата имъ, като имъ се възвърнатъ всички заграбени вече имоти; сѫщевременно се внушавало

на турското гражданство и властьта да не отправятъ къмъ българитѣ никакви укори за миналото имъ поведение, а напротивъ да ги успокоятъ и приласкаятъ съ благосклонность, доброта, пълна забрава на стореното и административна справедливость.[111]

Общностьта на описанитѣ до тукъ събития показва, че българскиятъ народъ презъ XVII и XVIII в. съвсемъ не е билъ инертенъ въ политическо отношение, че еималъ достатъчно ясно съзнание за ненормалното си гражданско състояние и че е билъ готовъ да действува съ оржжие въ ржка за извоюване на своята свобода, стига да е имало кой да го организира и да му внуши надеждата за успѣхъ. Разбира се, опититѣ му сж спорадични и ограничени по обхватъ, сила и трайность, но това се дължи на социалнитѣ условия, въ които е живѣлъ тогава: — той не е представялъ организувана обществена срѣда, която да разпространява политическитѣ идеи всрѣдъ маситѣ, която да обединява усилията на тия маси, да събира стопански срѣдства, да излжчва водачи и да ржководи политическа борба. Съ други думи — липсвали сжщитѣ условия, които не даваха възможность на книжовницитѣ и народнитѣ проповѣдници отъ XVIII в. да изиграятъ оная водаческа роля, която изиграха презъ XIX вѣкъ тѣхнитѣ духовни наследници.

2.

Българи и гърци

Следъ като османскитѣ турци станали господари на нашитѣ земи, българскиятъ народъ загубилъ и своята църковна независимость. Търновската патриаршия била унищожена. Нейнитѣ епархии минали подъ управлението на византийската патриаршия въ Цариградъ. Населението било принудено да се подчини на гръцкия патриаршески авторитетъ и постепенно свикнало съ присѫтствието на неговитѣ представители въ градоветѣ: митрополити, епископи, икономи (архиерейски намѣстници), епитропи, епархийски духовни съвети, таксилдари, извънредни пратеници, касиери, писари, учители и пр. Това подчинение се обяснява съ безпомощностьта на народа и дълбоката му религиозность. Главната опора на патриаршеската власть въ българскитѣ земи идвала, обаче, отъ турска страна. Призната официално за представителка на покоренитѣ християнски народи, гръцката църква била подпомагана въ функциитѣ си отъ правителственитѣ чиновници. Нѣщо повече, тя дори имала и привилегировано гражданско-правно положение въ империята; митрополититѣ, епископитѣ и ставропигиалнитѣ монашески общежития не били подсѫдни на турскитѣ шериатски сѫдилища, за да не изпадатъ въ зависимость отъ мѣстнитѣ власти. Тѣхнитѣ дѣла се разглеждали предъ царския диванъ въ Цариградъ. Това още повече издигало значението на патриаршията въ очитѣ на вѣрващитѣ. Отъ друга

страна последнитѣ се намирали често въ правосждна зависимость отъ духовния сждъ на митрополита, който заедно съ най-висшитѣ духовници въ епархията и видни свѣтски лица съставялъ едно сждебно тѣло за разглеждане и решаване на дѣла не само отъ духовно, но и отъ свѣтско естество като: завещания, осиновявания, дѣлби, договори, прехвърляния на имоти и дори спорове при търговски сдѣлки. Въ кодекситѣ на Търновската, Охридската и Костурската митрополии сж регистрирани множество решения отъ подобенъ видъ.

Въ нѣкои градове покрай митрополиитѣ и епископиитѣ съ течение на вѣковетѣ се образувала помалка или по-голѣма гръцка народностна група отъ роднини на владиката, негови чиновници и слуги, прибѣгнали тукъ търговци и занаятчии отъ гръцки произходъ, решили да използуватъ покровителството на своя сановенъ съотечественикъ, случайни учители и др. Това ставало особено въ градоветѣ на южна Македония. А тамъ, гдето имало запазено още отъ срѣднитѣ вѣкове гръцко население, напримѣръ въ Одринъ, Асеновградъ, Пловдивъ, Поморие, Несебъръ и Варна, съ закрепването на патриаршеската власть гръцката стихия добивала изключително господствуващо положение. Значително подсилвало гръцкия народностенъ елементъ нѣкжде и гърцизираното куцовлашко население, което забогатявало отъ скотовъдски предприятия изъ планинитѣ и следъ това усѣдало въ градове като Асеновградъ, Арбанаси до Търново, Сѣръ и др. Но всичко това не би било отъ голѣмо значение, ако заедно съ митрополитскитѣ и епископски катедри не сж били създавани и гръцки църковни училища, които постепенно насаждали или внушавали доброволното възприемане на гръцкото духовно превъзходство. По такъвъ начинъ се пораждатъ области на съприкосновение между

дветѣ народности и условия за духовно влияние върху българитѣ. Гръцкиятъ езикъ се въвежда въ църквитѣ на голѣмитѣ градове, а младитѣ български поколѣния минавали презъ гръцката келия или училище и придобивали, ако не добри познания по езика, то поне известно приобщаване, навикъ къмъ гръцкото въобще. Ето и едно наблюдение, говорещо въ този смисълъ, отъ французкия консулъ въ Солунъ, Cousinéry, пѫтувалъ въ края на XVIII вѣкъ изъ Македония. Той билъ придружаванъ отъ воденския българинъ Апостолъ, койтоималъ гръцко образование и се гърчеелъ. По поводъ неговото държание французкиятъ авторъ съобщава: „Българинътъ Апостолъ се стараеше да се изкара повече гръкъ, отколкото българинъ. Азъ бѣхъ забелязалъ, че младитѣ хора отъ българската народность се отъждествяватъ на драго сърдце съ гърцитѣ, когато живѣятъ въ градове, гдето резидиратъ владици и гдето поради това има училища. Тѣ се смѣтатъ за по-изтънчени, ако сѫ минали презъ гръцко училище и ако сѫ придобили знания, които само българското възпитание не може да имъ даде".[112] Този е пѫтьтъ, по който се създаватъ въ нѣкои градове, напримѣръ Пловдивъ, Търново и другаде, ядра отъ гърцизиранъ български „патрициатъ" (чорбаджийски, търговски, земевладѣлчески семейства), въ чиито ржце били общинскитѣ работи, търговията и капиталитѣ. Своеобразнитѣ „патриции" заседавали въ митрополитския съветъ, имали връзка съ турскитѣ чиновници и отъждествявали интереситѣ си съ тия на властимащитѣ, като възприемали гръцкитѣ гледища и битъ. Въ втората половина на XVIII вѣкъ този процесъ, изглежда, чувствително се засилва. Училищата на Гърция, преобразувани до известна степень подъ западно-европейскитѣ просвѣтителни влияния, подготвятъ стотици монаси, свещеници и учи-

тели, които търсятъ по-доходни мѣста и ги намиратъ изъ българскитѣ градове. Затова и тукъ отъ гръцкитѣ келии и школи излизатъ значителенъ брой елинограмотни българи, които сѫ били ржкополагани за свещеници не само въ градоветѣ, но и по съседнитѣ по-богати села. Успѣхитѣ на гърцизма идватъ по единъ естественъ пѫть поради предпочитание на собствения езикъ отъ страна на митрополититѣ. Наличностьта на денационализаторска програма, упорито и систематично осѫществявана, не може да се открие. Отъ българска страна това постепенно инфилтриране на гръцкия езикъ не е срѣщало, въ градоветѣ поне, видимъ отпоръ. Напротивъ, голѣма часть отъ българското гражданство въ началото на XIX вѣкъ е вече съзнателно ржководена отъ културната пропаганда на патриаршията и дейно участвува въ гръцкото освободително движение. Хетерията имала разклонения изъ по-значителнитѣ наши градове и въ нея членували всички будни и влиятелни българи. За дѣлото се жертвували много срѣдства, а презъ време на възстанието отъ България заминали да вематъ участие въ борбата стотици и дори хиляди българи. Нѣкои отъ тѣхъ записали имената си въ гръцката история съ безпримѣренъ героизъмъ и военоначалнически дарби. Следъ разкриване на хетеристкитѣ съзаклятнически ядра отъ турското правителство, други стотици българи загубили живота или състоянието си презъ време на преследванията. Тѣхното участие въ гръцкитѣ освободителни движения възъ почвата на общото християнско освобождение отъ властьта на полумесеца както въ предишнитѣ вѣкове, тъй и въ 1821 г., е най-високиятъ моментъ на единението имъ съ гърци подъ водачеството на гръцката църква. И въ този моментъ не може да се отрече, че последната ще да е имала значително влияние и

симпатии всрѣдъ градското ни население. Тъй че, до тукъ не могатъ да се наблюдаватъ сили, които да отблъскватъ или поне раздѣлятъ българитѣ отъ гръцката църква и гръцкия езикъ. Но толкова постранно и необяснимо на пръвъ погледъ е обстоятелството, че докато дветѣ народности, обединени отъ една църква, вървятъ привидно заедно до 20-тѣ години на XIX вѣкъ, тъкмо въ тия години изъ българскитѣ градове и села се появяватъ първитѣ тревожни пламъци на бѫдещата народностно-църковна борба, която ежечасно стихийно се разраства и трае половинъ вѣкъ безъ прекѫсване. Българитѣ намразватъ гръцкия езикъ, гръцкото училище, патриаршескитѣ владици и гръцката църковна служба, разярени сѫ отъ злоупотрѣбитѣ на гръцкитѣ архиереи при събирането на църковнитѣ берии. Неприятелството раздѣля духовно двата народа и завършва съ изкореняването на паразитното гръцко влияние въ по-голѣмата часть отъ българскитѣ земи. Така още презъ 1813 г. населението на Враца и Врачанско, недоволно отъ злоупотрѣбитѣ и своеволията на своя епископъ гръкъ, Методий, повежда борба противъ него, възглавявано отъ врачанския търговецъ и собственикъ на рудници, Димитъръ х. Тошковъ. Врачани действували упорито за изгонването на Методия и замѣстването му съ епископъ българинъ, Гавриилъ Бистричанинъ. Обратитѣ на борбата се развиватъ чакъ до 1827 г., когато Тошковъ по интригитѣ на съседнитѣ митрополити предъ правителството бива обезглавенъ въ Видинъ. Презъ сѫщата 1827 г. търновскитѣ първенци, възмутени отъ безскрупулната намѣса на своя кириархъ Иларионъ въ врачанската разпра, се вдигатъ противъ него и успѣватъ да го отстранятъ отъ катедрата му. Малко по-рано, въ 1824 г., когато врачани все още не сѫ загубили надеждата да наложатъ своето, отъ Видинъ

се обажда съ компромисно предложение голѣмиятъ търговецъ, Емануилъ Шишманоглу. Той пише до х. Тошкова и му посочва като кандидатъ за врачанския епископски престолъ светоресавския епископъ Антимъ, който знаелъ български, билъ по-смиренъ отъ българинъ, не се събиралъ много съ гърци, обичалъ българитѣ и билъ скроменъ въ исканията си. Шишманоглу прибавя въ писмото си, че тѣзи епископи и владици, които сѫ като вълци и разсипватъ стадото си и сѫ законопрестѫпници, трѣбвало „да липсатъ отъ българита". Презъ 1825 г. и въ Скопско се започнало движение противъ мѣстния гръцки владика и неговитѣ злоупотрѣби. Населението, подпомогнато отъ скопяни и мощния скопски чорбаджия х. Трайко, успѣло да пропѫди нежелания гръкъ въ 1829 год. Къмъ 1829 год. се повдигнало сѫщото недоволство и гонение срещу самоковския епископъ — — — [113]

Какъ, прочее, настѫпва тази рѣзка промѣна въ умонастроенията и волитѣ на българитѣ и въ отношението имъ къмъ представителитѣ на гръцката църква? Защо тѣзи дълбоко религиозни български съзнания, които вѣкове наредъ сѫ приемали първенството и авторитета на владицитѣ, които сѫ усвоявали отчасти гръцкия езикъ и битъ и сѫ участвували съ въодушевение въ гръцкото възстание, сега изведнажъ поставятъ рѣзка и дълбока граница между себе си и своитѣ гръцки пастири, като отричатъ тѣхния авторитетъ? Може ли това явление да бѫде безъ преходъ и подготовка? Нѣма ли то нѣкаква предистория? Нека отправимъ вниманието си въ тази насока и подиримъ да установимъ, дали въ предишнитѣ вѣкове отношенията между българи и гръцка църква сѫ се движили въ границитѣ на търпимостьта, дали презъ 20-тѣ години на XIX вѣкъ не изплува на повърхностьта нѣкакво прастаро, глухо

стълкновение, което сега намира благоприятни условия за обществен израз.

*

Ще се спремъ първо на културнитѣ взаимоотношения между гръцка управляваща църква и българско духовенство, на отношението между гръцка и църковно-славянска книжовность. Д. Мишевъ и В. Н. Златарски поддържаха мнението, че последната е била систематично преследвана и унищожавана отъ гръцка страна още презъ XVI, XVII и XVIII в. Но, както видѣхме, тѣзи автори не посочватъ свидетелства за подкрепа на своитѣ твърдения. Да потърсимъ такива и установимъ, доколко въз основа на тѣхъ може да се изгради подобно схващане. Напримѣръ единъ светогорски монахъ отъ XVII в. съобщава въ приписка: „Лето ҂ЗРПІІ (1650) каде бис(т) сапреніе (т. е. споръ, разпра) о крьщенію на Светеи Гори, и сажегоше книги московскне на Карецхъ Грьци, и духовника Дамаскина и попа Романа и ученика их Ҳахарню въ таминца затворише и гложше их ѯ (60) гроши. Оле беда отъ лукаваго рода грьчскаго! Месеца маиа КІІ (28) веліе безчестіе сатворише касем Блгаром и Серблем“.[114] Преди да оценимъ смисъла на описваното стълкновение между българи и сърби отъ една страна съ гърци отъ друга, разиграло се тържествено въ столицата на светогорскитѣ монастири, Карея, и вѣроятно предъ очитѣ на представители отъ всички обители, необходимо е да забележимъ, че то е станало на догматична основа поради известни текстови неясноти, различия и спорове, произтекли отъ употрѣбата на московски богослужебни книги, които тъкмо въ тѣзи години сж. били подложени на филологическата Никоновска ревизия и препечатвани отново. Въ връзка съ това възниква и голѣмата руска църковна разпра, намѣрила отгласъ чрезъ рускитѣ мо-

наси и на Атонъ. Изглежда, че българскитѣ и сръбскитѣ монастири сѫ употрѣбявали новитѣ Никоновски богослужебни книги или пъкъ старитѣ, станали следъ догматичното порицание жертва на огъня. Въ тази насока би било най-приемливо да тълкуваме цитираната приписка отъ 1650 год. Така я разбира и самъ В. Григоровичъ, който е преписалъ пръвъ текста ѝ.[115] Въ такъвъ случай не бива да отдадемъ сблъскването между славяни и гърци на църковно-книжовната агресия на последнитѣ. Другъ единъ белегъ, обаче, ни дава право да предполагаме, че между гръцката и славянскитѣ народностни групи въ Света гора е имало нѣкаква неприязънь — това е възклицанието „Ѡхѣ бѣда отъ лꙋкавагѡ рода грьꙋскагѡ!“ Окачествяването „лукавъ родъ“ не може да възникне въ момента на разпрата, — то съдържа смисъла на единъ траенъ и общоизвестенъ опитъ и характеризира цѣлъ народъ, а не лукавството или интригитѣ на нѣколко опредѣлени личности, въ случая гръцки монаси. Друго едно съобщение отъ XVII—XVIII вѣкъ, произхождащо отъ Македония, сѫщо не е достатъчно категорично, при все че и то съдържа елементи на отбелязаната по-горе неприязънь. Това е приписка върху миней отъ неизвестна свещеническа ржка: „Сиѣ минеи да сѣ знаит ѿ старо време. настоѧтели погинале и сѣ ѡбрале книги и; на тоа време многꙋ ѣсатна; человѣци прожнеа и; настама(а) герци проклети на запꙋстна и; доносле лошо;“[116] Логически погледнато, обстоятелството, дето книгитѣ се „ѡбрале“ и въ това време имало „многꙋ ѣсатна“ (оскѫдица), не може да се смѣтне за пръко следствие отъ действията на „герци проклети“; защото за изчезването на църковнитѣ книги е ясно казано, че се дължи на липсата на „настоѧтели“, а появата на гърцитѣ е само съпоставена съ горното явление. Неоспоримото тукъ е отрицателното отношение на пи-

сача къмъ гърцитѣ. Съвсемъ недвусмислено вече ни говори известната и много цитирана приписка отъ с. Дерменъ-дере, Елховско, записана отъ автора на Княжество България, Г. Димитровъ: „Лѣто 1784 да се знае кога стана дсакъ (забрана) у нашє село да се служи по славенски адріанополски владика дигна нашіо свящєнникъ Продана и прати попъ Атанаса Грекъ и на други села дойдоха попове сє грєци и книги болгарски горѣха.“ [117] Считаме за необходимо да отбележимъ, обаче, че този паметникъ буди известни, макаръ и съвсемъ неопредѣлени, подозрения относно автентичностьта му. Преди всичко той ни е познатъ само отъ преписа на Димитровъ; ржкописътъ, кждето е билъ записанъ, днесъ е въ неизвестность. Самиятъ Димитровъ не се отличава въ труда си нито съ критичность при подбора на своитѣ сведения, нито съ добросъвѣстность при предаване на известия, които не могатъ да се контролиратъ. Не е изключено бележката да е сжществувала, ала не точно въ този видъ. Тя изглежда по-нова — отъ първата половина на XIX вѣкъ. Думитѣ „адріанополски“, „славенски“ и особено „свящєнникъ“ не сж свойствени за перото на селски свещеникъ отъ XVIII вѣкъ. Такъвъ грамотникъ би употрѣбилъ, както въ хиляди други приписки, „попъ“, „нерєн“, но не и модерната руска форма „свящєнникъ“; сжщо — „одрински“, „єдрнєли“, „отъ Єдрнє“, не „адріанополски“; а „славенски“ е съвсемъ слабо познато понятие за повечето отъ българскитѣ духовници презъ XVIII вѣкъ; при това единъ срѣденъ българинъ отъ онова време не би казалъ „и на други села дойдоха попове сє грєци“, — този схематиченъ начинъ за обозначаване на съседни селища не е присжщъ на простото и конкретно мислене на тогавашния човѣкъ, пъкъ и на днешния селянинъ. Писачътъ непремѣнно би изредилъ имената на въпроснитѣ села, още повече, че той ги е знаелъ, защото

дава и подробности за горене на книги въ тѣхъ. По сѫщия начинъ въ множество други приписки селски свещеници съобщаватъ точно имената на селата, въ които тѣ живѣятъ и имената на селищата, отгдето изхождатъ споменаванитѣ въ текста тѣхни събратя. На всичко отгоре знаемъ, че въ своята учителска, народно-църковна и революционна работа всрѣдъ българското население изъ юго-източна Тракия презъ 70-тѣ години на XIX вѣкъ Г. Димитровъ се е проявилъ като върлъ врагъ на гръцкото влияние, а тази негова позиция ни кара да допускаме, че той е позволилъ на въображението си да вземе известно участие въ редактирането на въпросната приписка. Но въпрѣки всички резерви, които могатъ да се направятъ, нѣмаме достатъчно основания да отхвърлимъ нейното сѫществуване и ще допуснемъ, че описванитѣ въ нея явления сѫ имали мѣсто. Това е въ такъвъ случай първиятъ паметникъ отъ XVIII вѣкъ, отъ който виждаме, че единъ гръцки митрополитъ презъ 1784 г. е билъ врагъ на църковно-славянската книга, издавалъ е нареждания тя да бѫде горена и е настанявалъ гръцки свещеници изъ българскитѣ села на своята епархия. Не другояче действувалъ и скопскиятъ митрополитъ Захарий; въ 1792 г. той далъ нареждане да се унищожатъ българскитѣ и църковно-славянскитѣ книги въ Марковия монастиръ Св. Димитъръ до Скопие.[118] Гръцката просвѣта била подпомагана презъ XVIII вѣкъ и отъ битолския митрополитъ Нектарий, който отпусналъ срѣдства за отпечатването на четириезичния речникъ на мосхополския куцовлахъ попъ Данаилъ. Този речникъ-разговорникъ, съставенъ на гръцки, български, албански и влашки, е излѣзълъ споредъ Й. Ивановъ въ първо издание презъ 1760—1770 г., а споредъ Ив. Снѣгаровъ въ 1794 г.[119] Въ стихотворното по-

свещение на автора до митрополита Нектария българи, албанци и власи се призовавать тържествено да изоставятъ своитѣ езици и нрави и да се приобщятъ къмъ гръцкия, за да влѣзатъ по такъвъ начинъ въ лоното на единъ славенъ народъ, като забравятъ варварското си минало. Какво е било, обаче, действителното значение на това разговорниче? Й. Ивановъ умѣстно забелязва, че самиятъ му авторъ не е отдавалъ сериозно значение на велеречивитѣ призови въ посвещението, стъкмени заради угода на благодетеля, защото въ текста пояснява, какъ книжката може да бѫде полезна само като елементарно помагало за любознателнитѣ; въ нея били дадени проститѣ начала на гръцкия езикъ, използуванъ за писане при търговия и занаятъ.[120] Влиянието на разговорника не ще да е било по-голѣмо отъ онова на подобнитѣ нему разговорници и речници, издавани дори отъ К. Фотинова. Отъ тѣхъ никой не е научилъ езикъ и никой не се е погърчилъ. Освенъ това споменатата книжка е двуостро оръжие: отъ нея може еднакво добре да се научи по-правиленъ и по-богатъ б ъ л г а р с к и словоизразъ. Разбира се, всичкитѣ изтъкнати уговорки не омаловажаватъ волята на битолския митрополитъ Нектарий да погърчи грамотнитѣ слоеве на своето българско паство. Но съ това се изчерпватъ и сведенията ни по разглеждания въпросъ. Както се вижда, тѣ не сѫ достатъчни, за да можемъ възъ основа на тѣхъ да твърдимъ, че горенето и затриването на българската книга е било нѣкакво трайно и широко разпространено явление, предизвикано отъ ясно опредѣлена културна политика на цариградската патриаршия. Ако бѣше инакъ, нека не се съмняваме, че Паисий Хилендарски щѣше да намѣри достатъчно силни думи, за да заклейми въ своята история гръцката църква за подобни дѣла. А той казва само: „(гръцкитѣ владици)... н е р а д а т ъ

(к. ц.) бнюдъ за болгарски школъ или ученіе, но обрадуютъ свѣ на грьчки изикъ". [121] Значи става дума за нерадение по отношение на българската просвѣта и за подпомагане на гръцкитѣ училища, но не за прибиране, унищожаване или горене на книги.

По единъ другъ въпросъ, обаче, ние сме на ясно: именно, че отношенията между българи и гърци въ църковнитѣ кржгове, а и вънъ отъ тѣхъ, навременѝ и на мѣста сж били много натегнати. Видѣхме нѣколко примѣра за това. Ще прибавимъ и други. Презъ XVI вѣкъ дубровничанинътъ Павелъ Джорджичъ твърди, че българитѣ не били приятели на гърцитѣ, макаръ да не обосновава тази антипатия и да не опредѣля нейната сила както и проявитѣ ѝ. Любопитна въ това отношение е бележката на единъ български монахъ въ нѣкакъвъ влашки монастиръ, който пише презъ неизвестни години на XVI или XVII вѣкъ: „Азъ убо Пахомїе ѡ Влашка земле тако сам писал за малугере Влахи, кое (който) да пребива (пребивава, съжителствува) съсъ Гръци да не бѫд(є) прощенъ. Да знаете ви, братіе како глаголе свѣти Павлъ апостолъ на апостолъ: Гръци, вели, зли звѣри и присно лъжливи и лукави и немилостиви. ... Братіе, кое (който) донде на Свѣта гора, сам да седи, како мож(є) тако да се храни, съ проклѣти Гръци да не умии смѣшеніе никако ... тако сем заклел. Колико досад(а) имамъ ѡ Гръци проклѣни(!)". [122] Споредъ свидетелството на учения хърватинъ Крижаничъ още въ 1655 г. цариградскитѣ гръцки духовници наричали българитѣ „нелюде" (ἀνάνδρωποι). А отъ впечатленията на Cousinéry, придобити при пѫтувания изъ Тракия и Македония къмъ 1793 и следъ 1815 г., излиза, че съжителството и сближението на гърци и българи въ тия области не било пълно. Въ градоветѣ дветѣ народности били нѣкакъ по-смѣсени по обичаи, външность и езикъ, но не се сродявали помежду си и не се събирали често за

обща търговска работа, докато по селата живѣели отдѣлени една отъ друга. Неговото опредѣление е, че българитѣ съчувствували на гърцитѣ само като единовѣрци, но не и въ друго отношение. Дори гърцитѣ наричали българитѣ въ нѣкои градове на Тракия, като Пловдивъ и Сливенъ, „варвари“.[122а] А на Атонъ къмъ 1784—1785 г. гръцкитѣ калугери се подигравали съ българитѣ монаси, които не знаели тѣхния езикъ и ги наричали „българи съ дебели глави“.[122б] Паисий Хилендарски дава най-ясенъ и остъръ изразъ на лошитѣ чувства, предизвикани отъ гръцкото духовенство у българскитѣ монаси и свещеници. Той популяризира неприязньта, прави я чрезъ книгата си достояние на цѣлъ народъ. Създаването на такава емоционална атмосфера, разбира се, има своитѣ дълбоки и трайни причини, датиращи отъ по-раншни вѣкове. И следователно не всичко въ гръцко-българскитѣ отношения ще да е вървѣло тъй гладко, както изглеждало на пръвъ погледъ. Но колко силна е била тази неприязненость и дали е обхващала широки кржгове отъ населението, е трудно да се опредѣли само възъ основа на приведенитѣ данни. Така погледната, тя е по-скоро симптомъ на нѣкакъвъ по-дълбокъ и траенъ конфликтъ.

Отъ друга страна не бива да се забравя, че гръцката патриаршия и нейнитѣ представители не навсѣкжде и не винаги сж имали желанието да подтискатъ и унищожаватъ българското съзнание, да горятъ църковни книги и да обезличаватъ старитѣ духовни традиции на народа. Напротивъ, понѣкога сж проявявали една благосклонность къмъ българското, достойна за очудване. Споменахме по-рано, че охридскиятъ архиепископъ гръкъ, Дионисий, презъ 1757 г. се загрижва за поддържането на църковно-славянската традиция въ своя диоцезъ,

като проси отъ руския царски дворъ богослужебни книги за църквитѣ и монастиритѣ въ Охридъ и Охридско.[123] Съ подобна благожелателность и търпимость се отличавалъ и преспанско-охридскиятъ митрополитъ Исайя отъ края на XVIII вѣкъ.[124] Въ онова десетилѣтие, когато одринскиятъ владика изпращалъ по селата въ Елховско „се попове гречи", които горили български книги, неговиятъ колега, а може би и подчиненъ, анхиалскиятъ епископъ, назначава въ сѫщия край — Карнобатско — попъ Стойко Владиславовъ отъ Котелъ, дава му енория отъ дванадесеть села, като го приема съ „велика радость". Пакъ този Стойко иерей на 1794 г. е ржкоположенъ въ Търново отъ митрополитъ Матей за врачански епископъ „безъ пито и молебници", както подчертава самъ Софроний въ житието си.[125] Презъ втората половина на XVIII вѣкъ е билъ на гръцка църковна служба митрополитъ Серафимъ, българинъ отъ Банско, отличилъ се съ рѣдка за времето си ученость, заемалъ катедра въ Босна, Щипъ и най-после въ Самоковъ съ седалище Дупница. На старини той се оттеглилъ като монахъ въ Рилския монастиръ, гдето занимавайки се съ книжовната работа, умира около 1800 г. Серафимъ билъ запомненъ изъ мѣстата на своята дейность като единъ отъ искрено обичанитѣ български духовни пастири. Той полагалъ особени грижи за селския народъ, изпитващъ въ ония времена най-голѣма нужда отъ духовна подкрепа.[126] Не по-малко знаменателни сѫ и фактитѣ, че Охридската архиепископия, ако и въ гръцки ржце, не преставала да се титулува до самото ѝ закриване б ъ л г а р с к а (1767 г.) и че нѣкои отъ македонскитѣ гръцки митрополити се надпреварвали да изтъкватъ въ титлитѣ си българското име; все презъ XVII и XVIII в. патриаршията, гръцкото духовенство и писателитѣ

му тачатъ българската църковна и книжовна старина, славятъ Св. Климента като „свѣтилникъ на България", „проповѣдникъ на България"; споредъ тѣхъ седмочисленицитѣ били „стълбове на България", а Асенъ „благочестивъ царь на българитѣ"; освенъ това се компилира и превежда по български книжовни извори, преработватъ се на гръцки житиета на Св. Иванъ Рилски, Св. Климентъ, Св. Петка Епиватска и пр. [127]

Значи, въ гръцко-българскитѣ отношения е имало нѣкаква двойственость — отъ една страна благосклонность и дори подкрепа на мѣстното книжовно предание и църковность, отъ друга — враждебность къмъ тѣхъ. И едното и другото явление сж спорадични и зависятъ отъ личности, мѣстни условия, временни нужди и най-после отъ случайно стечение на различни условия. И едното и другото явление сж имали своето обществено отражение въ съзнанието на българитѣ, като сж го настройвали по съответенъ начинъ. Но отъ това не е могло да последва оформяването на единна, общонародна идейна позиция на българитѣ спрямо гърцитѣ. Тази позиция, чийто изразъ е подчертаната вече неприязънь, се създава отъ единъ многопо-мощенъ и масово действуващъ факторъ.

*

Гръцкото църковно управление и българскиятъ народъ сж се сблъскали на другъ фронтъ, особено широкъ и траенъ по време — този на стопанскитѣ интереси.

Следъ завладяването на Цариградъ отъ турцитѣ гръцката патриаршия минава подъ надзора на турската власть, като сжщевременно изпада и подъ влиянието на нѣколко византийски чиновнически родове, изпълняващи служби при султанския дворъ. Тъй се полага началото на нейното лаицизиране. Тя става единственото мѣсто, гдето лишенитѣ отъ

звание, доходи и достжпъ до държавната служба гърци могли да намѣрятъ нѣкаква работа. Започнало се надпреварване между тѣхъ да се добератъ до църковно мѣсто, обезпечаващо обществено значение и препитание. Голѣмата конкуренция превърнала патриаршията въ тържище, гдето се придобивалъ църковенъ санъ и служба съ подкупи и наддаване. Турското правителство се възползувало отъ това изгодно положение, за да увеличава ежегодно такситѣ за утвърждаване на новитѣ патриарси и митрополити. По такъвъ начинъ единственията цензъ за заемане църковна длъжность — паричниятъ — растѣлъ непомѣрно съ всѣки новъ кандидатъ. Цѣлата финансова тежесть на тази пирамида отъ взети на търгъ и съ високолихвени заеми служби, като патриаршеска, митрополитска, епископска, архиерейско-намѣстническа и свещеническа, падала изключително върху плещитѣ на податното християнско население въ империята. Патриархътъ разхвърлялъ личния си дългъ и дълговетѣ на великата църква върху митрополититѣ, като вземалъ отъ тѣхъ понѣкога предварително огромни суми; митрополититѣ пъкъ натоварвали съ своето бреме епископитѣ, а последнитѣ го предавали на свещеницитѣ. Всѣки отъ тѣзи духовници се запретвалъ веднага следъ назначаването си да събира отъ пасомитѣ и отъ подчиненитѣ си похарченитѣ пари съ тѣхнитѣ лихви и сжщевременно да натрупа собствени капитали, — защото това именно било и цельта му. За оправдание на тая не съвсемъ християнска експлоатация на вѣрващитѣ съ течение на вѣковетѣ се създала цѣла система отъ църковни данъци, берии и такси, чиито размѣри, обаче, не били установени съ нѣкакви законоположения, а зависѣли въ повечето случаи отъ практиката и нуждитѣ. Така се давало възможность за най-безцеремонно ограбване на населението отъ църковнитѣ власти.

Когато не стигали сумитѣ, събрани отъ данъци, митрополититѣ сключвали частни заеми отъ турци и евреи лихвари, даже залагали църковни утвари, богослужебни книги или бѫдещи доходи на епархията си, принуждавайки своитѣ свещеници да имъ поржчителствуватъ. Често се устройвали и просешки посланичества за парични помощи до руския царски дворъ подъ предлогъ, че ужъ турци опустошили или ограбили еди-коя си епархия или митрополия. Дори унищожаването на Охридската архиепископия-патриаршия въ 1767 г. е било замислено и извършено не отъ желание да се намали значението на българската църковна традиция, а отъ чисто фискални съображения: да се тури ржка на отдѣлнитѣ доходи на този диоцезъ и да се натовари населението му съ часть отъ дълговетѣ на патриаршията. Тази картина на патриаршеската финансова политика въ България е нарисувана ясно и убедително отъ Й. Ивановъ, П. Мутафчиевъ, Ив. Снѣгаровъ и Jos. Kabrda.[128]

Бериитѣ, такситѣ, данъцитѣ и еднократнитѣ извънредни сборове били твърде много на брой. Ето по-често споменаванитѣ отъ тѣхъ презъ XVIII в. 1. Мирия (въ неопредѣленъ размѣръ), внасяла се въ патриаршеската каса, а отъ тамъ въ държавната хазна като откупъ за избирането, назначаването на владиката и правоупражняването на властьта му; 2. патрикликъ ресми (патриаршески данъкъ), презъ XVIII в. се събирало по 12 акчета отъ мирянинъ и 1 алталъкъ отъ духовно лице; 3. метрополидликъ ресми (митрополитски данъкъ) въ сѫщия размѣръ, но за самия митрополитъ; 4. милостиня (tassaduk), доброволни помощи и дарове отъ мирянитѣ за църковни нужди въ пари и натура; 5. нѣкакъвъ видъ кръвнина (zarari kasabiye), наложена първоначално като ритуална такса върху клането на свини; 6. ayazmoz resmi, такса

върху светената вода, раздавана отъ църквитѣ или използувана въ свети и лѣчебни извори (аязми), въ произволни размѣри; 7. zeytiye, такса върху дървеното масло, подарявано отъ мирянитѣ за църковни нужди (за миро), — таксата се събирала въ наличность или въ натура за митрополита (сжщо неопредѣлена по размѣръ); 8. monastir resmi (монастирски данъкъ) за касата на митрополита отъ всички монастири въ епархията му, неизвестенъ по размѣри; 9. panayir resmi, сергийно право, плащано отъ търговци и продавачи при църковни или монастирски сборове и праздненства въ полза на митрополита; 10. множество такси при вѣнчаване съ произволни размѣри въ зависимость отъ имотното състояние на младоженцитѣ (пакъ за митрополита); 11. известенъ процентъ отъ приходитѣ на църковнитѣ имоти въ епархията (за митрополитската каса); 12. известенъ процентъ отъ стойностьта на имоти или суми, които преминаватъ въ наследство (за сжщата каса); 13. наследяване отъ страна на митрополита имотитѣ на подведомственитѣ му духовници, въ случай че не оставятъ прѣки наследници; 14. такси отъ наследници за задушни служби (въ полза на митрополита); 15. парични дарове за последния отъ ржкоположени епископи и свещеници (ἐμβατήκια); 16. дарове за митрополита, когато обхожда епархията си (φιλότιμα); 17. такси и възнаграждения за разни църковни трѣби и служби, които митрополитътъ извършва при различни случаи изъ епархията си както въ църкви, тъй и по частни домове; 18. отъ време на време, обикновенно презъ годинадве, владицитѣ събирали отъ населението така наречената помощь (βοήθεια) подъ предлогъ, че трѣбвало да плащатъ вноски за задълженията си къмъ патриаршията и турския фискъ; 19. сждебната дей-

ность на митрополита сжщо носѣла значителни приходи отъ такси, проценти и глоби.[129]

Естествено, събирането на всички тия даждия отъ християнското население е предизвиквало постоянно силния му отпоръ, защото българитѣ плащали извънъ тѣхъ множество държавни и областни данъци, а разполагали съ твърде малко пари въ наличность поради първобитното си, почти чисто натурално стопанство. Но злото се увеличавало и отъ това, че църковнитѣ органи на патриаршията събирали отъ мирянитѣ съвсемъ произволно суми, нѣколкократно надвишаващи полагаемото се и то съ такава жестокость и безогледность по отношение на податнитѣ възможности, сякашъ се отнасяло до нѣкакъвъ държавенъ военененъ данъкъ. Разпродаването или конфискуването на домашния и земедѣлския инвентаръ на длъжницитѣ било обикновено явление. Отъ тази практика е страдало особено тежко селячеството, което поради принизеното си социално положение, стопанска слабость и невежество се чувствувало безпомощно и не винаги имало смѣлостьта да подири правото си предъ турскитѣ власти въ града. Затова вилнежитѣ и дързоститѣ на митрополитскитѣ таксилдари, бирчии и дякони ставали най-вече по селата. Докато въ градоветѣ, особено по-значителнитѣ, фискалниятъ произволъ билъ твърде ограниченъ, негде почти невъзможенъ; преди всичко той не могълъ да бжде упражняванъ надъ богатото гърчеещо се гражданство, което крепѣло самия митрополитъ или епископа, пъкъ отъ тукъ влизането въ връзка съ висшата държавна власть било много по-леко и бързо, та всѣка злоупотрѣба могла да струва доста скжпо на митрополита.

Нека видимъ какъ се отразява въ изворитѣ събирането на църковнитѣ данъци по селата.

Архиепископъ Петъръ Богданъ, който е билъ до известна степень заинтересувана страна по тази материя, разказва въ своето Описание на България отъ 1640 г.: „Тѣхнитѣ (на българитѣ) епископи почти всички сѫ гърци и когато правятъ посещения, водятъ съ себе си яничери, и правятъ хиляди несъобразности. Биятъ тия бедняци, взиматъ имъ онова, което намиратъ въ кѫщи, когато нѣматъ да имъ платятъ, що имъ се пада... Между тѣзи тѣхни епископи има голѣмо озлобление, защото единъ отнима другиму епископството. Когато вече има единъ назначенъ епископъ, идва другъ и плаща нѣщо повече на патриарха и този веднага изпѫжда първия и дава епископството на втория. И този, който е билъ по-напредъ, трѣбва да си отиде насила. И после, ако той (прогонениятъ) намѣри пари, отива и прогонва другиго, и така нататъкъ...“ [130] Въ турскитѣ берати, давани на митрополити и епископи като патентни свидетелства за упражняване на служебни права, главно мѣсто заема въпросътъ за събирането на данъцитѣ отъ населението. И въ сѫщность тѣзи берати сѫ били искани и давани най-вече за обезпечаване на църковнитѣ приходи. Тамъ винаги сѫ упоменати известни условия, които добре илюстриратъ патриаршеския облагателенъ режимъ: преди всичко, забранява се на населението да се противопоставя по какъвто и да било начинъ на владишкитѣ чиновници при събиране на данъцитѣ, а това обяснява, защо споменатата процедура се е извършвала съ помощьта на турски еничери и цѣла тълпа отъ тѣлохранители около владиката, ако той самъ е излизалъ по обиколка; отъ друга страна въ берата бивало изрично подчертано, че е запретено събиране на повече отъ полагаемото се, че „бедната рая“ не бива да бѫде измѫчвана съ изтръгване на произволни суми; на трето мѣсто

се опредѣлялъ и броятъ на владишкитѣ придружници, за да не се влачатъ съ него цѣли тълпи отъ паразити, които лѣгали съ издръжката си изцѣло върху обхожданитѣ села.[131] Постоянното повтаряне на тѣзи формули въ митрополитскитѣ берати показва, че тѣ не се спазвали и че сблъсквания та съ населението, произволитѣ и грабежитѣ на владицитѣ или тѣхнитѣ чиновници по селата сж били обикновени, трайни и повсемѣстни явления. Не би било неоправдано да отдадемъ известно значение и на думитѣ на Паисия, който обобщава по този въпросъ: „ѿ гръцки кладиці (българитѣ) трпятъ въ сиѧ времена . . .“, „архіерен с турска сила а не со архіерейское правило творѧть болгаромъ велика ѡбида и насиле...“, (гърцитѣ) „ѡбимаютъ ѿ прости (т. е., отъ българитѣ) і похіщаютъ непраѣдно . . .“ Нека припомнимъ и разкаянието на Софрония Врачански, загдето като свещеникъ въ Котелъ ходилъ да „глобява“ сиромаси, тласканъ отъ владишка ненаситность.[132]

Българитѣ реагирали на систематичния обиръ, както могли. За това имаме нѣколко исторически известия. Така въ началото на 1605 г. поповетѣ и населението отъ Софийско, Пиротско и Брѣзнишко се оплакали съ заявление до главната военна квартира на минаващата презъ София турска войска, че тѣ, които отъ старо време плащали на патриарха по 60 аспри за свещеникъ и 6 аспри за рая, сега били тормозени отъ владишкитѣ пълномощници да дадатъ по 400 аспри за свещеникъ и 12 аспри за рая. Въ отговоръ на оплакването презъ м. май с. г. последвало отъ Цариградъ до мѣстнитѣ власти и особено до кадиитѣ нареждане, че султанската воля е да не се измѫчва раята съ изтръгване на незаконно високи берии и да се изпрати списъкъ на нарушителитѣ, за да получатъ своето наказание.[133] Другъ подобенъ случай отъ 1624 г. достигналъ

сѫщо до знанието на цариградското правителство, което издало и съответно разпореждане: „До кадията въ София — заповѣдь. Самоковскиятъ кадия съ писмо съобщава въ престолния ми градъ, че тайфата отъ вѫглищари и рудничари, които се занимаватъ въ въпросната околия съ приготвянето на държавнитѣ (военни) припаси, се явили предъ шерийския съветъ, заявявайки, че пратенитѣ отъ страна на митрополита духовници водѣли съ себе си еничери и спахии да събиратъ данъка вѣнчило, . . . Въ миналото вземали отъ 30—40 аспри на вѣнчило, а сега отъ 4—500 аспри. Освенъ това въпроснитѣ лица безплатно се хранѣли и пиели и много жестокости вършѣли надъ тѣхъ. Молятъ да се издаде една височайша заповѣдь за премахване на тѣзи неправди и закрила отъ злосторницитѣ. Заповѣдвамъ, щомъ получишъ (настоящето), сериозно да напомнишъ на такива еничери и спахии, отъ сега нататъкъ да не се намѣсватъ въ работитѣ на рудничарска рая, . . . , и да не измѫчватъ въпросното съсловие. И следъ напомването, ако не се стѫписатъ и пакъ се намисатъ въ работитѣ на населението на рудницитѣ. . . , да запишешъ и представишъ имената и положението имъ. . .“ [134] Въ лѣтописния разказъ на попъ Методия Драгиновъ за потурчването на чепинскитѣ българи къмъ срѣдата на XVII вѣкъ се привежда като причина за достигането до тази трагедия неподчинението имъ на фискалната църковна власть на пловдивския митрополитъ: „И нашата каза: „Кыѥ лажете. Мене обади карабашотъ (черноглавиятъ, владиката) ка Филипе“, — пловдински митрополитъ проклѧтыї Гаврїилъ. И тіе казаха: „Онь насъ не заповеда. Та ѵе отн мѫ не даваме керимъ (данъкъ), та ни клевети (к. н.).“ И нашата отговори: „Сан сте и кыѥ каурс (гяури), отн да не дакате? Єто ѵе сте стыї асыи“ (бунтовници, врагове). И повелѣ на ѥничуерете да ги исколать сите“. [135] Подо-

бенъ опитъ за неподчинение на владишката власть прави и населението въ Нишко презъ 1773—1774 г. Мѣстниятъ митрополитъ Гавриилъ се оплакалъ до патриаршията въ Цариградъ, че нѣкой си попъ Мирче „буни народа въ Нишъ и околностьта, че като бунтовникъ нарушава спокойствието и реда всрѣдъ населението, дѣйствува противъ държавнитѣ и църковнитѣ закони (к. н.); попъ Мирче превишавалъ своята власть, мѣсилъ се въ работитѣ на митрополията и прѣчилъ на митрополита да упражнява църковното управление надъ мирния и почтенъ народъ.“ Патриархътъ помолилъ Портата да издаде заповѣдь за заточване на бунтовника въ криво-паланешката военна крепость. Искането било удовлетворено и необходимитѣ нареждания изпратени до мѣстнитѣ военни власти.[136] Изглежда, че попъ Мирче се е проявилъ като организаторъ и представитель на населението въ борбата му срещу грабителскитѣ домогвания на Гавриила и затова последниятъ решилъ да се отърве отъ него по такъвъ жестокъ начинъ. Иначе е трудно да си обяснимъ, какво се крие задъ благовиднитѣ формули „превишаване на власть“ и „нарушаване на държавни и църковни закони“ (к. н.) въ връзка съ едно бунтуване на населението. Заинтересуваностьта на патриаршията въ случая подкрепя изтъкнатото предположение. А върху единъ ржкописенъ миней, произхождащъ отъ Марковия монастиръ Св. Димитъръ, Скопско, М. Дриновъ е прочелъ следната паметна бележка: „Ко лѣто 1799 .ѧ. послаша митрополита ко Скопїи нѣкимъ господнимъ Ѳеонимъ и бѣ искоусенъ ко писмѣ ѡбаче бѣ злѣ сребролюбецъ. ѠСребролюбїа своегѡ помоканѡнъ не дрꙗше сїмѡнїа кацше бѣ в' него манастырн не щадше ни же ц҃ркви ни же сирѡтъ ни же вдовицъ ни же милостиню даваше. Ко Марковъ манастыръ бѣхъ азъ смѣреніи игꙋменъ Хрисанѳъ їеромонахъ ѡбаче

село ко нищетѣ пребиваахъ, оранїе манастиское еже ко Карвара (село) **митрополитъ држаше и еще други N** (50) **гр** (оша) **ѳ манастыръ ми земаше . . .**“[137] На една стена въ Карпинския монастиръ нѣкой монахъ, който може би е изпиталъ удовлетворение отъ събитието и нужда да го отбележи, писалъ: „**Да с(є) знае когда прндє Іѡ свещѣнѣишни ѳ Єлѣново(?) не може нищо узєти милостини 1747.**“[138] Въ обителта е идвалъ, значи, на посещение нѣкой си архиерей Иоанъ; при обичайната въ такъвъ случай литургия той очаквалъ стечение на богомолци отъ околнитѣ села, за да събере нѣкаква милостиня. Но отъ приписката става явно, че селянитѣ не сѫ почели съ присѫтствието си архиерейската служба или пъкъ не сѫ желали да пустнатъ на дискоса нищо за „свещенейшия“, мразейки го заради тежкитѣ данъчни сборове.

Прочее, ние стоимъ предъ едно вѣковно явление отъ стопанско естество, което наистина е могло да опредѣли ясно отношението на народнитѣ маси къмъ представителитѣ на гръцката църква. И това отношение е мощно напластена омраза въ българското селско съзнание противъ владицитѣ и тѣхнитѣ таксилдари заради безконтролния имъ грабежъ на пари и земедѣлски произведения при всѣки оправданъ и неоправданъ случай. Заедно съ селянитѣ е теглило, както видѣхме, и нисшето духовенство, защото носѣло сѫщото бреме. Отъ тукъ се пораждатъ инстинктивното отрицание на българина къмъ всичко гръцко и опититѣ му за физическо и правно противодействие на насилието. Тѣзи опити ставатъ на мѣстна почва, неорганизувано, и завършватъ почти винаги безуспѣшно, но тѣ говорятъ за наличността на една скрита отблъскваща сила, която би могла да бѫде истински социаленъ двигатель при благоприятни условия. Такива се създаватъ едва въ началото на XIX

вѣкъ. Тогава подтиснатата и напрегната сила излиза на обществената повърхность, за да се разрази яростна народностна борба, която завършва съ самоутвърждението на българската езикова, книжовна и етническа стихия. Но, преди да настжпи този моментъ, въ срѣдитѣ на българското население се извършва едно доста сложно и странно размѣстване на социалнитѣ сили, заслужаващо найподробна анализа, понеже то именно до голѣма степень опредѣля по-нататъшната сждба на българския народъ.

Глава III

Създаване на обществените условия за възраждането

1.

Побългаряване на градоветѣ

При завладяването на българскитѣ земи отъ турцитѣ особено тежко пострадала онази часть отъ градското население, която притежавала по-значителни стопански блага. Негде тази категория българи били избити, другаде разпилѣни, отчасти потурчени, а въ повечето слу̀чаи били обезимотени и изтласка̀ни на заденъ планъ въ стопанския и общественъ животъ на града. Тѣхното мѣсто се заело постепенно отъ новъ народностенъ елементъ — турцитѣ. Едни отъ тѣхъ идвали тамъ да се установятъ на каква-годе работа, следъ като успѣли презъ войнитѣ да си заграбятъ имотъ или състояние, други засѣдали като занаятчии и търговци, трети били държавни чиновници и офицери; но особено много допринасяли за потурчване на градоветѣ войсковитѣ гарнизони и турскитѣ колонизатори-земевладѣлци; последнитѣ единъ следъ други напускали селата и се устройвали за по-приятенъ и удобенъ животъ въ града, отгдето управлявали именията си. Срѣдищата съ известно военно, административно или стопанско значение привличали пришелцитѣ османци и поради това до края на XVI вѣкъ придобили турски обликъ. Върху този инороденъ съставъ се утайвалъ и наносъ отъ гърци, гърчеещи се куцовласи, значителенъ брой евреи и не много арменци и дубровничани — всичкитѣ привлѣчени отъ търговскитѣ изгледи на новия животъ подъ осман-

ска власть. Това гражданство все пакъ броело значителенъ процентъ коренни българи, а къмъ тѣхъ се наслоявало твърде бавно и селско българско население, но то прииждало съвсемъ по малко презъ XV и XVI вѣкъ — ежегодно на единици и десятки, та турската колонизаторска вълна надделявала. Не било тъй само въ чисто българскитѣ македонски, старопланински и нѣкои срѣдногорски паланки, които тъкмо къмъ края на XVI вѣкъ започнали да се преобразяватъ отъ обикновени колиби и села въ градовце. А почти чисто турски, турско-български (съ числен превесъ на турска страна) или турско-българско-гръцки по физиономия сѫ били градоветѣ: Пиротъ, Нишъ, Скопие, Велесъ, Куманово, Битоля, Кратово, Крива Паланка, Щипъ, Кочани, Неврокопъ, Мелникъ, Петричъ, Радовишъ, Сѣръ, Струмица, Прилепъ, Демиръ-Хисаръ, Горна-Джумая, Кюстендилъ, Самоковъ, Дупница, Ихтиманъ, Пазарджикъ, Пирдопъ, Златица, Карлово, Пещера, Пловдивъ, Чирпанъ, Хасково, Стара-Загора, Казанлъкъ, Сливенъ, Ямболъ, Карнобатъ, Айтосъ, Бургасъ, Варна, Провадия, Нови-Пазаръ, Силистра, Тутраканъ, Добричъ, Балчикъ, Русе, Османъ-Пазаръ, Ески-Джумая, Шуменъ, Търново, Севлиево, Ловечъ, Свищовъ, Никополъ, Плѣвенъ, Враца, Берковица, Бѣлоградчикъ, Ломъ, Орѣхово, Видинъ и София. Французкиятъ консулъ въ Солунъ и пѫтешественикъ, Beaujour, който обходилъ българскитѣ земи между 1800 и 1817 г., давайки статистически данни за турското население, идва до общото заключение, че турцитѣ сѫ обитавали градоветѣ, докато българитѣ живѣели пръснато по полето, сиречь изъ селата. Сѫщото впечатление има и П. Богданъ презъ 1640 г. Той казва: „Турцитѣ обитаватъ само въ градоветѣ и голѣмитѣ села; къмъ Черно море има турци сѫщо и по селата; обаче изъ онѣзи мѣста, които сѫ по планинитѣ, и въ онѣзи, които се нари-

чатъ Загорие, по селата не живѣятъ турци". Положението на числено турско надмощие или равенство съ българитѣ се е запазило въ нѣкои градове дори до 70-тѣ години на XIX вѣкъ, както свидетелствуватъ статистикитѣ на Екзархията, на българскитѣ общини, на Каница и др. Такива градове сж били напримѣръ: Русе, Разградъ, Никополъ, Плѣвенъ, Ески-Джумая, Нови-Пазаръ, Пазарджикъ и Хасково.[139] Негде, обаче, българитѣ стоели на последно мѣсто не поради своята малобройность, а защото имъ липсвало богатство и обществено влияние. Срѣдището на града съ главния търговски пжть, чаршията, площадътъ, около който се редѣли административнитѣ мѣста, джамиитѣ, медресетата, банитѣ, кафенетата, голѣмитѣ търговски складове, хановетѣ и най-добритѣ жилищни квартали се заемали отъ турцитѣ, а покрайнинитѣ приютявали българитѣ. Въ центъра на града се чувалъ обикновено турскиятъ езикъ, на мѣста и гръцкиятъ. Това се дължело на две причини. Повечето български граждани се занимавали и съ земедѣлие, лозарство или скотовъдство, та презъ сезонитѣ отъ априлъ до октомврий отсжтствували отъ града; зиме пъкъ се намирали безотлжчно въ дюкянитѣ и работилницитѣ си, докато измежду турцитѣ имало множество чиновници и охолни люде съ обезпечени доходи, които постоянно се навъртали изъ общественитѣ мѣста, владѣни отъ праздно любопитство или скука. Отъ друга страна се смѣтало за нередно простата рая да се явява безъ особена нужда по голѣмитѣ турски улици, въ учрѣжденията и кафенетата. Тази волность си позволявали само най-богатитѣ българи, които се радвали на приятелство съ видни турци.

Високодоходнитѣ занаяти, едрата търговия, чиновничеството, прекупването на данъци, лихварството, сарафлъкътъ, както и едритѣ поземелни ренти

били въ ржцетѣ на турци, евреи, гърци, арменци, дубровничани и други. Малцината заможни българи се приспособявали къмъ турския градски битъ, съчетавали или пригаждали своитѣ интереси съ тѣзи на властьта, за да запазятъ благополучието си и не поддържали съзнателно българския елементъ въ градския животъ.

На мѣста тѣ възприемали гръцкитѣ граждански нрави (т. е. пренесения презъ Леванта и окарикатуренъ европейски градски битъ), гръцкия езикъ и гръцкото народностно, или по-право, културно съзнание. Тия българи подпомагали мѣстната митрополия (или епископия) и виднитѣ гърци въ общинскитѣ и църковни работи. А бедното българско малцинство следвало послушно своитѣ водачи. Затова името „българинъ“ се чувало рѣдко и въ обществено отношение значело много малко. Така въ Пловдивъ, гдето презъ XVII и XVIII вѣкъ сѫществувала българска махаленска църква съ църковнославянска служба,гдето работили нѣколцина преписвачи и свещеници и имало множество българограмотни, кондиката на най голѣмия градски еснафъ — абаджийския — се води цѣли две столѣтия на гръцки езикъ отъ гръцкото управление на еснафа, макаръ имената на повечето отъ майсторитѣ и калфитѣ, вписани въ нея, да сѫ български.[140] Въ Пазарджикъ презъ XVIII вѣкъ живѣели само нѣколцина гърци около епископията и петь-шесть семейства на погърчени куцовласи, но въпрѣки това еснафскитѣ кондики се пишатъ на гръцки езикъ (една на български съ гръцки букви), докато почти всички имена на майстори и чираци въ тѣхъ сѫ сѫщо български.[141] Приблизително такова, ако не и по-лошо, е било положението въ Търново. Споредъ свидетелството на Петъръ Богданъ, който посетилъ града въ 1640 г., гражданитѣ говорѣли толкова гръцки,

колкото и български. Знаменателно е очудването и обяснението на Богданъ по тоя случай. Той казва: „Тѣ (българитѣ) запазватъ всрѣдъ България този гръцки езикъ, а пъкъ Гърция е далече отъ Търново. Азъ вѣрвамъ, че тъй като този градъ е билъ царски градъ, този езикъ е запазенъ като *по-граждански*“ (к. н.).[142] Отъ старитѣ митрополитски кондики на Търново (XVIII в.) се вижда, че градското и околното население е водило своитѣ дѣла по разводи, дѣлежи, наследства, прехвърляния, търговски сдѣлки и еснафски дарове предъ митрополитския сѫдъ на гръцки езикъ. Въ това сѫдебно тѣло участвували и мѣстни български първенци, които се подписвали на гръцки, макаръ и неграмотно.[148] Не е нуждно да се подсказва, кой е стоелъ на *обществената повърхность* въ споменатитѣ градове — гърцитѣ или по-общо гърцизъмътъ.

Тамъ пъкъ, гдето влиянието на последния липсвало, градското първенство въ обществения и стопанския животъ държели най-вече турцитѣ, а понѣкога и евреитѣ. Нека вземемъ за примѣръ София, градъ, който на времето е заемалъ първо по административно значение мѣсто всрѣдъ българскитѣ земи, а сѫщевременно билъ търговско и военно срѣдище на главния пѫть отъ Европа за Цариградъ. Тукъ турцитѣ надминавали по брой българитѣ, но освенъ това въ града боравѣла богата и многочислена еврейска колония и на трето мѣсто вече идвали гърци, арменци и дубровничани. Ето какво казва Петъръ Богданъ за инородцитѣ въ София презъ 1640 г.: „Между българитѣ има и (жители) отъ гръцка народность, *понеже градътъ е търговски* (к. н.) и обитаватъ мнозина гърци съ своитѣ семейства; тѣхнитѣ тържища сѫ отдѣлно. Има много кѫщи арменци, които сѫщо иматъ свои църкви...

ще да има около 200 кѫщи... Кѫщи на евреи ще да има повече отъ 4000 семейства(!), обитаватъ заедно, както въ Италия, и ще да има повече отъ 15,000 души; иматъ много синагоги и училища и сѫ богати, защото всички стоки се намиратъ въ рѫцетѣ на евреитѣ. Тѣ сѫ преголѣми лихвари. Не имъ се забранява нищо, защото плащатъ на султана много, и сами не се мѣсятъ съ другитѣ народности. За да плащатъ данъка, си помагатъ взаимно".[144] Отъ сѫдебнитѣ архиви на града пъкъ знаемъ, че още къмъ началото на XVII вѣкъ (1604 г.) богати софийски евреи сѫ откупували митническитѣ доходи отъ европейскитѣ стоки, докарвани отъ къмъ Западъ, като сѫ внасяли на фиска предварително огромни за времето суми.[145] Турцитѣ и чужденцитѣ образували тукъ могѫщо въ стопанско и обществено отношение ядро — *лицето на града*. Споредъ пѫтешественика Ricaut въ 1665 год. София имала чисто турски видъ. Дори въ занаятитѣ, които сѫ били достояние предимно на българитѣ, последнитѣ нѣмали възможность да затвърдятъ своята самобитность, да си позволятъ съзнателна защита и разширение на интереситѣ си, а още по-малко да заематъ народностни позиции. Презъ годинитѣ 1604, 1617 и 1662 въ града работѣли 62 еснафа, но отъ тѣхъ само 17 имали чисто български съставъ и управление, останалитѣ 45 броели за членове турци или турци и българи. Управлението на тия 45 цехове било чисто турско или смѣсено.[146] Несъмнено надзорътъ на политически господствуващата народность е гнетѣлъ българитѣ и тѣ сѫ се принуждавали не веднажъ да отстѫпватъ отъ изгодни тѣмъ положения и да се съобразяватъ съ притезанията на турското малцинство или мнозинство въ еснафа.

Въ всички други градове, гдето българското население е било още по-малобройно, отколкото въ

София и съ съвсемъ слабо стопанско значение поради ограниченостьта на пазаря и почти пълното му владѣене отъ турскитѣ занаятчии и търговци, засилието на последнитѣ надъ безправната рая е било неограничено. Като изхожда отъ впечатленията си, добити при пѫтувания изъ Македония и Тракия, Cousinéry заключава въ потвърждение на това: „Мѫченията и такситѣ върху раитѣ нѣматъ край. Ако нѣкой рая успѣе чрезъ своитѣ способности, занаятъ или търговия да се издигне надъ съгражданитѣ си, рѣдко е оставянъ спокойно да се наслаждава на богатствата си. Най-доброто, което може да направи, е да напустне страната...“ [146a] Тъй че презъ XVII и XVIII вѣкъ градоветѣ въ нашитѣ земи (съ изключение на нѣкои балкански паланки, които тепърва се развивали), не представяли българска обществена срѣда. Въ тѣхъ българитѣ сѫ играли второстепенна, третостепенна или просто никаква роля. На обществената повърхность стоели турци и гърци.

*

Това насила създадено положение на българския елементъ въ градоветѣ, макаръ тѣ да сѫ били заобиколени отъ чисто български селски области, не остава непромѣнено. Около срѣдата на XVII и вече особено ясно отъ втората половина на XVIII вѣкъ начева бавенъ, но непрекѫснатъ демографски обратъ въ полза на българитѣ. Сѫдбоносната промѣна, отъ която зависи по-натѫтъкъ историческото развитие на народа ни и неговитѣ жизнени успѣхи, е предизвикана отъ нѣколко случайни и постоянни благоприятни фактори, чието действие се съчетава въ течение на два вѣка, за да се достигне до единъ почти внезапенъ резултатъ въ началото на XIX столѣтие.

Преди всичко къмъ срѣдата на XVII вѣкъ голѣмиятъ турски колонизационенъ процесъ изъ нашитѣ земи бива въ общи черти завършенъ. Сега започва бавно да се надига една обратна отливна вълна. Младитѣ поколѣния на турскитѣ земевладѣлци, които живѣели въ градоветѣ, следъ крайното раздробяване на земята между наследницитѣ и постоянното поскжпване на живота, несъразмѣрно съ поземелнитѣ доходи, се принуждаватъ да търсятъ държавни служби; тѣхъ ги привлича особено много Цариградъ, а сжщо Мала-Азия и Египетъ. [147]

Освенъ това дългогрaйнитѣ и постоянно редуващи се военни кампании на империята унищожавали голѣмъ процентъ отъ мжжкото турско население на градоветѣ, подлежащо на военна повинность: едни падали по бойнитѣ полета, други оставали завинаги въ новозавоювани области и градове, гдето ги допращала войнишката имъ участь. [148]

Още една причина за намаляване броя на турското население въ градоветѣ, следъ като спрѣла колонизацията, били честитѣ и извънредно опустошителни епидемии — чума, холера и тифусъ. Тѣ споредъ единодушното твърдение на чужди пжтешественици и съвременни български наблюдатели, засѣгали много по-тежко турцитѣ, отколкото българитѣ. Обяснението на това явление у всички автори е едно и сжщо: по-голѣмата нечистоплътность на мохамеданитѣ, липсата на каквато и да било здравеопазна грижа у тѣхъ и религиозниятъ имъ фатализъмъ, който ги държелъ въ бездействие презъ време на епидемиитѣ, докато българитѣ при първата вѣсть за наближаващия моръ напускали домоветѣ си и дирѣли прибѣжище въ естествено чисти отъ зараза мѣста — далечни гори, планини, монастири и пр., гдето живѣели по много месеци чакъ

до преминаване на опасността; християнитѣ — и предимно българитѣ — познавали прилепчивостьта на заразата, уединявали болнитѣ или просто ги изоставяли, вземали първобитни здравеопазни мѣрки, като спирали общуването и търговския обмѣнъ, дори дезинфекцирали предмети и пари въ всевъзможни ужъ изпитани разтвори.[149]

Другъ важенъ факторъ билъ по-високиятъ процентъ на възпроизвеждане на населението у българитѣ, особено по селата.[150]

Вследствие на всичко това българската народностна маса придобивала неусѣтно естествена преднина. Особено следъ войни и епидемии изъ градоветѣ опустявали много турски домове и дори отдѣлни квартали. Властитѣ предлагали на безценица изоставенитѣ имоти, даже принуждавали българитѣ силомъ да ги купуватъ и се заселватъ въ тѣхъ. Явления отъ подобно естество сѫ отбелязани въ началото на XIX вѣкъ въ Ловечъ, Стара-Загора, Пазарджикъ и другаде.[151] Тъй градскиятъ съставъ се попълва все повече отъ българи. Отъ сѫдебнитѣ архиви на София презъ втората половина на XVII вѣкъ научаваме, че по това време тамъ българитѣ започнали да се загнѣздватъ и въ турскитѣ махали. Това имъ било официално позволено; даже властьта ги покровителствувала: въ 1669 г. билъ издаденъ ферманъ, съ който се забранявало на турци и евреи да живѣятъ и да притежаватъ имоти изъ българскитѣ части на града; запретено имъ било и да се кѫпятъ въ банитѣ, намиращи се тамъ, та дори и да се ползуватъ отъ водата имъ. Това доказва, че населението е рѣдѣело и властитѣ сѫ се боели отъ обезлюдяване на София.[152] Въ Видинъ презъ XVIII вѣкъ българското население, както изглежда, сѫщо е увеличавало броя си. Споредъ единъ официаленъ финансовъ актъ, съставенъ презъ 1776 г. въ града

предъ областния съветъ въ присѫтствието на най-заможнитѣ български граждани, Видинъ е ималъ по това време 667 „раятски“ кѫщи безъ еврейскитѣ, докато въ 1784 г. по даннитѣ на австрийското военно разузнаване, направено на самото мѣсто отъ преоблѣченъ офицеръ, запознатъ съ турския езикъ и нрави, числото на „християнскитѣ“ кѫщи достигнало 900 при 800 турски, безъ да се брои гарнизонътъ. Сѫщата австрийска военна служба прави наблюдения тукъ отново въ 1834 г. и установява, че градътъ има вече 8,000 души християнско население. Ако смѣтнемъ между 6 и 8 души въ кѫща, ще излѣзе, че броятъ на християнскитѣ (българскитѣ) кѫщи се е увеличилъ до 1000 и повече.[153] За народностния съставъ на Кюстендилъ по сѫщото време Й. Ивановъ въ „Северна Македония“ пише: „Историческитѣ и черковни известия, мѣстнитѣ кюстендилски предания на турци, българи и евреи, всички едногласно твърдятъ, че скоро следъ завоеванието на страната отъ турцитѣ, Кюстендилъ билъ обърнатъ на чисто турски градъ съ турско население... това траяло до кѫде срѣдата на XVIII вѣкъ, когато въ турския Кюстендилъ почнали да се заселватъ по градскитѣ покрайнини българе — селяне изъ околностьта...“[154] Сѫщия този демографски процесъ ни рисуватъ и най-старитѣ, непроучени до сега, две български еснафски кондики отъ Карлово, отъ които ясно личи приливътъ на селско население въ този почти турски градецъ, бейско владѣлческо седалище съ стари мохамедански традиции и вакъфи. Най-важна е кондиката на златарския (куюмджийския) еснафъ, чиито вписвания начеватъ отъ 1781 г. и достигатъ до 1805 г.; следъ нея идва тази на дюлгерско-желѣзарския еснафъ съ дати отъ 1795 г. нататъкъ. И въ дветѣ покрай другото сѫ регистрирани производствата на нови

майстори, повишаването на чираци въ калфи и „главяването“ на нови чираци съ означение на заплатитѣ имъ и на майстора, при когото ще служатъ. По една щастлива случайность къмъ имената е добавенъ и мѣстниятъ произходъ на нѣкои отъ тия еснафлии, та по такъвъ начинъ узнаваме, че редоветѣ на карловскитѣ златари — които упражнявали едно доста мѫчно и не за селски рѫце изкуство — сѫ се попълвали презъ последнитѣ десетилѣтия на XVIII вѣкъ до голѣма степень отъ селяни изъ околнитѣ села като: Ново-село, Гьопса (Стрѣма), Химитлий, Чукурлий, Сопотъ, Богаза, Джбене и др.[155] Притокътъ на селянчета въ останалитѣ по-груби и по-лесни занаяти — напримѣръ въ дюлгерско-желѣзарския и абаджийския — несъмнено ще да е билъ много по-голѣмъ. Така българското население на Карлово бързо растѣло на брой. Въ гръцката кондика на пловдивския абаджийски еснафъ отъ срѣдата на XVIII вѣкъ нататъкъ сѫщо започватъ да се срѣщатъ все по-често народни (а не календарни) български имена съ означенъ селски произходъ отъ Пловдивско. К. Д. Моравеновъ въ „Памятникъ за Пловдивско-то хрістіянско населеніе въ града . . . 1869“ описва нѣколко стотинъ занаятчийски и търговски семейства въ Пловдивъ, мнозинството отъ които били дошли изъ околнитѣ села презъ втората половина на XVIII и началнитѣ години на XIX вѣкъ. Родоначалницитѣ имъ носѣли въ нѣкои случаи като презимена названията на роднитѣ си села, напримѣръ: х. Димитъръ Ахланли, Георги Ахланли (отъ с. Ахланево, днесъ Браниполе, Пловдивско), Канлѫ Андонъ Демирджилерецъ (отъ с. Демирджилери, днесъ Старо-Желѣзаре, Пловдивско), Атанасъ Доспейски (отъ с. Доспей, Самоковско), Атанасъ Павловъ Паничерецъ (отъ с. Паничери, Пловдивско) и др.[156]

Процесътъ на побългаряването се ускорява стремително въ периода на кърджалийскитѣ смутни времена, когато незащитенитѣ полски села и малкитѣ открити градовце ставали лесна жертва на грабежи и опожарявания. Жителитѣ отъ тия селища въ панически страхъ търсѣли спасение изъ по-голѣмитѣ градове; последнитѣ презъ времето 1795—1820 г., т. е. въ продължение на 25 години, докато траели размирнитѣ времена, единъ следъ други се обградили съ кирпичени стени, заякчени съ плетища, насипи и ровове, по които излизала въоржжена гражданска милиция отъ турци и българи за самоотбрана. Французкиятъ пѫтешественикъ Beaujour, който е обходилъ българскитѣ краища тъкмо въ тия усилни времена (1800—1817 г.), ето какъ описва положението: „Всички градове . . ., изложени на разбойнишки нападения, сѫ опасани съ кирпични зидове, които обхващатъ обикновено площь, много по-голѣма отколкото е самиятъ градъ, за да могатъ да приематъ полскитѣ жители съ тѣхния добитъкъ и движимъ имотъ. И тъй като разбойницитѣ не возятъ съ себе си топове, а се биятъ само съ пушки, една проста стена може да ги спре. Полята сѫ опустошени отъ кърджалиитѣ, а хората сѫ натъпкани въ градоветѣ и се изяждатъ взаимно като риби въ рибникъ.“ [157] Опасностьта траела цѣли десетилѣтия, затуй придошлитѣ отъ вънъ селяни по неволя били принудени да се приспособятъ къмъ новитѣ условия и да потърсятъ траенъ поминъкъ въ или около града. Едни се уславяли за ратаи изъ чифлицитѣ и домоветѣ на мѣстнитѣ турци, други пъкъ купували или вземали на изполица земя въ чертата на градското землище или негде близо до него и по такъвъ начинъ образували нови земедѣлски, скотовъдни и градинарски стопанства; нѣкои пъкъ ставали лозари, воденичари и се занимавали съ производителенъ трудъ въ спо-

койнитѣ промеждутъци отъ време между две кърджалийски нападения. Голѣмъ брой по-заможни отпочвали прекупуване, клане и продажба на добитъкъ, отваряли ханища и кръчми. Но изглежда наймного отъ преселницитѣ, особено младото имъ поколѣние, влизали въ занаятитѣ — отначало въ по-грубитѣ и по-леснитѣ: табаклъкъ, грънчарство, ковачество и др. Една група отъ новитѣ граждани се наела да преодолѣе спрѣлия поради опасноститѣ търговски обмѣнъ между града и селото: отдѣлни прекупвачи почнали да разнасятъ градска стока на коне по близкитѣ села въ кѫси прибѣжки. Тѣзи особени пласьори били наречени „кърджии“ или „кърджалии“. — Пришелцитѣ уседнали. По краищата на градоветѣ и дори извънъ кирпиченитѣ стени заникнали нови чисто селски махали отъ плетени и мазани съ каль „сламеници“, съ голѣми стопански дворове и обори, а по уличкитѣ и празднитѣ мѣста до тѣхъ се надигали все по-високо бунища и торища...

Следъ бавното умиротворяване и възстановяване на реда изъ българскитѣ земи подиръ 1820 г. известна часть отъ приселцитѣ, които не съумѣли да хванатъ здравъ коренъ въ града, се отлѣли обратно къмъ старитѣ си живелища. Но на тѣхното мѣсто приижадали нови хора, забогатѣли селяни, та кѫщитѣ въ селскитѣ махали постоянно увеличавали броя си. Тъй възникнали или се проширили „Къренската“ махала (т. е. на кѫра, въ полето) въ Казанлъкъ, „Галата“ въ Карнобатъ, „Каршияка“ и „Марашъ бахчованларѫ“ въ Пловдивъ, „Чиксалънъ“ и други въ Пазарджикъ, „Волната“ въ Силистра, „Чифчийска“ (земедѣлска) и „Мечка“ махала въ Русе и много окрайнини или групи отъ кѫщи въ Сливенъ, Стара-Загора, Харманли, Ихтиманъ, Неврокопъ, Севлиево, а вѣроятно и въ не малко други градове.[158] Българитѣ въ доста градове вече станали

мнозинство, а негде се изравнили по брой съ турцитѣ.

Сега българскиятъ градски съставъ се подѣлялъ ясно на две разслойки: стари граждани и пришелци. Първата разслойка се състояла отъ бедни или срѣдно-заможни българи, водени отъ чорбаджии, търговци, протомайстори и богати ханджии, които се гърчеели, мѣсили турски и гръцки думи въ речьта си и поддържали приятелство съ владиката и турскитѣ власти. Тия първенци били собственици на двукатни домове въ центъра на града, обличали се въ богата левантинско-гражданска носия и култивирали въ семействата си гръцкото битово влияние, моди и вкусъ. Тѣ се движели съ осанката на властни и изпълнени съ голѣмо достоинство граждани, стжпвали важно, говорѣли съ тежесть, гледали извисоко простолюдието и особено пришелцитѣ. Последнитѣ наричали презрително „хориати", което значи селендури, „торлаци" и „дебели глави", и особено избѣгвали да иматъ съ тѣхъ земане-даване или роднински връзки. Втората разслойка образували новитѣ „граждани". Тѣхниятъ битъ запазилъ своя чисто селски характеръ, защото и въ новитѣ си живелища се занимавали повече съ земедѣлие и скотовъдство, дори били организувани въ „чифчийски" или „орачски" еснафи. Носията имъ не била гражданска, тѣ продължавали да си ходятъ съ потури, пояси и калпаци, не се отказвали отъ древнитѣ „перчеми", „косичници" или „чембази", говорѣли своя прастаръ езикъ и пазѣли обичаитѣ на селския домъ.

Новоселцитѣ изпитвали недовѣрие къмъ градския „патрициатъ", като отъ своя страна сжщо се дѣлѣли отъ него; много често между дветѣ български групи възниквали неприязни и борби. За приселцитѣ думата „гръкъ", съ която прекоросвали гражданитѣ отъ центъра, станала синонимъ на истински граж-

данинъ, но сѫщевременно и позорно прозвище, излъхващо враждебна чуждота.[159]

Гръцкото битово и културно влияние било безсилно да претопи тия яки селски глави, защото тѣ се струпали въ града току-речи наведнажъ, броели хиляди и живѣели сдушено, въ отдѣлни квартали. Това влияние действувало, но по-рано и то много бавно, въ течение на вѣкове, върху единицитѣ или десеткитѣ българи, които се преселвали въ града като въ чужда срѣда, всрѣдъ която тѣ били духовно малцинство. Докато новитѣ граждани отъ началото на XIX вѣкъ съставяли своя собствена срѣда.

Битовитѣ особености въ тѣхния животъ сѫ признакъ и на съвсемъ особено умонастроение, ржководено отъ дълбоко внедрения въ селското сърдце консервативъмъ, недовѣрие къмъ всичко ново, чуждо и изкуствено насаждано чрезъ доводитѣ на разума. Хилядолѣтниятъ навикъ, просмуканъ въ кръвьта и дори излѣнъ въ формитѣ на мислитѣ и рефлекситѣ, създавалъ у селянина безотчетна привързаность къмъ старината, къмъ „своето“, къмъ онова, що сѫ го научили да цени или върши бащи и дѣди. Ето защо заедно съ всички вѣковни селски пенати пришелцитѣ донесли въ града и своята религиозна, езикова и книжовна традиция. Видѣхме въ първата часть, че последната е била твърде широко разпространена, опазена и поддържана по селата. Нейното появяване въ града заедно съ цѣлия духовенъ имотъ на селянина е явление твърде естествено. Но то означава преселване и на църковнославянската келия. Тя, разбира се, никога не е липсвала въ града. Ала сега, заедно съ бързото увеличаване броя на българитѣ въ градоветѣ отъ края на XVIII вѣкъ нататъкъ, започватъ да никнатъ като потулени гѫби изъ махалитѣ, дюкянитѣ, работилницитѣ, частнитѣ домове и църквитѣ по десетки

келии едновременно въ всѣки по-значителенъ градъ. Нѣма мѣстна история, въ която да не е отбелязано това ново и важно по своитѣ културно-исторически последици явление. То не е нѣкакво следствие отъ възраждането на българското учебно дѣло подъ гръцко или западно влияние: — тукъ става дума за истинско „преселване" на селската келия въ града, гдето тя продължава да живѣе самостойно, покрай голѣмитѣ училища, които се явяватъ по-късно. Още по-здраво е закрепена келията изъ селата — тамъ тя благополучно доживява Освобождението.[160] Дори нѣщо повече — успѣва да наложи програмата си на реформираното априловско училище. Чрезъ келията селскиятъ традиционализъмъ крепѣлъ съ удивително упорство своето културно достояние и се задоволявалъ съ него. А това е ново доказателство, че мнозинството отъ гражданитѣ запазвали своя религиозенъ и църковно-славянски, т. е. срѣдновѣковенъ, свѣтогледъ и духовни нужди. Въ градскитѣ келии израствали младитѣ поколѣния на новитѣ граждани, които се учели само да „попрочитатъ и позаписватъ", колкото било нуждно на бѫдещия занаятчия безъ особени образователни интереси.[161]

Съ особена внезапность и яснота ни се разкрива описваното явление въ Силистра. Следъ руско-турската война отъ 1829 г. градътъ е билъ окупиранъ отъ рускитѣ войски въ продължение на нѣколко години (1829—1836 г.) като гаранция за изпълнение на мирния договоръ. Презъ този периодъ тамъ се стекли, привлѣчени отъ свободата, голѣмъ брой български семейства отъ близки и далечни добруджански села. Селището не могло да ги побере, та часть отъ тѣхъ съ позволението на руския комендантъ си построили нова махала извънъ укрепленията, наречена „Волната". Въ Силистра гърчеещитѣ се чорбаджии поддържали

гръцки учитель. Но „волненци“ упорито не пращали децата си при него. Тѣ били дошли отъ мѣста, гдето църковно-славянската писменость се пастрѣла трайно отъ вѣкове и не искали да знаятъ за никакво гръцко четмо и писмо. И като не могли да изгонятъ гърка, решили да си отворятъ своя българска келия въ махалата. Начинанието било подпомогнато отъ единъ тѣхенъ богатъ съмахленецъ преселникъ, който далъ стаи въ кѫщата си за помѣщение на келията. Последната бързо се развила въ голѣмо българско училище.[161a]

Друго изявяване на този селски традиционализъмъ е слабата способность и острото нежелание да се учи чуждъ езикъ, — даже омразата къмъ него. Примѣръ за отношението на селянина къмъ гръцкия езикъ можемъ да намѣримъ въ споменитѣ на охридско—пловдивския митрополитъ Натанаилъ, който се родилъ и отрастналъ до юношество въ скопското село Кучевища и училъ изъ ближнитѣ монастири. Около 1825 г., когато бѫдещиятъ архиерей тръгналъ като момче на даскалъ, неговиятъ чичà Стайко, сѫщо селянинъ, заканително му напомнялъ: „Дѣте! да не се учишъ на тоя гръцкий циганскы (к. н.) езикъ, защото ке ти отсѣчу язичето“. Изглежда, че влиянието на чичо Стайко не се е изчерпвало само съ заканитѣ, защото момчето наистина всмукало несъзнателна омраза къмъ гръцкия: следъ година-две, когато то било изпратено за по-голѣма наука при известенъ даскалъ въ Самоковъ, трѣбвало дълго да го увещаватъ и най-сетне да го насилятъ съ бой да разгърне гръцкия буквaръ.[162] Това сѫ пѫтищата на вѣковното традиционалистично възпитание, възъ чиито основи лежи и ядното презрение на отца Паисия къмъ ония българи, които се „влачели“ по чуждъ езикъ — той ги нарича „отцеругатели“.[163] Изпълненитѣ съ сѫщото настроение нови граждани сега

изведнажъ се озовали лице срещу лице съ гръцкия езикъ въ нѣкои градове, гдето имало „елиногречески“ училища и се извършвала гръцка богослужба. Но докато гръцкиятъ езикъ въ училището могълъ да се заобиколи, като не се пращатъ децата тамъ, гръцкиятъ въ църквата билъ неизбѣженъ. Поради своето сърдечно и дълбоко благочестие бившитѣ селяни присѫтствували винаги на богослужбитѣ, ала не ги разбирали и не се задоволявали религиозно. Ето, прочее, още една причина за сгѫстяването на противогръцкото настроение у новогражданитѣ.

Освенъ това въ началото на XIX вѣкъ излиза на лице най-значителната социална разединителна сила, която започва да движи народностната борба. Токущо установенитѣ въ града българи били сѫщитѣ тѣзи люде, които въ битностьта си на селяни изпитали най-тежко на плещитѣ си фискалния бичъ на фенерската патриаршия, обиритѣ и своеволията на нейнитѣ владици по селата. Тия именно люде внесли въ градоветѣ закостенѣлата вече отъ времето ненависть къмъ гърка и неговитѣ църковно-данъчни установления. Затова въ скоро настѫпилитѣ народностни борби срещу гърцизма най-дейно участие вематъ и най-бурно се проявяватъ въ протестни сборища, стълкновения и битки за църкви и училища тъкмо полупогражданенитѣ отъ крайнитѣ махали и занаятчиитѣ, които сѫщевременно и най-слабо се поддавали на гръцкото културно влияние. Това сѫ напримѣръ „гражданитѣ“ отъ пазарджишката селска махала „Чиксалънъ“, „чифчиитѣ“, „градинаритѣ“, младитѣ занаятчии, абаджийскитѣ калфи и чираци отъ „Каршияка“ и „Мараша“ въ Пловдивъ. Ето и бодриятъ споменъ на единъ карловски терзия, който въ своеобразенъ паметенъ актъ, прикѫтанъ въ карловската му „магаза“ при построяването ѝ (1862), разказва за младежкитѣ си приключения въ Пловдивъ заедно

съ каршиякалиитѣ въ борбитѣ за отнемане на цѫрквата Св. Богородица отъ гръцки рѫце: „... Да приложемъ и нѣщо за народны работы... Грьцкыты Владици ся пѫдятъ непрестанно отъ Блъгарети отъ Епархыите Блъгарскы, народностьта ся дири. Въ Пловдивъ ся отърва наскоро св. Богородица цѣрквата отъ Грьцыты които пеахѫ Грьцкы, и ся въведе отъ Блъгареты Бльгарославянскый езикъ да ся пѣе... Въ Пловдивъ момчета... които ся бихме съ Грьцыты съ рѫце, и дрьвы, свещныцы и прочее кому каквото дойдеше въ рѫце, біеше Грька по главата... и азъ ся силяхъ да пѣя, и идеше Грькъ да мя удари, че го ударихъ презъ раката съ ножъ; Георгій Хад. Димитріевъ (сѫщо карловецъ) удари Немцоглу Христаки (гъркоманинъ) съ шямаръ нѣколко пѫти. А каршіакалыты (к. н.) като биха едного Грька много, Грькатъ примрѣ и ся изхвърьле отъ церквата вѫнка отъ Блѫгареты, които го изнесоха вѫнъ да не умрѣ убитъ въ церковата, и най-послѣ грька слѣдъ 2 години умира, като премина тыя години на одръ си лѣжащъ. Коіто Блъгаре бѣха ся погрьчили, днѣсъ единъ по единъ ся Блъгарятъ...“ Другъ очевидецъ на битката въ пловдивската църква Св. Богородица съ задоволство споменава за участието на „храбритѣ (к. н.) българи орачи и градинари, дошли отъ пловдивскитѣ предградия“.[163a]

Безъ съмнение при една обществена или поправо народностна борба, възникнала на битова и най-вече на стопанска почва, омразата спрямо експлоататора ще бѫде най-голѣмата двигателна сила. А реакцията отъ българска страна се засилва още повече презъ първата половина на XIX вѣкъ, тъй като невежественитѣ представители на патриаршията, бидейки далечъ отъ нѣкакъвъ сериозенъ и разуменъ планъ за денационализация на българския народъ, продължавали да дразнятъ съвсемъ безо-

гледно последния съ хищничеството си. Поради тази наивна и дори малко комична увѣреность въ неговата безропотность Фенеръ самъ подкопава и проваля позициитѣ си изъ българскитѣ земи.[164]

И така, въ единъ кратъкъ периодъ, приблизително отъ 1790 до 1830 година, се извършватъ слѣднитѣ бързи демографски и културни промѣни въ градоветѣ: Първо, селячеството ги побългарява до голѣма степень по етнически съставъ и езикъ, като сѫщевременно ги и рустифицира; то става отъ друга страна мнозинство по отношение на коренното българско гражданство и внася тамъ своя традиционалистиченъ духовенъ свѣтъ — келията съ църковно-славянската книга и писмо, силната привързаность къмъ простия стариненъ битъ, неподатливостьта на бързо културно претопяване и най-важното — неизтрѣбимата омраза къмъ гръцкия църковенъ, просвѣтенъ, фискаленъ и градско-битовъ режимъ. Въ продължение на тѣзи 30—40 години общественитѣ съотношения се измѣнятъ въ полза на българитѣ. Градътъ е овладѣнъ отъ една враждебна на гръцкото влияние стихия. Повечето отъ основнитѣ моменти, тласкащи къмъ духовно и обществено сблъскване между българи и гърци, които моменти сѫ липсвали въ града презъ по-раншнитѣ вѣкове, тамъ сега сѫ вече на лице.

2.

Обществено организуване

Новитѣ преселници не останали завинаги въ своето напълно рустикално състояние изъ покрайнинитѣ на града. Младитѣ поколѣния, които израствали тукъ, навлизали въ занаятитѣ, минавали презъ всички степени на подготовката и бързо увеличавали броя на българитѣ — еснафлии. Тъй повечето отъ еснафскитѣ организации се побългаряватъ по съставъ и управление. Турскиятъ и гръцкиятъ елементъ начеватъ да отстѫпватъ отъ рѫководнитѣ мѣста въ стопанския животъ. Българскиятъ занаятчийски цехъ, състоящъ се предимно отъ повърхностно погражданени селяни, все по-ясно изпъква като организувана стопанска сила, която упражнява известна власть и играе обществена роля. Той притежава свои спестявания и капитали; последнитѣ се използуватъ за професионална самопомощь или за обществени мѣроприятия като: строежъ на църкви, училища, чешми и мостове; редомъ съ това държавата признава нѣкои публично-правни служби на еснафа. Почти въ всѣки градъ рѫководствата на отдѣлнитѣ занаяти излѫчватъ едно управително тѣло, подобно на община, училищно и църковно настоятелство едновременно. Тъй създаденията „градски съветъ“ разхвърля и събира данъци, внася ги въ държавната каса, порѫчителствува за закъснѣли длъжници, действува предъ властитѣ при различни случаи, грижи се за църквитѣ и училищата,

уславя свещеници и учители, поддържа ги съ собствени срѣдства и пр.

Въ своята занаятчийска срѣда новиятъ гражданинъ не се чувствува вече тъй безпомощенъ, както на село (гдето и последниятъ въоржженъ турчинъ могълъ да го изнуди, когато си щѣлъ), защото сега задъ гърба му стои силата на еснафа — и той става по-самоувѣренъ.[165] Въ този моментъ за първи пѫть следъ нѣколковѣковно робство и почти пълна народностна дезорганизация израства организувана обществена сила съ български гледища и интереси, които се отстояватъ.

Новото гражданство броело въ своята срѣда и мнозина богати и енергични българи, успѣли чрезъ своитѣ капитали и способности да заематъ челно мѣсто въ обществената иерархия на града. Но понеже тѣ идвали като зрѣли мѫже съ оформенъ характеръ и свѣтогледъ отъ селото или отъ патриархалната, почти селска срѣда на покрайнинитѣ, гръцкото и турското влияние не било въ сила да ги промѣни. Тия чорбаджии съ българско съзнание не изпитвали нужда да се приспособятъ къмъ „патрицийската“ срѣда, не само защото домашното имъ възпитание се противѣло на това, но и защото били богати и независими. Такива забележителни първенци като Чалъковци въ Пловдивъ, Тошкови въ Враца, Шишманоглу въ Видинъ, х. Трайко въ Скопие и много други си останали близки по духъ на своитѣ сънародници, разбирали тѣхнитѣ нужди и имъ помагали предъ властитѣ. А когато еснафитѣ окрепватъ и добиватъ обществена сила въ града, мнозина отъ чорбаджиитѣ минаватъ на тѣхна страна, защото разбиратъ, че като водачи или представители на едно заможно, многобройно и влиятелно съсловие значението имъ ще порастне още повече.

Ценностьта на дветѣ нови обществени кате-

гории, еснафи и чорбаджии, далечъ не се изчерпва само съ резултатитѣ отъ собствената имъ организуваность. Тѣ иматъ и други прояви, които ги превръщатъ въ първостепененъ исторически факторъ. Докато до последнитѣ години на XVIII вѣкъ българското селячество е откжснато отъ града и отъ трайния допиръ съ властьта, поради чуждотата на влиятелната градска срѣда спрямо неговитѣ нужди, въ началото на XIX столѣтие положението се измѣня сжществено. Гъркоманитѣ и открито турски настроенитѣ чорбаджии, които никакъ или съвсемъ рѣдко, въ единични случаи, се застжпвали за интереситѣ на селото предъ владиката или аянина, сега не сж единственъ факторъ. Тукъ боравятъ вече и новитѣ първенци и занаятчии отъ селски произходъ, съ роднини и дори нераздѣлени още имоти на село. Поради ежедневното пазаруване въ града и тѣсното общуване между близкоселци и еснафлии, занаятчийството станало организаторъ и ржководитель на селото. Занаятчията проявявалъ интересъ къмъ селскитѣ нужди и неволи и дори имъ съчувствувалъ, защото не преди много години самъ ги е изпитвалъ. А селяцитѣ отъ своя страна имали довѣрие и лесенъ достжпъ у еснафлията: той билъ свой човѣкъ както по произходъ, тъй и по умонастроение, битъ и езикъ. По тоя пжть селото бива въвлѣчено въ обществената орбита на занаятчийския градъ: то получава стоки на кредитъ отъ еснафлиитѣ, а освенъ това разяснение по заплетени „царски работи", съветва се за устройството на църквата и училището, приема препоржчани и намѣрени отъ еснафа учители, довѣрява на градскитѣ еснафи провѣрки за размѣра на данъцитѣ, изнася чрезъ тѣхъ своитѣ тжжби предъ властьта и пр. и пр. Взаимнитѣ връзки добиватъ дори формаленъ изразъ: повечето градски занаятчийски съвети, които управлявали

въ качеството на общински настоятелства, се считали едновременно и за представители на своята каза (околия), дори имали съответенъ печатъ.[166]

Ето какъ се заражда друга нова обществена реалность — споявaнето на българското село съ българския градъ въ едно колективно духовно цѣло съ свой водачески елементъ.

Сплотенитѣ български еснафи и ориентиранитѣ къмъ тѣхъ чорбаджии иматъ друга голѣма историческа заслуга. Презъ XVII и XVIII вѣкъ достѫпътъ както до мѣстнитѣ власти изъ-градоветѣ, тъй и до централното правителство въ Цариградъ е билъ почти напълно заслоненъ отъ силното влияние на виднитѣ турци, на гърчеещитѣ се богати българи, а сѫщо тъй отъ фанариотското църковно управление и малцинството инородни търговци. Тѣзи люде немарѣли за интереситѣ на селяка и били доволни или безучастни, когато той не могълъ да наложи зачитането на онзи правенъ режимъ, който го закрилялъ отъ стопански, фискални и граждански покушения върху достоянието му. Не по-иначе били настроени и самитѣ турски власти, чиито представители извличали различни изгоди отъ безправното състояние на населението. А правителството отъ своя страна признавало само рая или румъ-миллети, представяна отъ фенерската патриаршия, та затова сериозно внимание се обръщало само на застѫпничеството на последната. Ала то се издействувало много рѣдко и винаги срещу грамадни възнаграждения. Тъй че селското население почти не получавало удовлетворение на своитѣ молби, искове или протести, въпрѣки благитѣ намѣрения и велеречивитѣ заповѣди, които излизали отъ султанскитѣ канцеларии; многажди мѣстнитѣ турски чиновници насмѣшливо отбивали раята съ думитѣ, че цари-

градскитѣ буюрултии и фермани имали сила само въ Цариградъ или най-много до Одринъ.[167]

Въ началото на XIX вѣкъ съотношението на силитѣ въ града е вече друго. Изведнажъ изплува на обществената повърхность единъ новъ народъ — българитѣ: селячеството чрезъ стопанското влияние и мощь на еснафитѣ и новитѣ чорбаджии, свързани съ него битово и обществено, влиза въ прѣкъ и постояненъ досегъ съ мѣстната администрация и самото правителство. Това организувано българско тѣло се явява вече предъ Портата да защищава и налага общонародни български интереси, често несъвпадащи съ интереситѣ на мѣстнитѣ турци, на върховната власть или на гръцката църква. То е мощно съ паричнитѣ си срѣдства, може да води дълги и скжпо струващи процеси, да поддържа съ години свои представители въ Цариградъ, които да действуватъ предъ различнитѣ учреждения. Борбата съ него е трудна и всѣки гръцки владика или турски чиновникъ е чувствувалъ това (особено турскитѣ чиновници, чието благосъстояние до голѣма степень зависѣло отъ консумативния кредитъ, заемитѣ, подаръцитѣ и другитѣ дребни облаги, придобивани чрезъ приятелството и добритѣ отношения съ българскитѣ занаятчии, търговци и чорбаджии).

Организуването на българското село и града чрезъ еснафитѣ и влизането имъ въ прѣка връзка съ властьта е последниятъ градивенъ елементъ въ общото натрупване на условията, благоприятни за избухване на народностната борба, за успѣшното ѝ повеждане и завършване. Отъ тукъ нататъкъ е вече ясно, защо и какъ се разразява внезапната враждебность между две народностни и духовни стихии. Това става, следъ като първото младо поколѣние на новитѣ граждани е минало презъ град-

ската келия и чиракуването, следъ като е обсебило занаятитѣ, когато еснафитѣ се оформятъ като български занаятчийски организации съ членове, чието мнозинство е отъ селски произходъ,—а именно, десетилѣтието между 20-тѣ и 30-тѣ години на XIX вѣкъ; тогава започватъ и първитѣ сблъсквания.

Доколко новото време, което настжпва, се отличава по съотношение на народностнитѣ и социални сили отъ XVII и XVIII вѣкъ и доколко организационниятъ и демографскиятъ моментъ иматъ значение за народностното самоутвърждение, можемъ да си представимъ чрезъ два-три примѣра. Егуменътъ на Марковия монастиръ Св. Димитъръ въ Скопско презъ 1799 г. се оплаква безпомощно, че скопскиятъ митрополитъ Антимъ (гръкъ) заграбилъ доходитѣ отъ монастирскитѣ имоти и обложилъ дотолкова тежко самата обитель, щото монахътъ преживявалъ въ крайна нищета.[168] Но въ началото на XIX вѣкъ силата вече не е тъй решително на страната на скопскитѣ владици. Отъ 1829 до 1833 години четирима подредъ отъ тѣхъ се опитвали да посегнатъ върху имотитѣ и доходитѣ на Кучевишкия монастиръ Св. Архангелъ, пакъ въ Скопско. Ала мѣстнитѣ селски първенци съ помощьта на гражданитѣ отъ Скопие и влиятелния чорбаджия х. Трайко упорито защищавали стопанската независимость на обителта и успѣли да смѣнятъ нѣкои отъ тия владици. Когато последниятъ отъ тѣхъ дръзналъ да дойде лично въ монастира, за да встжпи въ владение на доходитѣ, селскитѣ първенци имали съ него следния разговоръ, който показва, доколко е нарастнала тѣхната самоувѣреность поради възможностьта да дадатъ организиранъ отпоръ. „Господине, му рекли тѣ, ние на владицитѣ сме давали всичко, споредъ какъ е било опредѣлено, на тебе и ще наддадеме, но да ни се не мѣшишъ на монастирчето... Ви казваме, за това

монастирче четири владици за четири години се изпѫдиха отъ Скопие. Ако имате и Вие намѣрение да се закачите съ монастира, то Ви казваме открито, сега отъ тука да се качишъ на коня, па да отидешъ право въ Стамболъ, отъ кѫде сте дошли". На това владиката отговори: „Знайте, и азъ съмъ българинъ, мойта майка е българка, азъ искамъ съ васъ да живѣя". Съ това се свърши вече разправията за монастира и Гаврилъ остана скопски владика до смъртьта си".[169]

Търново въ продължение на двадесеть години отъ началото на XIX вѣкъ е крепость на гръцката хетерия и на гърцизма. П. Кисимовъ въ споменитѣ си дори отива още по-далече, като твърди, че презъ онова време изъ Търново нѣмало човѣкъ, който да пише на български. Макаръ и пресилено, това твърдение, подкрепено отъ неяснитѣ младежки спомени на Кисимова, показва, доколко политическото влияние на гърцитѣ е отговаряло и на едно просвѣтно такова. И все пакъ само четири години следъ гръцката завѣра, къмъ 1825 г., градскитѣ еснафи, една нова сила, която вече се надига, задружно издействуватъ, въпрѣки нежеланието на митрополията, да се установи за първи пѫть въ града, като издържанъ отъ общината учитель, проповѣдникътъ отецъ Зотикъ, обновитель на Преображенския монастиръ. Монахътъ неочаквано бързо придобилъ голѣма популярность и съ това си навлѣкълъ омразата на Илариона Търновски. Занаятчиитѣ бранили мѫжки своя любимъ даскалъ въ продължение на две години, но накрай не могли да преодолѣятъ напора на владиката, най-вече защото о. Зотикъ билъ подчиненъ нему като духовно лице. Съ съжаление за загубата и тайни закани къмъ владишкия конакъ тѣ го пустнали да се оттегли въ Преображенската обитель. Този епизодъ тласналъ още по-високо

вълната на общото негодувание, която малко покъсно съборила Илариона отъ търновския митрополитски престолъ.[169a]

Сжщо тъй красноречиво говори за промѣната въ съотношението на социалнитѣ сили, за мощнитѣ връзки между селото и града и за активността на селячеството фактътъ, дето още въ първитѣ години на църковно-народностната борба стотици села подписватъ и подпечатватъ общи протести срещу злоупотрѣбитѣ на гръцкитѣ владици и дето селяни въ хилядни тълпи, начело съ своитѣ старейшини и чорбаджии, идватъ въ митрополитскитѣ градове, за да демонстрират бурно предъ владишкия конакъ и турскитѣ управителни мѣста.[170]

Отъ този социаленъ (но не хронологически) моментъ нататъкъ настжпва вѣкътъ на масовитѣ всенародни действия, — сжщевременно вѣкъ на водаческитѣ личности съ силно обществено влияние, за които презъ XVII и XVIII столѣтие нѣмаше срѣда за действие. Но това е вече истинското българско възраждане — предѣлъ на нашето изследване.

Заключителни мисли

*

Накрай нека да обобщимъ резултатитѣ отъ привършеното издирване, като дадемъ идейна оценка на придобитото.

Отстраняване на мита за „мрачнитѣ вѣкове“.

Изнесенитѣ сведения за живота на българския народъ презъ XVII и XVIII вѣкъ въ своята съвокупность даватъ достатъчно научни основания, за да се освободи нашата историопись отъ влиянието на мита за „мрачнитѣ вѣкове“ — вѣкове, презъ които се затривала българската книжовность и грамотность, когато настжпилъ мракъ и невежество и надвиснала опасностьта народната свѣсть да изчезне напълно подъ тежкото политическо робство и денационализаторския гнетъ на фенерската патриаршия. Въ сжщность тукъ не може да става дума за „мрачни вѣкове“, а само за църковно-славянско срѣдновѣковие, чиито културни, политически и религиозни проявления говорятъ, че то е било все пакъ жизненъ и здравъ периодъ съ свой стилъ. Това срѣдновѣковие е опазило всичкитѣ необходими елементи на единъ вжтрешенъ народенъ животъ съ достатъчно разнообразие и дълбочина, проявило е устойчивость въ наследената духовна традиция и способность да я трансформира: въ него се криятъ градивнитѣ сили на едно бждеще.

„Дефиниция“ на Ранното българско възраждане.

Първата далечна проява на споменатата способность за трансформиране е преодоляването на срѣдновѣковието, — този процесъ разкриваме въ възниква-

нето на новобългарския книжовенъ езикъ възъ основа на народнитѣ говори и въ зараждането на свѣтската народна литература.

Вториятъ симптомъ на идващото Ново време е появата на извънреднитѣ личности, които съзнаватъ неповторимостьта на собствения си духовенъ опитъ и жизнена сждба и подчертаватъ своята обществена значимость. Тѣхното творчество постепенно разрушава срѣдновѣковния религиозенъ свѣтогледъ (устременъ къмъ спасението на душата отвждъ живота) и създава нови обществени и нравствени идеи, добиващи все по-житейски и по-свѣтски тонъ. Между тия личности Паисий Хилендарски е,който достига до истинска кристализация на националната идея, представяйки цѣлия български народъ като колективна персона, носителка на историческото битие.

Следващиятъ симптомъ е побългаряването и сжщевременно рустифицирането на града по народностенъ съставъ, битъ, езикъ и книжовность, като се прелива въ него кръвьта на селскитѣ маси, които се настаняватъ тукъ, носещи своето вѣковно духовно наследство.

Последниятъ важенъ въ социално отношение етапъ идва съ бързото и пълно завладяване на еснафскитѣ цехове отъ българитѣ; последнитѣ по този начинъ се самоорганизуватъ, ставатъ обществена сила въ града, включватъ въ кржга на своето постоянно влияние и въздействие селото, влизатъ въ траенъ допиръ съ турската власть и изнасятъ предъ нея общонародни искания. Сега българитѣ постигатъ онова, което имъ липсваше презъ всички времена на робството чакъ до края на XVIII вѣкъ: тѣ завладяватъ и побългаряватъ обществената повърхность въ своята страна, превръщатъ града въ българска общесгзена срѣда

и сами стават организувано общество съ колективна воля, изразена въ действие. Това сж основнитѣ моменти отъ превръщането на българския народъ въ модерна, европейска културна нация.[171] Тъй се разчиства теренътъ за бждещето, за епохата на масовитѣ действия и голѣмитѣ водачески личности въ историята на нашето възраждане.

Докато стават тѣзи демографски и социални промѣни, начева бавно да се трансформира и свѣтогледътъ на срѣдния българинъ (на гражданството и отчасти на селянитѣ) отъ срѣдновѣковно-религиозенъ съ паганистиченъ оцвѣтъ въ граждански рационалистиченъ и то подъ влиянието на градскитѣ условия на животъ. Това духовно развитие сме разгледали вече подробно въ „Ранно възраждане".[172]

За да изчерпимъ всички явления, които засегнахме въ нашето изследване като елементи на Ранното българско възраждане, необходимо е да споменемъ и за разгъването на ония социални и духовни сили, които постепенно раздѣлятъ българитѣ отъ гърцитѣ въ тѣхното общо битие въ църковно, училищно, езиково и градско-битово отношение. Тѣзи сили разпалватъ една борба между дветѣ народностни групи, въ чиито перипетии колективното българско съзнание оформя своето отрицателно отношение спрямо гърцизма и налага печата на самобитностьта върху българския животъ. Раздѣлянето на „българско" отъ „гръцко" става възъ почвата на стопанския, социалния, нравствено-битовия, книжовния и езиковия антагонизъмъ. Сжщиятъ процесъ е и духовна индивидуализация на българския народъ, защото въ него културната нация осъзнава своята „различность", специфичнитѣ си

Периодизация.

Това е, прочее, епохата на Ранното българско възраждане въ нейния социаленъ, народностенъ и културенъ изгледъ. Докато тя трае, възникватъ и се развиватъ цѣлъ комплексъ отъ исторически процеси, едни отъ които забелязваме въ много ранно време, други — въ по-късно. Ако искаме да постигнемъ каква-годе научна точность при единъ опитъ за периодизация, ще приемемъ, че Ранното ни възраждане начева съ зараждането на новобългарския книженъ езикъ и завършва, когато нашиятъ народъ се оформя въ организувано общество и полага основитѣ на своето битие като модерна културна нация. Разграничаването на живота въ всичкото му многообразие и сложность съ календарни години е невъзможно. Но, желаемъ ли непремѣнно да означимъ единъ периодъ за тази епоха, ще пишемъ 1600—1830 г.[174] Налага се, обаче, веднага да уговоримъ, че означенитѣ хронологически граници въ никой случай не показватъ началото и края на описванитѣ въ нашето изследване културно-исторически промѣни, а сж само условни знаци, показващи отъ кое време най-рано тия промѣни могатъ да се регистриратъ съ известна научна сигурность и до кога най-късно тѣ даватъ основния смисълъ на народното битие. Защото, несъмнено, много отъ явленията, за които ставаше дума до сега, се развиватъ дори съ още по-голѣма интензивность и обсегъ и следъ 1830 г., но отъ това време нататъкъ тѣ — комбинирани вече съ нови фактори и сили, — служатъ за основа на постижения, принадлежащи къмъ сжщинското или напредналото възраждане.[175] И тъй, периодътъ 1600—1830 г. можемъ да приемемъ за начало на Новото време въ българската история.

Периодизация.

Това е, прочее, епохата на Ранното българско възраждане въ нейния социаленъ, народностенъ и културенъ изгледъ. Докато тя трае, възникватъ и се развиватъ цѣлъ комплексъ отъ исторически процеси, едни отъ които забелязваме въ много ранно време, други — въ по-късно. Ако искаме да постигнемъ каква-годе научна точность при единъ опитъ за периодизация, ще приемемъ, че Ранното ни възраждане начева съ зараждането на новобългарския книжовенъ езикъ и завършва, когато нашиятъ народъ се оформя въ организувано общество и полага основитѣ на своето битие като модерна културна нация. Разграничаването на живота въ всичкото му многообразие и сложность съ календарни години е невъзможно. Но, желаемъ ли непремѣнно да означимъ единъ периодъ за тази епоха, ще пишемъ 1600—1830 г.[174] Налага се, обаче, веднага да уговоримъ, че означенитѣ хронологически граници въ никой случай не показватъ началото и края на описванитѣ въ нашето изследване културно-исторически промѣни, а сж само условни знаци, показващи отъ кое време най-рано тия промѣни могатъ да се регистриратъ съ известна научна сигурность и до кога най-късно тѣ даватъ основния смисълъ на народното битие. Защото, несъмнено, много отъ явленията, за които ставаше дума до сега, се развиватъ дори съ още по-голѣма интензивность и обсегъ и следъ 1830 г., но отъ това време нататъкъ тѣ — комбинирани вече съ нови фактори и сили, — служатъ за основа на постижения, принадлежащи къмъ сжщинското или напредналото възраждане.[175] И тъй, периодътъ 1600—1830 г. можемъ да приемемъ за начало на Новото време въ българската история.

Самобитность на Ранното българско възраждане

Ако се опитаме да изброимъ ония явления, процеси и събития отъ преходно или постоянно естество, изъ чието наслагване или съчетаване възникватъ условията за самоутвърждаването на българитѣ като културна нация въ Ново време, — а именно: прекѫсването на турската колонизация въ българскитѣ земи, унищожаването на мѫжкото турско население въ войнитѣ на османската империя, отливътъ на турски граждани къмъ Цариградъ и небългарскитѣ провинции на държавата, по-високиятъ процентъ на възпроизвеждане у нашия народъ, по-голѣмитѣ човѣшки загуби на турцитѣ при епидемични стихии, които въ онѣзи времена сѫ вълнували твърде често, кърджалийското смутно време съ неговитѣ демографски и стопански сетнини, устойчивостьта на българитѣ въ книжовно, езиково и народностно отношение, тѣхната будность и запазена способность за по-богатъ и сложенъ общественъ животъ, зараждането на новобългарския книжовенъ езикъ и литература, непрестаннитѣ бунтовни опити, твърдиятъ традиционализъмъ въ религиозно и битово отношение, антагонизъмътъ между българи и гърци, заченатъ на стопанска основа презъ робскитѣ вѣкове, народностното овладяване на града отъ българитѣ, налагането на тѣхния отпечатъкъ върху него, превземането на обществената повърхность, социалното самоорганизуване и пр. и пр. — ще установимъ, че всичко това има предимно мѣстенъ, а до голѣма степень чисто български характеръ и произходъ, като почти никакъ не зависи отъ влиянието на външни, европейски сили и фактори. Наистина, личности като Джефаровичъ, Паисий, Партений Павловъ и Раичъ стоятъ въ известна връзка съ западния идеенъ свѣтъ и из-

питватъ неговото въздействие, но тѣхнитѣ дѣла въ рамката на епохата сж повече симптоми на развиващитѣ се социални и духовни преобразувания, а по-малко двигатели на самото развитие. Следователно Ранното българско възраждане се развръща на самобитна основа. То е по сжщество мѣстенъ, български социаленъ и културенъ процесъ и ни се представя като народно саморазвитие въ течение на вѣковетѣ, което черпи сили отъ своето прастаро наследство, а не като внезапно възкръсване изъ мъртвитѣ подъ съживителното влияние на Запада въ началото на XIX вѣкъ. Националното ни организуване и едновременно индивидуализация се извършва съ срѣдствата, материала и силата на селото, но се налага чрезъ града.

Забележки къмъ текста

Забележки къмъ текста

Съкратени означения на по-често цитиранитѣ съчинения

Бпр = сп. Български прегледъ, София
Бсб = сп. Българска сбирка, София
Гласник = Гласник српског ученог друштва, Београд
Гошевъ Вр = Гошевъ Ив: Църковни старини изъ Врачанска епархия
Гошевъ СЗН = Гошевъ Ив: Стари записки и надписи
ГСУиф = Годишникъ на Софийския университетъ, Историко-филологически факултетъ
ГСУб = Годишникъ на Софийския университетъ, Богословски факултетъ
ЖМНПр = Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, С.-Петербургъ
ИБАД = Известия на Българското Археологическо дружество
ИБГД = Известия на Българското Географско дружество, София
ИзОРЯС = Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, С.-Петербургъ
ИИД = Известия на Историческото дружество, София
ЙИвБСМ = Ивановъ Й: Български старини изъ Македония. Второ допълн. изд. (София 1931)
ИНЕМ = Известия на Народния етнографски музей въ София
ЛоЛо = Сборникъ Ловечъ и Ловчанско, София

Псп = Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София

СБАН = Сборникъ на Българската академия на наукитѣ, София

СбНУ = Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, София

СпБАН = Списание на Българската академия на наукитѣ, София

Споменик = Споменик Српске Краљ. Академије

Спр Рил = Спространовъ Е: Описъ на ржкописитѣ въ библиотеката на Рилския монастиръ

Спр Син = Спространовъ Е: Описъ на ржкописитѣ въ библиотеката при Св. Синодъ на Българската църква въ София

Срез—Покр = Срезневскій В И и Ѳ И Покровскій: Описаніе рукописнаго отдѣленія Библіотеки Императорской Академіи Наукъ. I: Рукописи, Томъ 1

Стојановић = Стојановић Љуба: Стари српски записи и натписи. I—VI. (Београд — Ср. Карловац 1902—1926)

Цоневъ I (или) II = Цоневъ Б: Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната библиотека въ София. I, II

Цоневъ Пл = Цоневъ Б: Славянски ржкописи и старопечатни книги на Народната библиотека въ Пловдивъ

*

Забележкитѣ сж набрани съ нормаленъ шрифтъ (гармондъ) не поради техническа невъзможность да се употрѣби петитъ, а за да не се измжчва напраздно зрението на читателя. Петитътъ не крие въ себе си никакви специфични научни достоинства, — неговата употрѣба е оправдана само, когато забележкитѣ сж подъ линия къмъ всѣка страница, гдето тѣ за по-лесно намиране трѣбва да се различаватъ графически отъ основния текстъ.

Въ текстоветѣ, отпечатани съ църковно-славянски шрифтъ, развързахме почти всички надредни знаци, за да облекчимъ вниманието на читателя. Тѣзи видоизмѣнения не засѣгатъ съдържанието.

---

1. Захаріевъ Ст: Географико-историко-статистическо описаніе на Татаръ-Пазарджишкѫ-тѫ каазѫ съ една харта и таблицѫ на различни стари памятницы... (Віена 1870) 68; Цоневъ I 236

2. Въ Софийската народна библиотека и Софийския църковно-археологически музей се съхраняватъ нѣколко стотинъ съвсемъ непроучени ржкописи, които поради военнитѣ условия презъ последнитѣ години не ни бѣха достѫпни.

3. Трудно е за единъ събирачъ да състави пъленъ списъкъ на изданията и мѣстонаходищата на българскитѣ писмени паметници отъ XVII и XVIII вѣкъ. Тукъ ще направимъ единъ бѣгълъ прегледъ въ това отношение, който може да послужи за помагало при написването на специална библиография по тази материя:

Неиздадени и неописани паметници

Въ музейната сбирка при Пазарджишкото читалище.

а. Дамаскинъ ржкописенъ отъ XVIII в. Малка осмина. Подвързия: дъски въ кожа. 67 листа хартиени. Безъ инв. №. Българска редакция, но съ ь. На последната страница приписка: „1790 повезя се тае книга за грошь † много животь и здравє и радость и веселєнїємъ отъ Ранка до тебе брате Радуо възлюбленіє да знаешь чє имамъ да ти река єдна дума що самь далъ за повезената єднинъ грошь да сторишь това добро да го дадешь.

И до тебѣ Стайо поздравлѣ [...“ Книгата е била употрѣбявана въ Коприщица, село Раковица, Златица и другаде. Това личи отъ кратки означения съ друга ржка, намиращи се на вжтрешната страна на предната корица.

б. Служебникъ ржкописенъ отъ XVIII в. Малка осмина. Подвързия: дъски въ кожа. 183 листа хартиени. Безъ инв. №. Краснописъ, подражание на руски печатенъ църк.-славянски шрифтъ съ илюминации. Българска редакция. По долнитѣ поли на страници 3—27 приписка: **„Сїа книга попѹ Спасѹ отъ Пиротъ икономъ кѹпи и отъ рилски монастиръ отъ прогѹмена Ѳеодосиа за 100 пари 1783“.** На задната корица отвжтре: **„† прiѣхъ раки сию книжицѹ отъ киръ попа хо [...] Сплса иконома пиротскаго пари 100 да мѹ и пратимъ мца юлиа 23“. „Оставлаю ѹ отца ананиа да послетъ ю съ кѣрнымъ человѣкомъ, ѹ Пиротъ протонерею пана киръ Спасѹ ѹ рѹцѣ дтиса 1783 ѳ 28“.**

в. Надгробенъ каменен кръстъ съ надпис (1773 г.), донесенъ, споредъ сведенията на уредника К. Христовичъ, лично отъ него отъ старитѣ гробища на с. Хаджилий, днесъ Юнацитѣ, на 8 клм. отъ Пазарджикъ по пжтя за София. Безъ инв. №. Текстъ на надписа:

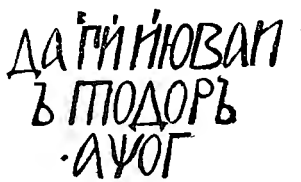

г. Надгробенъ каменен кръстъ съ надпис, отчупенъ въ горния край. Споредъ сведенията на уредника, пренесенъ лично отъ него отъ мѣстностьта около крепостьта Раковица, между Бѣлово и Сестримо. Точното мѣстонамиране на паметника било са-

мото подножие на крепостьта, „всрѣдъ едно църковище изъ ливадитѣ“. Безъ инв. №. Текстъ:

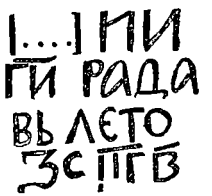

Ясната часть на датата е зс (7200 = 1692 г.), като прибавимъ забърканитѣ десетици и единици, ще се получи нѣкаква дата къмъ началото или срѣдата на XVIII вѣкъ. За сжщата крепость и находкитѣ изъ нейнитѣ околности вж. Мутафчиевъ П: Стари градища и друмове изъ долинитѣ на Стрѣма и Тополница (София 1915) 78.

д. Медна софра (паралия, синия) съ надписъ. Безъ инв. №. Текстъ по ржба на софрата, лицева страна:

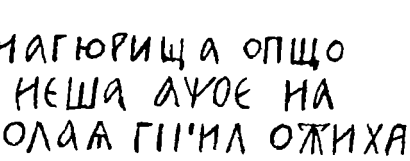

По сведения на уредника софрата е била подарена на Калугеровския монастиръ Св. Никола, разрушенъ и ограбенъ презъ Априлското възстание отъ мѣстния башибозукъ. Тогава софрата минала въ ржцетѣ на едно пазарджишко турско семейство, което нѣколко десетилѣтия по-късно я продава на читалищния музей.

е. Молитвеникъ ржкописенъ отъ XVIII в. Малка осмина. Подвързия: дъски въ кожа. 133 листа хартиени.

Безъ инв. №. Красивъ ржкописъ, подражаващъ печатенъ руски шрифтъ съ хубави илюминации сжщо по печатни образци. Българска редакция. Отъ дветѣ приписки, на 1 и 109 стр. личи, че ржкописътъ е правенъ въ Зографъ презъ м. февруарий 1788 г. отъ монаха Макарий по поржчка на архимандритъ Ананий, който се е подписалъ саморжчно на стр. 1. Ананий поржчалъ молитвеника, за да го подари на своя любимъ ученикъ иеродяконъ Йосифъ, както се вижда отъ посветителния надписъ.

г. Кондики на пазарджишки еснафи отъ XVIII в., писани съ гръцки букви на български или гръцки. Безъ инв. № №.

Въ музея при читалище „Искра", Казанлъкъ.

а. Пендикостаръ, Цвѣтникъ, ржкописенъ отъ XVII в. Размѣри на листоветѣ 19 × 28·5 см. Дъсчени корици въ кожа. 385 листа хартиени. Безъ инв. № Българска редакция съ колеблива употрѣба на ь и ъ. Едро полууставно писмо съ красивъ размахъ отъ втората половина на XVI в.; къмъ края на книгата нѣколко листа сж късна реставрация отъ XVIII в. съ по-груба и неумѣла ржка; тукъ-таме червени унциали. Приписки — на стр. 582: „ + писа когн кѹги (!) кѹпи к(и)нга галголемн педнкосталь въ лето зроа х(рн)с(то)ве рождесте (!) ахѯв (1662) кѹпи є стоань петковь дедо грѹно за д(ѹ)ша бащина петка за негово здраве за чедо те, кон ще сакри или поскон да го анатема ѿ т іи (318) ѿци іже въ мекеі собраше се хрн Хѯчеда христо и грѹно денко"; на стр. 689: „да се знае кѹги писа кнрь добре ѿ село Коприцѹница сню книгѹ глаголеми пеидкостарь зрі" (1602 г.). Може би, това е ржката на самия преписвачъ, макаръ почеркътъ да е съ по-едъръ размахъ. На стр. 670: „зроа (1663) протопапа кнр ерен іѡань да се знае когн бѣше ѹ село Коприцница [нечетливъ подписъ]; на стр. 769: „† да се знае кѹга писа азъ нереі Θеодоръ ѿ село нарнцаеми коприцница

сию книгу гл(а)големи цветїкъ аѫѯн" (1768). Този текстъ е отъ ржката, която е реставрирала текста въ последнитѣ нѣколко страници на книгата. На стр. 771: „писа продавъ граматинкъ" съ почеркъ отъ XVIII в. На задната корица отвѫтре пакъ съ ржката на реставратора: „Да се знае како повезахъ азъ даскалъ Ѳеодоръ іерей у село Копривщица сію книжицу глаголеми цветинкъ и настоятельи бысть попъ іоаннъ, с(н)нъ, попъ стоянъ старому и цената и бе тѯ (360) аспри егда бѣше ахрипкъ (т. е. архіепископъ) самуилъ вл(а)д(н)ка у Фиянбе и бѣше духовинкъ у село Копривщица григорна хилендарски въ лето отъ въплощеніе Б(о)га аѫѯн (1768) м(є)ес(є)цъ іюнія є (дє)нь".

Подвързаческата работа и отпечатанитѣ върху кожата орнаменти показватъ, че даскалъ иерей Тодоръ не се е занимавалъ случайно съ книговезство, а е билъ опитенъ занаятчия съ богатъ инструментарий. Неговиятъ почеркъ е увѣренъ и достатъчно обработенъ, но нѣма онази красота, съ която се отличава ржкописътъ на оригинала отъ XVI или XVII вѣкъ.

б. Часословъ ржкописенъ отъ XVII в. (?) Малка осмина. Подвързия дъсчени корици въ кожа. 96 листа. Колебливъ български правописъ съ ь и ъ. На стр. 50 приписка: „Сіе написахъ азъ попъ Димитъръ".

Музейна сбирка при Сопотския женски монастиръ

а) Апостолъ печатенъ, влашко издание отъ 1547 г. Дветѣ дървени корици сѫ подлепени отвѫтре съ по единъ листъ отъ български богослужебенъ текстъ, XVI—XVII в. Безъ инв. №.

Музейна сбирка при Карловското читалище

а) Кондика на златарския еснафъ въ Карлово. Инв. № 452. 12 листа въ форматъ малка осмина съ кожена подвързия. Безъ никакъвъ надписъ. Разнообразни бележки отъ 1781 до 1805 г. Кондиката е

водена отъ нѣколко ржце твърде неумѣло, безъ редъ, съ прескачания на страници и листове и дори отзадъ напредъ поради несъглеждане на първоначалната заглавна страница. Паметникътъ съдържа най-старитѣ известни до сега еснафски правила, записани на български езикъ. Той начева съ списъкъ на майсторитѣ отъ еснафа. После следватъ отбелязвания на членски вноски отъ различни майстори и единъ видъ договори за услaвяне на чираци и калфи. Особено интересни и важни за нашата стопанска история презъ XVIII вѣкъ сѫ краткитѣ задължителни записи между занаятчии, въ които е отбелязано като краенъ срокъ на изплащане времето следъ приключване на панаира въ Узунджово. Това показва, че още въ онази епоха споменатиятъ панаиръ е билъ главно разпродажбено мѣсто на карловскитѣ златарски произведения. Еснафътъ на златаритѣ е билъ, както се вижда, чисто български и при това доста многоброенъ. Не по-малко ценни сѫ краткитѣ протоколи за избиране на първомайстори (устабашии). Кондиката е ценна и въ езиково-историческо отношение, понеже регистрира карловския говоръ отъ втората половина на XVIII вѣкъ. Ето и самиятъ текстъ:

(Кондиката нѣма никакъвъ надписъ)
(с 1) „попь христю киру дади грш їѲ
майсторь златю
майсторь генчо савинь
майсторь генчѡ тарнинь
спасъ брайчо
колю спасовичинъ
чоно мито
гено златю
мито трифунь
маринь нейко

стойко генчо
атанась митю
пенчу христу
колю цалась
чоно христю
тодорь цалась
марко и колю спасови
марко петко пано
иванъ ѿ ново село
иванъ сребра
саву попь христю
патю попь христю
крстю попь христю
гѡта стефань
фарго стефань
слафчо примо (произхожда отъ с. Войнягово)
никола ѿ химитли (село)
златко гено
ганчо ивань
колю ѿ чукурліе (село)
иванъ златю
ѿ сопотъ станю
дади грош

атанась ѿ бугасать (с. Богазъ или Боазъ)
дади грош[а] ѧи (48?)

нетку дади кюше
кунуклукъ грош[а] ЌS (26?)
(Това е такса за правоупражняване на занаята)

колю ѿ дабини (с. Джбене)
дади кюше кунук[лукь]

грош брахь ась атанась
ѿ котиѧата (еснаф. каса) имамь
да зимамь грош[а] К (2 или 20?)

фатамь ги за чонка за башкалакь (такса за дообиване майсторско право)

ивань крстовь ѧѱѵн 1798
дади гроша Н (8)
ивань петко грош[а] Н (8)
дади [.....] Ѫ(?) ѡ҃

да са знай какь цанко
плати башкалакат гроша Н (8)
дади калчо гроша Д (4)
гиорги дади гроша Д (4)

(с 2) ѧѱѵ (1790) лета да се зна (!) какь има гено да зима ѡ҃ ганча Н (8) гроша до ѵѕѵцоко (т. е.: платими следъ завръщане отъ Узунджовския панаиръ)

има мамь (!) ась гено да давамъ на маисторити гроша їН (18) ду ѵѕѵцоки и други ощи В (2) гроша.

да са знаить (!) какь одумахми георги у марка шигартинь (чиракъ) за за (!) г҃ годинь вади (срокъ) ѡ҃ василь (Василевдень) ѧѱѵз (1797)

да са знаи какь одумахми георги у марка ѡ҃ Василъ кавлфа (!) НЇ гроша (18 — числата въ обратенъ редъ) ваде (срокъ) ѡ҃ сти до василъ до сти му василие (!)

да са знаи какь главихми георга ѡ҃ маистора марка за гроша ҃к (30) и В (2) чифта калеври оть сти василиа до сти [...

(с 3) у мамаисто(ръ) (!) златю (т. е., на годишното събрание на еснафа, станало въ дома на майсторъ Златя) турихми чона прутумаисторь на мсць июние день ЄІ (15—числата въ обратенъ редъ) ѧѱпѳ (1789 г.)

генѡ златю стана прумаисту (!) маисторь на мсць марта день їк (12) на сти ѧ҂ѱѵ (1790) кустадина (или месецътъ или праздникътъ е сгрѣшенъ)

сабрахми се у макавеюви на маисторъ день кѧ (21) дадухме на мартирие (свидетели?) грош[а] ї (10)

да са знаи ка (!) пуставихьм[и] маисту(ръ) гена златюв прутумайсторь турихмигу на мсць ноеврие день кд (24) ѧ҂ѱѕ (1796)

да са знаи ка (!) турихми кола (Никола?) чавушинь (секретарь, дѣлоизпълнитель и единъ видъ разсиленъ на еснафа) на мць ноеврие день кд (24) и да бире котията майсторска Василиа ѧѡк (1802 г.)

(с 4) да знаити какъ имами марка чаушинъ (съ заплата) чифъ калеври за година

да са знаи какь одумахми митка о (т. е., у) ивана за шигъртинь за четири годинь ѿ питровдинь ѧ҂ѱѕ (1796)

да са знаи какь удумахми въля о сава пръфь хакь (заплата) за а (1000) докати (може би трѣбва да се разбира аспри) ѿ димитровьдень до димитъръ день ѧ҂ѱѳ (1798)

да са знаи какь удумахми петка о тодора за година ѿ гирговдинь за єі (15—числата сѫ въ обратенъ редъ) гроша чифь калеври ѧ҂ѱѳ (1799)

(Правила на еснафската организация)

(с 5) за калфити койту калфа иска да излези башка пишинь да си плати башкалакать тай да излези башка н (8) грош(а)

кои масторь напупаржа на никоѳ маисторица да даде на маисторити иди(нъ) зифеть (угощение)

ІК (12) туеги (т. е. *и* да му се ударятъ *или* да му се ударятъ 12 тояги; тукъ не е ясно, дали се консумиратъ и дветѣ наказания наведнажъ или се предвижда едното отъ тѣхъ)

коиту маисторь пратиса нѣкои калфа ѿ маисторат му (т. е., ако нѣкой калфа бѫде примаменъ въ друга работилница) да даде на маисторити единъ зифетъ Є (5) грош(а) на кутята. (Тукъ думата зифетъ има преносното значение на глоба)

чавушинать куга гу прати устабашиѣть да вика маисторити кои маисторь ни да нид[...

(Горното, повторено въ по-ясна форма:) кога прати устабашиѣть чавушинать да вика маисторити кои маисто[рь] ни доди ѿ идно викани да даде на маисторити единь зифеть ако ли ни даде зифеть а то КЇ (12—числата въ обратенъ редъ) тоеги да му ударимъ маисто(р)ски

(с 6 праздна)

(с 7) за куше кунуклукъ ѧѯѧ (1781)
маисторъ ненко далъ
колю цаласъ далъ
марко хачо тодорь шинко даль
пенчу тунти далъ
атан(а)сь далъ
ивань сребра далъ грош(а) S
патю тунту
саво поповъ далъ
славчо далъ
фарго далъ
оовко (!) далъ
чоно тунто далъ
тодоръ чаласъ далъ
крсто поповъ далъ

марко коловъ далъ грош(а) и (8)
оста в грош(а) да д(а)ва

гота даль башкалакь гр(о)ша ѵв (52?)
колю ѿ чукурлие дади гр(о)ша и (8) [...] и
ѡщи да зима да дава (!)
иванъ ѿ ново селу дал грош(а) д (4)
и ѡщи има да дава гр(о)ша д (4)
ганчѡ дади кюше кунуклук(ъ)

(с 8) маистори сась дигени sї (правилно їs = 16) саву генчо чоно попь христю златю гено маринь марко пенчо атанась ивань сребра фарго (Означениятъ съ число брой не отговаря на броя на имената)

аѯуѳ (1799) да се знаи какь извадихми два башкалии дади гр(о)ша вї (правилно їв = 12) идинъ зифеть

да са знаи какъ одумахми о (т. е. у) хаджи попа на хаджи прима момчето за гр(о)ша вї (т. е. їв) за година ѿ сти георги до сти гео(рги)

(с 9) да са знаи какъ главихми марка за а (1000) аспри така има маисто(р)ски законъ ѿ крастовдинъ въде за година аѡд (1804)

189 (1809?) да са знаи ка главихме русина (име) у маисторь атанаса и у чонка за грош(а) sї (т. е. їs = 16) идинь чифь калеври ваде сти димитрие за година

да са знаи какъ удумахми стоина у маистора кръста за д (4) годинъ ѿ ржисто (!) хрстово (!) въде да плати баща мѡ парвата година що му са стои кусуратъ маисторму аѡє (1805)

(с 10—18 праздни)

(с 19) ѧѡд (1804) да са знаи какь главихми кузмана у пенча за ѧ (40) гр(о)ша въде ѿ сти гиорги за година

да са знаи какь глави(хъ) ась ивань златювь атанаса ѿ с(в)ети гюрги до свети гюрги ваде ѧ (40) гроша чифъ калеври притъ мастори

(с 20) да са знае кькь главихме мита (у) уста крастю за sї (т. е. їs = 16) грош(а) до гиргов(день)

да са знае какь азь уста пенчо (главихъ) ил за є (5) години да му тегли(мъ) сичкиѧть харчъ ѧѡг (1803)

(с 21) † да са знаи какь главихми цанка о атанаса от гирговдинь до гирговдинь гр(о)ша ѧ (40) ѧѯѵз (1797)

да са знаи какъ главихми д[...] о пенча за година гр(о)ша ѧ (30)

да са знаи глави(хъ) асъ иванъ златю атанаса ѿ сти никола до свети георги гр(о)ша гї (їг = 13)

ѧѡг (1803) да са знае кькь удумахме русина у уста чона ѿ гирговдень за ѧ (1000) докате (погрѣшно, —може би аспри или пари) до гирговдень

(с 22) да са значи какь да дадух ась атанась на маисторити гр М (40) на заимь

ѿ кабахатать (наказанието за простжпка противъ правилата) колю чукурлу има да д(а)ва... дади ѵ(90) гр (сумата 90 гроша е подозрително голѣма като глоба въ края на XVIII или първитѣ години на XIX вѣкъ; — може би това е нѣкаква грѣшка при писането) устана ощи ї (10) пр (гроша или пари—неясно)

да са зн... що има у мени маисторски пари грош(а) Г(3)

главихми недѧ у марка грош(а) к(20) п(а)р(и) ѳ(9) въде (отъ) сти димит(ъръ)

главихми христа у тудора гр(о)ш(а) єі (іє=45) не(ма) дру(гу) нищу (т. е. безъ други допълнителни възнаграждения въ пари или натура)

главихми ивана у дяда му грош(а) ї(10)

иваньна (!) главихми грош(а) и (8)

кирка главихми грош ні (їи=18) чифь калеври

(с 23) диму арнавутинать дади урдиа за урдиата дадухми гроша [...] ΑΨΥ (1790) (Думата урдия или ордия значи: 1. мѣсто, гдето станува войска — станъ; 2. орда, отредъ войска; 3. сборище празднично или за веселие. Ордулукъ обаче значи метежно време, размирица. Тукъ урдия можемъ, следователно, да разбираме въ две значения: 1. като замѣститель на понятието зияфетъ — угощение, веселба, устроена за смѣтка на Димо Арнаутина или 2. като контрибуция въ пари или натура за издържане на войска, военень лагеръ, за въоржжаване милиция срещу кърджалиитѣ, най-после данъкъ за самитѣ кърджалии, които тъкмо по тия години започватъ вилнежитѣ си изъ Южна България. Въ всѣки случай значението на тази дума не е съвсемъ ясно).

главихме ивана у дяда му генча ѿ димитровдень за єї (їє=15) ѿ сти димитра вьде за година въ лето ѧψѵє (1795)

(с 24) Маринъ глави илиа грош(а) гі (їг=13) ваде сти дим(итъръ)

спасъ браичо глави михала грош(а)єї(їє=15)за s мсць Никола глави илиа грош(а) їs (=18) чифь калеври мита гла(в)ихми за година грош(а)ѳ(9) ѿ сти гиѡрги главихми маисторски мита за година ѿ сти гиѡрги до сти гѡорги грош(а) єї (їє=15) к чифта калеври

и цанка главихми за s грош(а) до ст гиорги твората(!) година грош(а) ї

главихми христа арнавутинать у пенча гр(о)ша нї (їн=18)

главихми крьста у чона грош(а) θї". (їθ=19)

б. Втора кондика на карловския златарски еснафъ. 39 листа въ кожена подвързия, голѣма осмина. Дати отъ 1781 до 1832 г. Това е преписъ отъ първата кондика на чисто отъ една ржка съ добавки за XVIII в. отъ нѣкаква друга, — трета кондика. Преписътъ е отъ първитѣ десетилѣтия на XIX в.

в. Кондика на дюлгерско-желѣзарския еснафъ въ Карлово. 91 листа. Тефтеръ. Инв. № 457. Дати и записки отъ 1795 до 1871 г. Записи за произвеждане и отдѣляне на нови майстори съ означение на тѣхния произходъ и др. под.

Карловско архиерейско намѣстничество

Книга на руфетскитѣ дарения за църквата Св. Богородица отъ 1829 г. Между редицата руфети (еснафи) се споменаватъ руфетъ „ѡрачшки" и „ѡвчарски".

Книгохранилище на карловската църква Св. Богородица

а. Печатенъ руски миней (Москва 1778). Безъ инв. №. Ржкописна приписка по долнитѣ поли на стр. 1—5:

„Сиѣ минеи поставиха руфеть абаџински карловски да слогова в храмь успении ѿци поставиха ги ва лето аѫпа (1781)..."

Книгохранилище на карловската църква Св. Николай

а. Руски печатенъ служебникъ безъ начало, отъ XVIII в. Инв. № 148. Подвързия: дъски въ кожа. На вжтрешната страна на задната корица, върху

хартиената подплата е запазенъ откжслекъ отъ киноваренъ краснописенъ, но не особено четливъ надписъ: „Книга гл(агол)еми лѹтѹргїа на попа Дима ѿ село Сопот... къ лѣто... аѯгі (правилно: аѯіг = 1713 г.)... книгѹ азь грѣшны... Герги ѿ градъ Филибіе ...къ і(10) ти д(є)нь ѹ село (с)опоть". На предната дъсчена кора, отвжтре, върху хартиената облепка личи и подписътъ на споменатия попъ Димо, но отъ друга понеумѣла ржка.

Частна фотографска сбирка на директора на Пловдивския музей Д. Цончевъ

а. Възпоменателна плоча съ надписъ отъ чешма въ двора на монастира Св. св. Кирикъ и Юлита, Асеновградско. Текста вж. на стр. 30 тукъ. За сжщия надписъ срв. Моравеновъ К Д: Памятникъ за Пловдивско-то хрістіянско населеніе въ града... издалъ Д-ръ Ал. Пѣевъ (Пловдивъ 1930) 30.

б. Възпоменателенъ надписъ на чешма въ двора на Баткунския монастиръ Св. св. Петъръ и Павелъ, Пазарджишко.

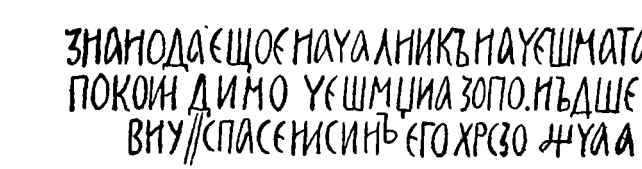

Годината може да се прочете 1791 или 1792.

Издадени, описани или посочени паметници

Въ книгата си „Ранно възраждане", заб. 17, изброихме една голѣма група отъ изследвания и сбирки, които съдържатъ писмени паметници отъ XVIII вѣкъ.

Ние ще ги преповторимъ тукъ, едно, защото повечето отъ тѣхъ съдържатъ и паметници отъ XVII вѣкъ, незасегнати вь „Ранно възраждане“, и друго, понеже тази книга имà твърде ограниченъ тиражъ и отдавна е станала библиографска рѣдкость, та евентуалнитѣ справки съ нея сѫ току-речи невъзможни. Къмъ ядрото на стария списъкъ прибавяме и още толкова нови указания:

Арнаудовъ М: Изъ миналото на Котелъ. Заселване, бележити личности, стопански животъ, фолклоръ = ГСУиф XXVII (1931)

Атанасовъ В: Урвичъ и Бистрица. Кокалянски манастиръ и Мала Света Гора (София 1905)

Баласчевъ Г: Българското скорописно писмо и образци отъ него отъ X—XIX вѣкъ = Минало I (1909) 289 — 294

Бобчевъ С С: Единъ Еленски лѣтописъ за размирното турско време = Бсб VI (1899) 602—614

х Василевић Ј: Маћедонски зборник прошлога века = Споменик XXXI (1898) 6—36

Викторовъ А: Собраніе рукописей П И Севастьянова (Москва 1881) 73

Востоковъ А Х: Описаніе рукописныхъ и печатныхъ книгъ словенскихъ, принадлежащихъ... А С Норову = ЖМНПр IX (1836) 13, 16, 17

Гандевъ Хр: Ранно възраждане 1700 — 1860 (София 1939)

Гандевъ Хр: Ново известие за рода на Софрония Врачански = Родина III (1941) кн. IV 148

Ганевъ Сп и В Найденовъ: Гложенскиятъ монастиръ св. ...Георги... (Ловечъ 1937)

Ганчевъ Ст: Свищовъ. Приносъ за историята му (Свищовъ 1929) 48

п Георгиевъ Й и Ст Н Шишковъ: Българитѣ въ Сѣрското поле. Издирвания и документи (Пловдивъ 1918) IX—X

п Георгиевъ Й: Градъ Вратца. (Приносъ къмъ историята му) = СбНУ XX (1904) 75 сл

п Георгиевъ Й: Градъ Елена = Псп LXV (1904) 74 сл

п Георгиевъ Й: Село Келифарево и манастирътъ му Св. Богородица = Псп LXVII (1906) 427 сл

п Георгиевъ Й: Градъ Дрѣново и манастирътъ му „Св. Архангелъ" = Псп LXVII (1906) 749 сл

п Георгиевъ Й: Два съседни манастира — Кжпиновски и Плаковски = Псп LXVIII (1907) 302 сл

Гошевъ Ив: Стари записки и надписи. Свезки I—V = ГСУ бф IV (1927), VI (1929), XII (1935), XIII (1936), XIV (1937)

Гошевъ Ив: Църковни старини изъ Врачанска епархия = ГСУ бф XI (1934)

Григоровичъ В: Очеркъ путешествія по Европейской Турціи. Изд. второе (Москва 1867)

Гължбовъ Д-ръ К: История на възстанието въ Перущица, априлъ 1876 г. = ГСУиф XXXV (1940)

Гжбенски Хр и П: Историята на града Габрово и габровскитѣ възстания (Габрово 1903) 4—5, 8, 13, 48

Димитровъ Г: Княжество България въ историческо, географическо и етнографическо отношение. Части I, II (Пловдивъ 1895) 162

Динековъ П: София презъ XIX вѣкъ до освобождението на България (София 1937) = Материали за историята на София кн. IX 3—7

Динековъ П: Софийски книжовници презъ XVI вѣкъ. I. Попъ Пѣю (София 1939)

Дриновъ М: Съчинения II (София 1911) 236—237, 247, 305 сл, 321, 331, 441

Захаріевъ Ст: Географико-статистическо описание на Татаръ-пазарджишкѫ-тѫ каазѫ... (Виена 1870) 50, 61, 68

Зборник за историју јужне Србије и суседних области. Књига I. Уредник Дг Р М Груич (Скопие 1936) 261, 263, 271, 274

Ивановъ Й: Северна Македония. Исторически издирвания (София 1906) 355—356, 403 и др

Ивановъ Й: Исторія славѣноболгарская. Собрана и нареждена Паисіемъ іеромонахомъ, в' лѣто 1762 (София 1912)

Ивановъ Й: Св. Иванъ Рилски и неговиятъ монастиръ (София 1917) 88 сл, 147

Ивановъ Й: Българитѣ въ Македония. Издирвания и документи за тѣхното потекло, езикъ и народность. Съ етнографска карта и статистика. Второ допълнено изд. (София 1917) 84, 140, 178, 183, 187, 198, 258 и др

Ивановъ Й: Български старини изъ Македония. Второ допълн. изд. (София 1931)

Ивановъ Й: Старобългарски разкази. Текстове, новобългарски преводъ и бележки (София 1935)

Илковъ Д: Приносъ къмъ историята на градъ Стара-Загора (Пловдивъ 1908) 39

Йосифъ иеродиаконъ: Археологически излетъ изъ Тиквешко = Минало II-5,6 (1911) 50, 51, 59

Йоцовъ Д: Културно-политическа история на Враца Томъ I (София 1937) 42, 104, 277

Иречекъ К: Княжество България (Пловдивъ 1899) I 727 II 496, 499, 500, 501

Карановски Ив: Карнобатска кондика = ИНЕМ I (1921) 214

Карапетровъ П: Материали за описване града Панагюрище и околнитѣ му села,... (Срѣдецъ 1893) 95

Ковачевъ М: Драгалевскиятъ манастиръ Св. Богородица Витошка и неговитѣ старини = Материали за историята на София XI (1940)

Ковачевъ М: Зографъ. Изследвания и документи I (София 1942)

Койчевъ М: Просвѣтата въ Тетевенъ преди Освобождението = Ло Ло VI (1934) 80—81

Кратка история на църквата „Успение на Пр. Богородица"... Елена ... 1837—1937 год. (София 1937) 19—20, 95

[Кънчовъ В]: Пѫтуване въ долинитѣ на Струма... =СбНУ XII (1895) 255, 257, 267, 268

Мариновъ Д: Іеромонахъ Іосифъ Брадати=СбНУ XVIII (1901) 91—131

Милетичъ Л: Старото българско население въ северо-източна България (София 1902) 33

Милетичъ Л: Коприщенски дамаскинъ, новобългарски паметникъ отъ XVII вѣкъ (София 1908); освенъ разглеждания паметникъ въ общность, вж. още с II, III

Милетичъ Л: Свищовски дамаскинъ, новобългарски паметникъ отъ XVIII вѣкъ (София 1923)

Милетичъ Л: Кесийки отъ пергаментови ржкописи = Псп LXVI (1905) 336—344

Милетичъ Л: Славянскитѣ ржкописи въ библиотеката на Рилския монастиръ = Библиотека-Приложение на „Църковенъ Вѣстникъ" IV — VI (1902) 151 — 172

Миятевъ Кр: Съкровищницата на Рилския манастиръ = Годишн. на Народ. музей за 1922 — 1925 (1926) с 340, 341, 356 №№ 3—4, 357 №№ 5, 7—11

Моравеновъ К Д: Памятникъ за Пловдивско-то христіянско населеніе въ града и за Общы-ты заведенія по Произносно прѣданіе. Подаренъ на Българско-то читалище въ Цариградъ 1869. [Изд. Д-ръ Ал. Пѣевъ] = Материали за историята на гр. Пловдивъ № 1 (Пловдивъ 1930) 30

Мутафчиевъ П: Изъ нашитѣ старопланински монастири. Бележки и материали = СбАН XXVII (1931) 18, 22, 23, 26 — 27, 30 — 31, 40 — 44, 65, 70, 80, 82, 116 — 117

Мутафчиевъ П: Църковни старини отъ XVII и XVIII вѣкъ = ИБАД I (1911) 40

Мутафчиевъ П: Стари градища и друмове изъ долината на Стрѣма и Тополница (София 1915) 80

Начовъ Н: Калоферъ въ миналото. 1707—1877 г.... = Сб. на Калофер. дружба III (1927) 83

Начовъ Н: Листъ отъ хроника, намѣренъ въ с. Голямо Белово = Бпр V (1898) 149—150

Начовъ Н: Аджарскиятъ ржкописъ = СбНУ XVI —XVII (1900) 483 сл

Начовъ Н: Калоферската мжжка св. обитель (София 1895) 19—20

х. Недѣлчевъ М: Ловчански църкви въ първата половина на XIX вѣкъ = ЛоЛо III (1931) 34—35

Николовъ Г: По горното течение на р. Мѣста = Минало II-5,6 (1911) 156 сл

Никовъ П: Архивата на Варненската митрополия отъ преди освобождението = ГСУиф XVIII (1922) 17

Новаковић Стојан: Српски поменици XV—XVIII века = Гласник XLII (1875) 11

Обретеновъ Н: Спомени за българскитѣ възстания (София 1942) 16—17

Пановъ К: Бѣлоградчикъ. (Минало и настояще) (Бѣлоградчикъ 1938)

Папазовъ Дръ Д Ив: Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни = СБАН XXXI (1937) 41—43, 50

Патевъ Н: Изъ миналото на Тетевенско и Ботевградско. Историко-етически опитъ (София 1936) 139

Петровскій Н М: Къ біографіи Христофора Джефаровича = ИзОРЯС X—3 (1910) 297—302

Радонић Јов: Епистолар манастира Продрома (Слепче) из XVI века = Споменик XLIX 56—66

Райновъ Н: Коприщенски надгробни кръстове, плочи... = Годишн. на Пловд. народ. библиотека за 1923 (1925) 291—342

Розовъ Вл: Болгарскія рукописи Іерусалима и Синая = Минало III—9 (1914) 31, 36

Романски Ст: Новъ Софрониевъ преписъ на Паисиевата история отъ 1781 г., съпоставенъ съ преписа отъ 1765 г. (София 1938)

Сборникъ Тръпски край. Приносъ къмъ изучването на западнитѣ български краища. Ред. Д-ръ Р. Поповъ (София 1940) 100

Селимински Д-ръ Ив: Кн. I. Исторически спомени. Преводъ и уводъ отъ П. Чилевъ (София 1904) 87

Селищев А М: Македонскіе кодики XVI—XVIII вѣков. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии (София 1933) 194 passim

Семерджиевъ Хр: Самоковъ и околностьта му. Приносъ къмъ миналото му... (София 1913) 34

Снѣгаровъ Ив: История на Охридската архиепископия-патриаршия... (София 1931). 462, 467 passim

Снѣгаровъ Ив: Търновски митрополити въ турско време = СпБАН LII (1935) 207—255

Снѣгаровъ Ив: Скопската епархия. II Критически очеркъ и възражения върху съчинението на проф. Р. Груичъ „Скопска митрополија“ <Скопие 1935> = ГСУбф XVI (1938—9) с 14 заб 2 и 3, с 18, 21, 25 заб 7, 27 заб 1, 28 заб 2, 49 заб 4, 50—52, 134—136, 140—141

Снѣгаровъ Ив: Стариятъ търновски църковенъ кодексъ II=ГСУбф XIII (1936) 57 (факсимиле на единъ български подписъ отъ XVIII в., Търново)

Снѣгаровъ Ив: Стариятъ търновски църковенъ кодексъ = Сборникъ въ честь на Л. Милетичъ... (София 1933) 523

Спиридонъ: Исторіа во кратцѣ о Болгарскомъ народѣ словенскомъ. Сочинися и списася въ лѣто 1792. Издалъ В Н Златарски (София 1900)

Спространовъ Е: Описъ на ржкописитѣ въ библиотеката при Св. Синодъ на Българската църква въ София (София 1900)

Спространовъ Е: Описъ на ржкописитѣ въ библиотеката при Рилския монастиръ (София 1902)

Срезневскій В И и Ѳ И Покровскій: Описаніе рукописнаго отдѣленія Библіотеки Импер. Акад. Наукъ. I: Рукописи. Томъ 1 (С.-Петербургъ 1910) 16, 30—31, 32—33, 106, 112, 123, 125, 128, 154, 163, 166, 168, 203, 345 и др.

Станевъ Н: История на Търновската предбалканска котловина. Селата Присово, Пчелище, Церова кория, Кжпиново, Миндя, Мариино, Плаково, Голѣманитѣ, Килифарево и Дебелецъ (В Търново 1942)

Стоиловъ А П: Прегледъ на славянскитѣ ржкописи въ Зографския монастиръ = Библиотека — Приложение на Църковенъ Вѣстникъ III (1903) кн. VII—IX 135, 133

Стоиловъ А П: Документи и бележки отъ миналото на българитѣ въ Македония = СБАН IX (1918) 6 — 13

Стојановић Љуба: Стари српски записи и натписи. Књ. I—VI=Зборник Срб. Краљ. Акад. за историју... прво оделење (Београд—Ср. Карловац 1902—1926). Съдържа извънредно голѣмъ брой срѣдно

и западно-български писмени паметници, които ще посочимъ на съответнитѣ мѣста

Стојановић Љ: Каталог рукописа и старих штампаних књига = Збирка Српске Краљ. Акад. (Београд 1901) 51—55

Тацовъ Ал: Стогодишнина на възобновения храмъ св. Архангелъ Михаилъ въ гр. Етрополе 1837—1937 (София 1973) 13, 18

Трайчевъ Г: Манастиритѣ въ Македония (София 1933)

Трайчевъ Г: Старини въ Прѣспата = сп. Македония I—6 (1922), 32—33

Трифоновъ Ю: История̀ на града Плѣвенъ до освободителната война (София 1933) 78 сл

Трифоновъ Ю: Зографската българска история =СпБАН LX (1940)

Трифоновъ Ю: Приписки и бѣлѣжки съ лѣто писенъ характеръ = Псп LXIII (1903) 773—780

Филовъ Б: Арбанаси = ИБАД IV (1914) 255

Чилевъ П: Надписи по сѫдове, накити и военни предмети въ Народния етнографски музей = ИНЕМ II (1922) 132—143, №№ 1028, 939, 1939, 938, 934

Чилинг̀ировъ Ст: Бѣлѣжки изъ църковнитѣ книги на Елешнишкия монастиръ Пресвета Богородица. =Псп LXX (1909) свезка 1—2, 317—318

Цоневъ Б: История на български езикъ. А. Обща часть. Томъ I. (София 1919) 859—380 и др

Цоневъ Б: Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната библиотека въ София I, II

(София 1910—1923). Отдѣлнитѣ паметници ще бѫдатъ посочени на съответнитѣ мѣста. Вж. и показалеца на ржкописи и старопечатни книги отъ XVII и XVIII вѣкъ

Цоневъ Б: Славянски ржкописи и старопечатни книги на Народната библиотека въ Пловдивъ (София 1920) Вж. и показалеца на ржкописи и старопечатни книги отъ XVII — XVIII вѣкъ

Цоневъ Б: Славянски ржкописи въ Българската Академия. = С БАН VI (1916) №№ 11, 12

Цоневъ Б: Кирилски ржкописи и старопечатни книги въ Загребъ = СБАН I (1913) 21, № 49

Цоневъ Ив: Кжпиновскиятъ монастиръ и неговитѣ старини = в. „Миръ“ бр 10535 с 4

Цоневъ Зв: Чорбаджии отъ стария Ловечъ=ЛоЛо V (1933) 84

Цоневъ Зв: Монастиритѣ и старинитѣ църкви въ Арбанаси... (В Търново 1934) 33, 37

Цончевъ Д-ръ П: Изъ общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси (София 1934)

Шарковъ, В: Градъ Горна Джумая. Минало и днесъ (София 1930) 95

Юбилеенъ сборникъ по миналото на Копривщица... Събралъ и наредилъ проф. Д-ръ Евтимий... (София 1926) 189—190, 498—499

Яцимирскій А И: Мелкые тексты и замѣтки по старинной южно-славянской и русской литературамъ = ИзОРЯС XXI—2 (1916) 104—109

4. Вж. забел. 3 тукъ, музейна сбирка при читалището въ Пазарджикъ, паметникъ а

5. Тукъ даваме изворитѣ, отъ които сме черпили сведения за книжовния животъ по монастиритѣ. Тѣ сѫ подредени подъ имената на самитѣ обители, както сѫ въ списъка, но следващи азбучно. Въ списъка е пропустнатъ Плѣвенски мон. Св. Георги, сведенията за него посочваме тукъ.

Батановски Св. Спасъ, Радомирско. Работилъ още презъ XVII вѣкъ. Вж. Цоневъ II 583; Гошевъ СЗН IV № CXIII

Баткунски Св. Петъръ и Павелъ, Пазарджишко. Работилъ презъ XVIII в. Вж. възпоменателния надписъ **б** отъ частната фотографска сбирка на Д. Цончевъ въ забел. 3 тукъ; освенъ това Константинъ, свещ.: Описание на Пловдивската епархия [преводъ, обнародванъ въ ИБГД III (1935) 197]. Този авторъ съобщава, че къмъ 1817 г. монастиритъ е билъ български и въ него се служило на славянски

Бѣльовски (Земенски), Радомирско. Споредъ устни сведения на проф. Й. Ивановъ, работилъ презъ XVII и XVIII вѣкъ, вж. Св. Никола, Радомирско

Бигорски Св. Иванъ, Дебърско. Работилъ презъ XVII и XVIII вѣкъ съ прекѫсване поради разграбване отъ албанци. Вж. Цоневъ Пл 129; Й Ив БСМ 84; срв. Трайчевъ Г: Монастиритѣ въ Македония 138

Билински, вж. Св. Архангелъ Михаилъ

Бобошевски, вж. Св. Димитъръ, Бобошево

Бовски, Софийско. XVII-XVIII в. Вж. Срез- Покр 203

Бошавски, вж. Св. Архангелъ до с. Бошава

Буковски Св. Преображение въ Пелистеръ. XVII в. Вж. Трайчевъ: цс 167—168

Буховецъ, Кочанско. XVII — XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 509

Буховски, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН III № LXXIII; Спр Син № 81

Варовитецъ Св. Троица до Етрополе. XVII — XVIII в. Вж. Мутафчиевъ П: Изъ нашитѣ старопланински монастири. Бележки и материали = СБАН XXVII (1931) 46 сл; Гошевъ СЗН IV № XCVII; Гошевъ Вр 4; Спр Син №№ 85, 86, 92, 97, 107; Стојановић № 1357

Варошки мон. Св. Архангелъ до с. Варошъ, Прилепско. XVII—XVIII в. (?) Вж. Трайчевъ Г: Монастиритѣ въ Македония 153 сл. Дейностьта на този монастиръ презъ XVII—XVIII в. ни потвърди проф. Й. Ивановъ въ разговоръ

Воденски, Асеновградско, вж. Св. св. Кирикъ и Юлита, Асеновградско

Вѣтерски Св. Иванъ, Велешко, вж. Св. Иванъ Вѣтерски

Врачешки мон., Ботевградско. XVII — XVIII в. Вж. Цоневъ I 428 II 459; Дриновъ М: Съчинения II 316

Вунешъ, Скопско. XVII в. Й Ив БСМ 130 — 131

Гѐрмански, Софийско. XVII в. Вж. Цоневъ I 167

Гложенски, Тетевенско. XVII—XVIII в. Вж. Мутафчиевъ П: Изъ нашитѣ старопланински монастири 75 сл; Цоневъ I 89, 110, 282 II 358, 453; Гошевъ СЗН I 347; Спр Рил 36; Стојановић № 1191; Ганевъ Сп и В Найденовъ: Гложенскиятъ монастиръ... 32 сл

Горно-Воденски, Асеновградско, вж. Воденски

Градешница Св. Иванъ Предтеча, Врачанско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 294

Градищенски Св. Никола, Прилепско, вж. Св. Никола Градищенски

Грънчица, Велешко. XVII — XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 497

Долно-Бешовишки, вж. Св. Архангелъ Михаилъ въ с. Долна Бешовица, Врачанско

Долно Лозенски Св. Спасъ, Софийско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 237

Драгалевски, Софийско. XVIII в. Вж. Ковачевъ М: Драгалевскиятъ манастиръ... 21—22 и цѣлиятъ отдѣлъ VI

Дрѣновски мон. до Дрѣново. XVIII в. Вж. Й. Ив. БСМ 495; п Георгиевъ Й: Градъ Дрѣново и монастиръ̀тъ му . . . = Псп LXVII (1906) 749 сл

Елешница (Яковщица), Софийско. XVII—XVIII в Значително книжовно срѣдище съ келия, даскали и множество ржкописи. Вж. Мутафчиевъ П: Изъ нашитѣ старопланински монастири 26 — 27; Цоневъ I 2, 107, 155; Спр Син №№ 66, 93, 103; Стојановић № 6571

Жаблянски, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Ивановъ Й: Северна Македония 316

Желявски, Софийско. XVII — XVIII в. Производство на ржкописи. Вж. Спр Син № 109; Гошевъ СЗН II № XLV

Желѣзнишки, Берковско. XVII — XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 516

Ж у р ж е, Демиръ-Хисарско. XVII — XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 512; Трайчевъ Г: Манастиритѣ въ Македония 67

З а б е л ъ въ Тръпско. XVII в. Вж. Цоневъ I 106; срв. Иречекъ К: Княжество България II 511

З а б е л ъ, Св. Богородица, Кумановско. Споредъ устни сведения на проф. Й. Ивановъ, този монастиръ е развивалъ известна просвѣтна дейность презъ XVII и XVIII вѣкъ, при все че за това липсватъ прѣки известия. Вж. следи, потвърждаващи думитѣ на Й. Ивановъ, у Трайчевъ: Манастиритѣ въ Македония 83

З о г р а ф ъ на Атонъ. XVII—XVIII в. Вж. Стоиловъ А П: Прегледъ на славянскитѣ ржкописи въ Зографския монастиръ 133,135, passim; Ковачевъ М: Зографъ, отдѣлъ II, III; Й Ив БСМ 230 сл, 247 сл; Цоневъ II 534; Стојановић №№ 1357, 1384, 1644, 9545; сжщо — забел. 3 тукъ, музейна сбирка при читалището въ Пазарджикъ, буква **е**

З р з е й, Прилепско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 71, 508; Гошевъ СЗН III № LXX; Стојановић № 10128; ср. Трайчевъ: цс 159

И з ъ о б л а с т и С е л у н с к о й Ильинскаго монастыря... XVII в. Вж. Сношенія Россіи съ Востокомъ... II 62; указание за неговото вѣроятно мѣстонахождение у Кънчовъ: Македония 48; Кънчовъ: Кичево и Пречиста = Библиотека—Приложение на Църков. вѣстникъ III 103

И л и е н с к и, Софийско. 1754 г. Вж. Гошевъ СЗН V № CXXVI

К а л о ф е р с к и м ѫ ж к и. XVIII в. Вж. Начовъ Н: Калоферската мѫжка св. обитель 7, 9—10, 19—20

Калоферски девически Въведение на св. Богородица. Вж. сведенията за основаването, живота и дейността на този монастиръ презъ XVIII вѣкъ въ една история—предание, записана къмъ 60-тѣ години на XIX вѣкъ отъ тогавашната егумения на обителта. Първообразътъ се пази въ ржкописния отдѣлъ на Пловдивската народна библиотека подъ. № 385. Текстътъ сме издали въ ИИД XIX (1943)

Калугеровски, Пазарджишко. Следи отъ книжовна работа презъ XVII—XVIII в. Вж. Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ староплан. монастири 65; Цоневъ Пл 41; сжщо забел. 3 тукъ подъ музейна сбирка на Пазарджишкото читалище, паметникъ д

Калугеровски, Ботевградско. Книжовна дейность презъ XVII в. Вж. Мутафчиевъ: цс 32—33; Цоневъ I 15

Карлуковски, Врачанско. XVII—XVIII вѣкъ. Вж. Мутафчиевъ: цс 87 сл; Трифоновъ Ю: История на градъ Плѣвенъ 123—124

Карпински, Кумановско. Значителна книжовна дейность презъ цѣлия XVIII в. Вж. Цоневъ II 581; Снѣгаровъ Ив: Скопска епархия II 14 заб. 3, 140, 141; Стојановић №№ 9547, 10302; срв. Трайчевъ: Манастиритѣ въ Македония 86

Касинецъ, Врачанско(?). XVII—XVIII в. Вж. Гошевъ Вр 23—24; Сношенія Россіи съ Востокомъ по дѣламъ церковнымъ II (С-Петерсбургъ 1860) 95 сл; Й. Ивановъ основателно приема сжществуването и на другъ монастиръ съ подобно име, Косинецъ, въ Македония, сочейки следата, дадена въ Зографския поменикъ — Й Ив БСМ 511. Малко вѣроятно е, обаче, горепосочената обитель Касинецъ да е била въ Македония, защото нейнитѣ църковни утвари, запазени

въ Врачанската митрополия, сѫ произведени отъ врачански майстори, които сѫ отбелязали това съ надписи. Монастиръ̀тъ, следователно, трѣбва да се дири негде изъ сев.-западна България

Келифарски, В.-Търновско. XVII—XVIII в. Вж. п Георгиевъ Й: Село Келифарево и манастиръ̀тъ му Св. Богородица = Псп LXVII (1906) 427 сл; Станевъ Н: История на Търновската предбалканска котловина (В.-Търново 1942) 304

Кованецъ, Тиквешко. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 493, 513; Зборник за историју јужне Србије I 263

Ковачевски, Радомирско. Вж. заб. 16 тукъ подъ с. Ковачевци

Кокалянски, Софийско. XVII—XVIII вѣкъ. Вж. Гошевъ СЗН III № LXXXVI; Атанасовъ В: Урвичъ и Бистрица. Кокалянский манастиръ... 16

Кремиковски, Софийско. Значително книжовно огнище презъ XVII—XVIII в. Вж. Динековъ П: Софийски книжовници презъ XVI вѣкъ. I. Попъ Пѣйо (София 1939) 55; Спр Син № 109; Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ старопл. мон. 18

Кричимски монастири Св. Богородица и Св. Врачове, служили за училища на брациговчани презъ XVIII и началото на XIX вѣкъ. Вж. Юруковъ Д: Брацигово (1931) 11; Й Ив БСМ 512

Курилски, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Спр Рил 11; Кънчовъ В: Бѣлѣжки за Курилския манастиръ... Псп LXII (1902) 796 сл

Кучевишки, Скопско. Книжовно срѣдище съ келия и множество ржкописи отъ XVII—XVIII вѣкъ.

Вж. Снѣгаровъ Ив: Скопска епархия II 17 заб. 6, 28 заб. 2, 49 и заб. 2, 134—6; Стојановић №№ 6650, 10263

Кжпиновски, Еленско. XVII—XVIII в. Вж. Станевъ Н: История на Търновската предбалканска котловина 165; Цоневъ Зв: Кжпиновскиятъ монастиръ и неговитѣ старини = в. Миръ бр 10535 с 4; п Георгиевъ Й: Два съседни манастира — Кжпиновски и Плаковски = Псп LXVIII (1907) 302 сл

Лакочерей, Охридско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 498, Трайчевъ: цс 34

Лесновски, Кратовско. XVII—XVIII в. Училищно дѣло и многобройни писмени паметници. Вж. Й Ив БСМ 156—171; Снѣгаровъ Ив: Скопска епархия II 14 заб. 2, 28 заб. 2, 134—136, 140; Стојановић №№ 1673, 1898, 2230, 2435, 2922, 2939, 6773, 6849, 7295; Новаковић Ст: Српски поменици XV—XVIII века = Гласник XLII (1875) 11

Лешечки, Тетовско. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 92;

Селищевъ А: Кириллъ Пейчиновичъ = Сборн въ честь на В Н Златарски (София 1925) 397

Македонски монастиръ, чието име и мѣсто не сж означени. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 112 № 15, 113 № 16; Стојановић № № 6213, 6835

Мало-Маловски, Царибродско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 143

Марковъ мон., Скопско. Келийно предание, ржкописи и приписки отъ XVII и XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 119, 125; Снѣгаровъ: Скопска епархия 49 и заб 4, 134—6, 140—141; Стојановић №№ 247, 3640, 6891, 7337, 9649

Матейче, Кумановско. XVII—XVIII в. (?) Разсипанъ и запустѣлъ вѣроятно презъ смутнитѣ времена на XVIII в. Професоръ Й. Ивановъ приема, че обителта е работила преди това. Въ потвърждение на неговата мисъль вж. указанията у Трайчевъ: цс 84—6

Матковски, Скопско. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 129; Снѣгаровъ: цс 134—6, 140, 141; Трайчевъ: цс 112

(?) Мисловщица, Трънско. XVIII в. Вж. Сборникъ Трънски край (София 1940) 100

Моклища до Кавадарци. XVIII в. Вж. Трайчевъ: цс 176, 179; срв. Йосифъ иеродиаконъ: Археологически излетъ изъ Тиквешко = Минало II-5, 6 (1911) 59

Нерезски, Скопско. XVII в. Вж. Й Ив БСМ 117; Трайчевъ: цс 114—116

(?) Никополски св. Никола. XVII в. Вж. Сношенія Россіи съ Востокомъ по дѣламъ церковнымъ II 238. Трудно може да се установи мѣстонахождението на този монастиръ. Ако приемемъ като изходна точка името „Никополски", можемъ да го търсимъ 1) при Никополъ на Дунава, 2) съ по-малка вѣроятность край Никюпъ и 3) най-сетне до Νικόπολις ἡ πρὸς Νέστον, днесъ развалини отъ градъ на лѣвия брѣгъ на Места срещу Неврокопъ. Този старъ градъ е билъ нѣкога и епископско седалище. Другъ градъ съ името Νικόπολις на Балканския полуостровъ е имало само въ Епиръ, сжщо епископия, изчезналъ къмъ края на X в. По-подробно за тия градове съ еднакво име вж. у Pauly-Wissowa: Realenzyklopädie d. Altertumswissenschaft, s. v. Nikopolis; срв. сжщо Николовъ Г: По горното течение на р. Мѣста = Минало II-5, 6 (1911) 160—161

Орле (Чичевски), Велешко. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 81; Трайчевъ: цс 182

Орлица до Рилския мон. XVIII в. Вж Спр Рил 7

Плаковски, Търновско. XVIII в. Вж. Бобчевъ С С: Единъ Еленски лѣтописъ = Бсб VI (1899) 612; Станевъ Н: История на Търновската предбалканска котловина 243—247; п Георгиевъ Й: Два съседни манастира — Кжпиновски и Плаковски = Псп LXVIII (1907) 302 сл

Плѣвенски Св. Георги. XVIII в. Вж. Трифоновъ Ю: История на града Плѣвенъ 83

Погановски, Царибродско. XVII — XVIII в. Вж. Иречекъ К: Княжество България II 496—7; срв. Цоневъ I 106; Й Ив БСМ 513

Положки въ тѣсninата на Демиръ-Капия. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 74; Стојановић № 6847; Йосифъ иеродиаконъ: Археологически излетъ изъ Тиквешко = Минало II-5, 6 (1911) 50—51

Преображенски до Търново. XVII — XVIII в. Вж. Сношенія Россіи съ Востокомъ... II 290; Снѣгаровъ Ив: Стариятъ търновски църковенъ кодексъ = Сборникъ въ честь на Л. Милетичъ (София 1934) 523; Каранешевъ Н: История на Общежителния Монастиръ „Св. Преображение Господне"... (В.-Търново 1927) 20—21

Пречиста до Кичево. XVII — XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 87; Стојановић № 10287

Пшински Св. Прохоръ, северо-западно отъ Крива Паланка, Кратовско. XVII — XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 137—8; Снѣгаровъ: Скоп. епархия 14 заб 2, 28 заб 2, 134 — 6, 140 — 141; Гошевъ СЗН III №№ LXXVI, LXXXIII; Стојановић №№ 2451, 2971, 3095, 7757, 7756

Рилски. XVII—XVIII в. Вж. Ивановъ Й: Св. Иванъ Рилски и неговата обитель; Спр Рил; Цоневъ I 343, 476 II 749, 753; Стојановић №№ 1223, 1528, 2850, 3116, 3551; Стоиловъ А П: Прегледъ на славянскитѣ ржкописи въ Зографския монастиръ 135; Радонић Јов: Епистолар монастира Продрома (Слепче) из XVI века 57; Розовъ Вл: Болгарскія рукописи Іерусалима и Синая = Минало III-9 (1912) 36 — 37; вж. сжщо паметникъ б отъ музейната сбирка при пазарджишкото читалище въ забел 3 тукъ

Рукомї є, Скопско. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН IV № CVII

Самоковски женски метохъ, вж. Самоковъ въ заб. 16 тукъ

Сарански, Софийско. XVIII в. Вж. Ковачевъ М: Драгалевскиятъ манастиръ 204

Св. Архангелъ Михаилъ въ с. Долна Бешовица, Врачанско. XVII—XVIII в. Вж. Спр Син 124; Гошевъ СЗН IV № LXX

Св. Архангелъ до с. Бошава, Тиквешко. XVIII в. Вж. Стојановић № 2807; Трайчевъ: цс 178

Св. Архангелъ Михаилъ (Билински), Трънъ. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 522; Иречекъ: Княжество България II 501, 523

Св. Атанасъ Лешечки, вж. Лешечки

Св. Богородица Треклянска, Кюстендилско. XVIII в. (Иречекъ К — М К Сарафовъ): Рапортъ отъ комисията, изпратена въ Кюстендилския окржгъ да изучи положението на безземелнитѣ селяни. (Приложение на Държавенъ Вѣстникъ) (София 1880) 24

Св. Богородица надъ с. Осеновлакъ, Софийско. XVIII в. Вж. Мутафчиевъ:... старопл мон 44

Св. Врачове Кукленски, Асеновградско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 22, 47, 48, 49, 50, 76, 104, 157; Гошевъ СЗН II №№ XLVII, XLIX, LVII; Стојановић № 6732

Св. Врачове и Св. Богородица до Кричимъ, вж. Кричимски монастири Св. Богородица и Св. Врачове

Св. Врачове, Врачанско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 338

Св. Гавриилъ Лесновски, вж. Лесновски

Св. Георги до Неготино, Тиквешко. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 75; Стојановић № 6722

Св. Георги Бѣлащенски, Пловдивско. XVII—XVIII в. Вж. Стојановић № 6732; Константинъ свещеникъ: Наржчникъ за Пловдивската епархия или нейното описание = ИБГД III (1935) 197

Св. Димитъръ, Бобошево, Радомирско. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН IV № CXIV

Св. Иванъ Предтеча Вѣтерски, Велешко. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 81; Стојановић № 3551

Св. Иванъ Предтеча, вж. Градешница

Св. Иванъ Предтеча, Сѣрски, вж. Сѣрски Св. Иванъ Предтеча

Св. Илия въ Тетевенъ. XVII—XVIII в. Преписваческа школа. Вж. Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ старопл монастири 65; Гошевъ СЗН V № CXXXV

Св. св. Кирикъ и Юлита, Асеновградско. XVII—XVIII в. Вж. надписъ *а* отъ частната фотографска сбирка на Д. Цончевъ, заб. 3 тукъ

Св. св. Кирикъ и Юлита, Смиловски, Цариброд-ско. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН V № CXXXI

Св. Никола Градищенски, Прилепско. XVIII в. Вж. ЙИвБСМ 73—74; Викторовъ А: Собраніе рукописей П И Севастьянова (Москва 1881) 73; срв Трайчевъ: цс 165

Св. Никола, до с. Пещера, Радомирско-Кюстен-дилско. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 591; Ивановъ Й: Северна Македония 316; Иречекъ К: Княжество България II 530; вж. Бѣльовски (Земенски) мон

„Св. Никола около Струмица". XVII в. Вж. Сношенія Россіи съ Востокомъ по дѣламъ церковнымъ I 301 сл

Св. Петка Изворска до Тръновъ. XVII—XVIII в. Вж. Иречекъ: Княжество България II 499—501; Й Ив БСМ 134—135; Снѣгаровъ: Скопска епархия 28 заб 2

Св. св. Петъръ и Павелъ, Асеновградско. XVII—XVIII в. Вж. Спр Син № 111; Цоневъ Пл 207

Св. Прохоръ Пшински, вж. Пшински

Св. Теодоръ до Търлисъ, Неврокопско. XVII—XVIII в. Й Ив БСМ 511

Св. Тодоръ край Перущица. XVIII вѣкъ. Вж. Гълъбовъ Д-ръ К: История на възстанието въ Перущица априлъ 1876 г.= ГСУ иф XXXV (1939) 11

Св. Троица „близъ градъ Враца". XVII в. Вж. Цоневъ I 110, 114, 162, 168; Стојановић № 974, 979

Св. Якимъ Осоговски до Крива Паланка. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 146 сл; Снѣгаровъ: Скоп епархия 25—26 и заб 10, 134—6

(?) Свищовски мон. Св. Богородица. Основанъ къмъ края на XVII в. Вж. Ганчевъ Ст: Свищовъ 61—62, 148

Сеславски, Софийско. XVIII в. Вж. Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ старопл мон 22

Синечки, Кожанско. XVII в. Вж. Цоневъ I 275

Скребатно, Охридско или Неврокопско. XVII—XVIII в. Професоръ Й. Ивановъ приема, че монастирътъ е този около охридското село Скребатно—вж. и Й Ив БСМ 46. Но едноименно село се намира и въ Неврокопско, а край него, споредъ нѣкои, личали следи отъ монастирище — вж. Николовъ Г: По горното течение на р. Мѣста = Минало II-5,6 (1911) 159 сл; срв Кънчовъ В: Македония 195, 252

Слимнишки до Преспа. XVII в. Вж. Стојановић №№ 961, 962, 963; Й Ив БСМ 61—62; срв Трайчевъ: Манастиритѣ въ Македония 48—52; Трайчевъ: Старини въ Прѣспата = сп Македония I-6 (1922) 32—33; тукъ Т. споменава и за единъ старъ български поменикъ, намѣренъ въ метоха на сжщата обитель; метохътъ се наричалъ „Калугери“

Слѣпче Св. Никола, Прилепско. XVII в. Вж. Трайчевъ: цс 157 сл

Слѣпченски Св. Иванъ Предтеча, Демиръ-Хисарско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 73—74, 484 сл; Гошевъ СЗН III №№ LXX, LXXIX; Снѣгаровъ: Скоп епархия 134—6; Стојановић №№ 1292, 1302, 4641, 6000, 6713, 6714, 7677, 8590, 8853, 8854, 9489, 9688, 10185—10188; Радонић: Епистолар манастира Продрома (Слепче) изъ XVI века 52 сл

Смиловски, Царибродско, вж. Св. св. Кирикъ и Юлита, Царибродско

Сопотненски мжжки. XVII в. Вж. Цоневъ Пл 45

Старо-Нагоричански Св. Георги, Кумановско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 134; проф Й Ивановъ потвърждава и устно значението на тази обитель презъ XVII—XVIII в. като книжовно или поне келийно огнище; срв Трайчевъ: Манастиритѣ въ Македония 81—83

Сѣрски Св. Иванъ Предтеча. XVII — XVIII в. Вж. Снѣгаровъ: Унищож на Охрид патриаршия... = Макед Прегл II—3 (1926) 89 и заб 7; срв Дуйчевъ Ив: Монастиръть Св. Иванъ Предтеча=Бѣломорски прегледъ I (1942) 302 сл

Темско, Пиротско. XVII — XVIII в. Вж. Стојановић №№ 1896, 7274, 8182, 8665, 8668; Й Ив БСМ 512; Калевъ Д: Единъ ценен паметникъ на нашето религиозно изкуство = в Зора XXIV (1943) бр 7111

Тетевенски, вж. Св. Илия въ Тетевенъ

Троянски. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН II № LII; Цоневъ Б: Славянски ржкописи въ Академията на наукитѣ № 11

Трѣскавецъ, Прилепско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 69, 126; Стојановић №№ 1211, 1520, 1886, 2423, 5672, 6496, 6701, 6802, 6803, 9552, 10395

Хилендарски. XVII — XVIII в. Й Ив БСМ 267 — 271, 488, 618; Стојановић кн. III 251 подъ „Хиландар"

Челопечански, Врачанско. XVIII в. Вж. Спр Син № 109

Черепишки, Врачанско. XVII — XVIII в. Вж. Гошевъ Вр 5—6, 15—16, 39; Гошевъ СЗН V № CXXIX;

Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ старопл мон 80—82; Й Ив БСМ 250; Цоневъ I 292, 516; Спр Син № 134; Стоиловъ А II: Прегледъ на слав ркп въ Зографския мон 133 № 4; Стојановић № 6711

Шишевски, Скопско. XVII—XVIII в. Вж. Снѣгаровъ: Скопска епархия 25 заб 7, 49 и заб 4, 134—136, 140—141; Стојановић № 6496, 10388

Янковски, Ресенско. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗНI № XIX

Ястребъ, Ловчанско. XVII в. Вж. Цоневъ I 432 II 483

6. Мишевъ Д: България въ миналото. Страници изъ българската културна история (София 1916) 201: „...българскитѣ монастири, въ по-малката си часть (к. н.) не се поддали на гръцкото влияние“; Златарски В Н: Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостровъ (София 1921) 150: „българскитѣ монастири въ по-малката си часть (к. н.) не се поддали на гръцкото влияние“.

7. Изглежда, че първоначално тѣзи обители сж били основани като скитове на пустинници отъ Бачково, оттеглили се за усамотение и съзерцателенъ животъ, или пъкъ сж били имоти на голѣмия монастиръ, при които възникватъ управителни и надзорни служби, метоси, параклиси и пр., догдето се превръщатъ въ самостоятелни монастири. Известно е напримѣръ, че селото Горни-Воденъ, до което се намира едноименниятъ монастиръ, е принадлежало заедно съ земитѣ си на Бачковската обитель — вж. за това Κωνσταντίνος ἱερεύς: Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, ἡ περιγραφὴ αὐτῆς... (Βιεννα 1819) въ преводъ Констан-

тинъ свещеникъ: Наржчникъ за Пловдивската епархия или нейното описание... (Виена 1819) Прев Д-ръ М Апостолидисъ = ИБГД III (1935) 201: „Воденъ въ старо време билъ..., както това е казано въ Типикона на Бачковския монастиръ... монастирска собственость."

8. Вж. събранитѣ до 1877 г. статистически сведения за гръцкото население въ Пловдивския санджакъ и приложената етнографска карта у Тепловъ В: Матеріалы для статистики Болгаріи, Ѳракіи и Македоніи съ приложеніемъ карты распредѣленія народонаселенія по вѣроисповѣданіямъ (С-Петербургъ 1877). Вж. сжщо Константинъ свещ: цс 202

9. Вж. по-горе, заб 3, фотогр сбирка Д Цончевъ, а

10. Вж. забел 5, мон Св. Врачове при с. Кукленъ

11. Богданъ архиепископъ Петъръ: Описание на България 1640 г. Преводъ и бележки отъ Ив Дуйчевъ = сп Архивъ за поселищни проучвания II (1939—40) 180. (Както въ случая съ описанието на Пловдивската епархия отъ свещеникъ Константина, тъй и тукъ цитираме не оригиналнитѣ текстове, които сж почти недостжпни за справки, а преводитѣ, разпространени чрезъ съответнитѣ български издания въ всички библиотеки). Описанието на Богданъ се намира у Fermendžin Eusebius: Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799 (Zagrabia 1887) 68—95 сл

12. Богданъ: цс 182, 189

13. Гандевъ: Ранно възраждане 39—40

14. Спр Рил № 22

15. Цоневъ I 3, 10—12, 106, 247; Стојановић № № 1179, 1229, 1265, 1273, 1547, 1563, 3549, 5708,

6540; Снѣгаровъ: История на Охридската архиепископия 363; Гандевъ: Ранно възраждане 26

16. Изворитѣ, отъ които сме почерпили сведения за сѫществуването на книжовенъ животъ, келии, даскали и писмени паметници по различнитѣ селища, сѫ подредени подъ азбученъ редъ на селищнитѣ имена. Въ списъка, даденъ на стр 37—46, липсватъ следнитѣ имена, които читателтъ ще намѣри тукъ добавени на съответното азбучно мѣсто: с. Главановци, Врачанско, с. Горни-Воденъ, Асеновградско, с. Желѣзница, Горно-Джумайско, с. Радомирци, Ботевградско и с. Старо село, Врачанско.

с. Айдиново, Пловдивско. XVII в. Вж. Срез—Покр 106

с. Акънджиево, Пазарджишко. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ II 613; Мутафчиевъ: Стари градища и друмища 67—69

с. Арбанаси, В.-Търновско. XVIII в. Вж. Папазовъ Д-ръ Д: Село Арбанаси = СБАН XXXI (1937) 42 сл; Филовъ Б: Арбанаси = ИБАД IV (1914) 255; Цоневъ Зв: Монастиритѣ и стариннитѣ църкви въ Арбанаси... (В.-Търново 1934) passim; п Георгиевъ Й: Село Арбанаси = Псп LXIV (1903) 98

с. Асанъ (Хжсенъ), Плѣвенско. XVII — XVIII в. Вж. Цоневъ I 321; Мутафчиевъ П: Изъ нашитѣ старопл монаст 60

с. Банково, около с. Перущица. XVIII в. Вж. Гължбовъ К: История на възстанието въ Перущица...= ГСУиф XXXV (1939) 122

гр. Банско. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 210, 511; Ивановъ Й: Родътъ на отца Паисия=в Зора XIX (1938) бр

5596; Гошевъ СЗН IV № CXVI; Батаклиевъ Ив: Банско = ГСУиф XXV (1929) passim; Молеровъ К Г: Изъ културното и обществено минало на българитѣ въ Банско = Македон Прегл VIII-4 (1933) 28 сл

с. Баняне Скопско. XVII—XVIII в. Вж. Стојановић № 9687

с. Баринци, махала на Тръновъ. XVII — XVIII в. Вж. Цоневъ I 52; срв Иречекъ К: Княжество България II 500 сл

Бѣла на Янтра („Бѣли градъ"). XVII в. Вж. Цоневъ I 304

с. Бѣлица, Разложко. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 211, 510; Стојановић № 7275

с. Бѣли-мелъ, Фердинандско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 64

с. Белчинъ, Самоковско. XVII — XVIII в. Вж. Цоневъ II 548, 600; Спр Рил 35

с. Бѣлово (Белово), Малко и Голѣмо, Пазарджишко. XVIII в. Вж. Мутафчиевъ П: Стари градища... 80; Й Ив БСМ 524; Цоневъ I 399, 452; Спр Рил 80

с. Бѣляковци, В.-Търновско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 309

с. Бѣляковци, Кумановско. XVII в. Вж. Стојановић № 955

с. Бзовикь, Мориовско. XVII в. Вж. Цоневъ I 225

Бирѣмирци, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 178; Гошевъ СЗН V № CXXXI

Битоля. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН III № LXXIX

с. Бобошево, Радомирско. XVIII в. Вж. Спр Рил 23

с. Боженица, Ботевградско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 38

с. Божица, Босилеградско. XVII в. Вж. Й Ив БСМ 403

с. Бояна, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Григоровичъ В: Очеркъ путешествія по Европейской Турціи 160; Ковачевъ М: Драгалевскиятъ манастиръ... 194, 200, 203

с. Брѣстовица, Пловдивско. XVII — XVIII в. Вж. Милетичъ Л: Кесийки отъ пергаментови ржкописи = Псп LXVI (1906) 336 сл

с. Брѣстъ, Плѣвенско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 236

с. Бусинци, Трънско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 52; Иречекъ К: Княжество България II 500

с. Вакарелъ, Софийско-Ихтиманско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 44

с. Вакъфъ, Силистренско. XVII—XVIII в. Вж. Григоровичъ В: Очеркъ путешествія . . . 54

с. Варвара, юж. Македония. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 497

Велесъ. XVII — XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 170, 522; Цоневъ I 290 II 667; Чочковъ Хр: Градъ Велесъ. Учебното дѣло до революционнитѣ борби (София 1923) 4 сл и заб 3; Завоевъ П: Градъ Щипъ, борби (София 1928) 18 сл; Стојановић № 2939; Гандевъ: Ранно възраждане 13 и заб 26

гр. Велико-Търново. XVII — XVIII в. Вж. Востоковъ: Описаніе рукописей принадлежащихъ... Норову

16 № 10; Й Ив БСМ 251; Цоневъ I 243; Снѣгаровъ Ив: Стариятъ търновски църковенъ кодексъ = Сборникъ въ честь на Л. Милетичъ... (София 1933) 523

с. Вѣтренъ, Пазарджишко. XVII в. Вж. Стојановић № 602

Видинъ XVII—XVIII в. Вж. Раковски Г С: Горскій пжтникъ (Нови Садъ 1857) 270; Й Ив БСМ 269, 496, 514; Цоневъ Пл 18; Цоневъ I 163 II 645; Стојановић № № 6740, 8530, 8533, 8551; Спр Рил 62

с. Видраре, Тетевенско. XVIII в. Вж. Патевъ Н: Изъ миналото на Тетевенско 37 сл

с. Влашко село, Врачанско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 322 II 760; Спр Син № 65; Гошевъ Вр 3

гр. Воденъ. XVII в. Вж. Й Ив БСМ 177

с. Воденъ, Горни, Асеновградско, вж. с. Горни Воденъ

Враня. XVII в. Вж. Гошевъ СЗН III № LXXXIII

с. Врачешь, Ботевградско. XVII в. Вж. Дриновъ М: Съчинения II 316; Цоневъ I 428 II 459; Гандевъ: Ранно възраждане 17 и забел 26

Враца. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 98, 126, 322, 328, 338 II 760; Спр Рил 36, 115; Стојановић № № 2599, 2851; Гошевъ СЗН I № IX; Гошевъ Вр 3; Й Ив БСМ 253; Снѣгаровъ Ив: Търновски митрополити въ турско време = СпБАН LII (1935) 222 забел 1; Стоиловъ А П: Прегледъ на слав ркп въ Зограф мон 133 № 2; п Георгиевъ Й: Градъ Враца = СбНУ XX (1904) 30; Востоковъ А Х: Описаніе рукописныхъ... книгъ, словенскихъ, принадлежащихъ... А С Норову 13; Миятевъ Кр: Съкровищницата на Рил-

ския монастиръ=Годишн на Народ музей за 1922—1925 (1926) 357 № 9

с. Връбница, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 498, 516

с. Врълово (сега Върлевци), Еленско. XVIII в. Вж. Срез—Покр 128

с. Вуканъ, Трънско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 488

с. Върбани, Леринско. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 511

гр. Габрово. XVIII в. Вж. Гжбенски Хр и П: Историята на града Габрово и габровскитѣ възстания (Габрово 1903) 4—5, 8, 13, 48; Й Ив БСМ 495; Димитровъ Г: Княжество България II 82; Стојановић: Каталог рукописа и старих штампаних книга 51—55; Гандевъ: Ранно възраждане 13

с. Гидиклий, Хасковско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 145

с. Главановци, Врачанско. XVII в. Вж. Гошевъ Вр 2

с. Гложене, Тетевенско. XVII—XVIII в. Вж. Стојановић № 1191; Мутафчиевъ П: Изъ нашитѣ старопланински монастири 76; Гандевъ: Ранно възраждане 41

с. Гълбарица, Западна България (?). XVII в. Вж. Гошевъ СЗН IV № CVI

с. Голѣмо Конаре, Пловдивско. XVIII в. Вж. Гължбовъ Д-ръ К: История на възстанието въ Перущица 29

с. Голѣмо село, Дупнишко. XVII в. Вж. Цоневъ I 196

с. Горна Бешовица, Врачанско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 349 II 715; Гошевъ СЗН I № XIV

гр. Горна Джумая. XVIII в. Вж. Шарковъ В: Градъ Горна Джумая (София 1930) 95

Горна Митрополия, Плѣвенско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 497; Цоневъ I 251; Гошевъ СЗН II № LII

с. Горна Студена, Свищовско. XVIII в. Вж. Гандевъ: Ранно възраждане 15 и забел 26; Йоцовъ Д: Културно-политическа история на Вратца I 277 сл

с. Горни Балванъ (днесъ Балванъ), Търновско. XVIII в. Гошевъ СЗН IV № XIV

с. Горни Воденъ, Асеновградско. XVII в. В. Цоневъ Пл 22

с. Горни Лозенъ, Софийско. XVII — XVIII в. Вж. Стојановић № 9645; Цоневъ I 300

с. Горно Уино, Царибродско XVII в. Вж. Зборник за историју јужне Србије I 148; Стојановић № 6523

с. Градешница, Врачанско, Пиротско или въ Македония. XVIII в. Вж. Цоневъ I 70; Стојановић № 8668; срв Кънчовъ В: Македония (София 1900) 63, 189, 236, 247

с. Гумендже, Южна Македония. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 520

Дебелецъ, Търновско. XVII—XVIII в. Вж. Станевъ Н: История на Търновската предбалканска котловина 313

Дебъръ. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 511, 522; Спр Рил 17

с. Дебърщица, Пазарджишко. XVII—XVIII в. Вж. Срез—Покр 168; Цоневъ II 569

с. Дедино, Радовишко. XVIII в. Вж. Цоневъ II 493; Й Ив БСМ 497

с. Дерманци, Луковитско. XVII в. Вж. Спр Син 231 № 18

с. Дерменъ-дере (днесъ Фердинандово), Пловдивско. XVIII в. Вж. Гълъбовъ К: История на възстанието въ Перущица 29

с. Дерменъ-дере и други околни села, Елховско. XVIII в. Вж. Димитровъ Г: Княжество България I 162

с. Дивотино, Софийско. XVII в. Вж. Цоневъ I 141

с. Добри-дѣлъ, Търновско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 470

с. Добри-долъ, Ломско. XVIII в. Вж. Цоневъ II 543

с. Добродолъ, Пиротско. XVII в. Вж. Цоневъ I 154, 239

с. Доброславци, Софийско. XVII в. Вж. Ковачевъ М: Драгалевскиятъ манастиръ 214

с. Довезенци, Кумановско. XII — XVIII в. (?) Вж. Зборникъ за историју јужне Србије I 105

с. Догано, Босилеградско. XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 44

Дойранъ. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 200, 519

с. Долна Бешовица, Врачанско. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН IV № LXX; Спр Син № 124

с. Долни Богровъ, Софийско. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН III № LXXIII

с. Долна Лисина, Босилеградско. XVII в. Вж. Ивановъ Й: Северна Македония 403

с. Долна Преспа, Ресенско. XVII — XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 498

с. Долни Лозенъ(?), Софийско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 167

с. Долни Матеевци, Пазарджишко. XVIII в. Вж. Спр Син № 60

с. Драгалевци, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Стојановић № 1412; Ковачевъ М: Драгалевскиятъ манастиръ 53 № 1, 236—7

с. Дренъ, Тиквешко или Прилепско. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 516

гр. Дрѣново. XVIII в. Вж. Цоневъ Б: Славянски ржкописи въ Българската академия 12; Й Ив БСМ 271; Гандевъ: Ранно възраждане 13 — 14

с. Друганъ, Радомирско. XVII—XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН V № CXXIII

Дупница. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 164 II 643; Гошевъ СЗН IV № CXIV; Спр Син № 78; Стојановић № 6760

гр. Елена. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 370 II 601, 742; Бобчевъ С С: Единъ Еленски лѣтописъ отъ азмирното турско време = Бсб IV (1899) 602 сл; андевъ: Ранно възраждане 13 и забел 26

. Енина, Казанлъшко. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ 74; Стојановић: № № 1375, 1751

Етрополе. XVII—XVIII в. Вж. Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ староплан монастири 37—62; Тацовъ Ал: Стогодишнина на възобновения храмъ Св. Архангелъ Михаилъ въ гр. Етрополе passim

с. Жванъ, Крушевско. XVII в. Вж. Зборник за историју јужне Србије I 274

(?) с. Желѣзна, Берковско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 516; Цоневъ II 492. Вж. Желѣзница

с. Желѣзница, Горно-Джумайско или Кратовско. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 515

с. Желява, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Спр Син № 109; Гошевъ СЗН II № XLV; Й Ив БСМ 516

с. Жеравна, Котленско. XVIII в. Вж. Стојановић № 8826; Гандевъ: Ново известие за рода на Софрония Врачански=Родина III-4 (1941) 148; Срез—Покр 123; Й Ив БСМ 271

с. Згуриградъ, Врачанско. XVIII в. Вж. Цоневъ II 697

с. Зелинъ, Ботевградско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 428

с. Зимевица, Софийско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 111

с. Златарица, Търновско. XVII—XVIII в. Вж. Срез —Покр 32—33

гр. Знеполе (Тръновъ). XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 254, 521

с. Игнатица, Софийско. XVIII в. Вж. Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ стародавни монастири 72

с. Искрецъ, Софийско. XVIII в. Вж. Спр Син № 69

Казанлъкъ. XVIII в. Вж. Стојановић № 8811

Калоферъ. XVII—XVIII в. Вж. Начовъ Н: Калоферъ въ миналото 88—89; Цоневъ Пл 15, 74; Стојановић № № 6001, 8537, 8797; Гандевъ: Ранно възраждане 17 и забел 26

с. Каменица, Пещерско. XVIII в. Вж. Спр Син № 60

с. Каменo пoле, Врачанско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 168; Спр Син 234 № 18; Трифоновъ Ю: Приписки и бѣлѣжки съ лѣтописенъ характеръ=Псп LXIII (1903) 473 сл №№ 6, 15, 16—18

с. Караачъ, Симеоновградско, (а можеби и Пловдивско, днесъ Брѣстникъ). XVII в. Вж. Цоневъ Пл 66, 155; срв Стojановић № 6002

с. Карабунаръ, Бургаско. XVIII в. Вж. Милетичъ Л: Старото българско население въ с.-и. България 33; Софроний Врачански: Автобиография. Изд Д-ръ П Н Орѣшковъ (София 1914) 60

с. Кара-дере, Пловдивско. XVIII в. Вж. ЙИв БСМ 512

с. Кара-орманъ, Чирпанско. XVII в. Вж. Цоневъ Пл 66

с. Каратерзилери, Чирпанско. XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 39

Карлово. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 45, 115; Цоневъ II 601; Стojановић № 1644; сжщо забел 3 тукъ — музейна сбирка на Карловското читалище и книгохранилища на карловскитѣ църкви Св. Богородица и Св. Николай; Гандевъ: ц с 16 и забел 26

с. Карлуково, Врачанско. XVII—XVIII в. Вж. Спр Син № 83

Карнобатъ. XVIII в. Вж. Стojановић № 8558; Карановски Ив: Карнобатска кондика=ИНЕМ I (1921), на с 214 се съобщава за печатенъ триодъ отъ 1628 г. съ приписка отъ 1639 г., спасенъ при опожаряването на Карнобатъ презъ Освободителната война

с. Келифарево. XVIII в. Вж. п Георгиевъ Й: Село Келифарево и манастиръть му ... = Псп LXVII (1906) 427 сл; Станевъ Н: История на Търновската предбалканска котловина 304 сл

гр. Клисура. XVIII в. Вж. Цоневъ II 497, 600; Дановъ Хр Г: Спомени отъ ученичеството ми въ Клисура и описание на тамошното келийно училище отъ 1785 до 1856 г. = Юбил сборн Хр Г Дановъ (Пловдивъ 1905) 145

с. Кованлъкъ (днесъ Пчелинъ), Търновско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 369; Станевъ Н: История на Търновската предбалканска котловина (В-Търново 1942) 77 и забел 2

с. Ковачевци, Самоковско—Радомирско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 171 № 57; Срез—Покр 112

Коприщица. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 344; Цоневъ Пл 87; Стојановић № 87; Райновъ Н: Коприщенски надгробни кръстове, плочи ... = Годиш на Народ библиотека въ Пловдивъ за 1923 г. (1925) 291 сл; Гандевъ: Ранно възраждане 15—16 и забел 26; сжщо забел 3 тукъ, пендикостаръ въ музея на читалище „Искра", Казанлъкъ

с. Коржинци (днесъ Кожинци), Трънско. XVIII в. Вж. Срез—Покр 345

с. Корова (днесъ Корово), Пещерско. XVII в. Вж. Захариевъ Ст: Описание на Татаръ-пазарджишкж-тж каазж 68 сл — известието на попъ Методия Драгиновъ за потурчването на чепинскитѣ българи, писано въ това село, гдето навѣрно е свещеничествувалъ авторътъ на разказа; сжщиятъ паметникъ въ достжпно издание у Ивановъ Й: Старобългарски разкази 81

с. Косоврасти, Прилепско. XVII в. Вж. Цоневъ I 180

с. Костенецъ, Пазарджишко. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 84; срв Стојановић № 5997

с. Костенъ, Карнобатско. XVIII в. Вж. Софроний Врачански: Автобиография. Изд Дръ П Н Орѣшковъ 58

гр. Костуръ. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 514

гр. Котелъ. XVII—XVIII в. Вж. Срез-Покр 123; Цоневъ I 37, 368, 437 II 463; Арнаудовъ М: Изъ миналото на Котелъ = ГСУ иф XXVII (1931); Ивановъ Й: Исторія славѣноболгарская LV; Романски Ст: Новъ Софрониевъ преписъ на Паисиевата история отъ 1781 г.; Стојановић № 8887; Софроний Врачански: Автобиография. Изд Дръ П Н Орѣшковъ 56; Гандевъ: Ранно възраждане 13 и заб 26

гр. Кочани. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ (I изд) 244

с. Кочибегово (дн. Бегово?), Карловско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 145

с. Краиславо „въ краи Жлѣбо[во?]", може би днешното село Крислово, Пловдивско, или друго нѣкое изъ западна България. XVII в. Вж. Цоневъ I 190

с. Кракопеци между Битоля и Прилепъ. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 497

гр. Кратово. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 151 сл; Снѣгаровъ: Скопска епархия II 14 заб 2; Спр Рил 64; Гошевъ СЗН III № LXXII; Стојановић № 2128, 2129, 2147

с. Кремиковци, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Спр Син № 109; Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ старопланински монастири 19

гр. Крива Паланка. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 141-2, 156 сл; Зборник за историју јужне Србије I 148; Стојановић № 8955

с. Кривогащани, Прилепско. XVIII в. Вж. Зборник за историју јужне Србије I 271

с. Криводолъ, Пиротско. XVIII в. Вж. Стојановић № 7678

с. Кричимъ, Пазарджишко. XVIII в. Вж. Срез—Покр 154; Й Ив БСМ 510

с. Кръклино, Битолско. XVII в. Вж. Цоневъ II 630

с. Кунино, Врачанско. XVIII в. Вж. Ивановъ Й: Северна Македония 355, 362

с. Кучевища, Скопско. XVII—XVIII в. Вж. Бележкитѣ за Кучевишкия монастиръ Св. Архангелъ у Снѣгаровъ: Скопска епархия 50; срв Стојановић № 10414

с. Къшинъ, Плѣвенско. XVII в. Вж. Гошевъ СЗН II № LII

гр. Кюстендилъ. XVIII в. Вж. Стојановић № 10396

с. Лазаро поле, Дебърско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 39

с. Леденикъ, Търновско. XVII в. Вж. Востоковъ: Описаніе рукописей, принадлежащихъ . . . Норову 16 № 10

с. Лесидрѣнъ, Тетевенско. XVII в. Вж. Цоневъ I 134

с. Лешница, Кичевско или Дебърско. XVIII в. Вж. Стојановић № 7275; срв Сб НУ XII (1895) 268

с. Лешокъ, Дебърско. XVII—XVIII в. — собствено, селска или монастирска църква „Успение Богоро-

дично“, северно отъ селото, на Шаръ-планинската височина „Плоча“. Въ църквата множество надписи. Може би тя е била мѣсто за обучение или преписване. Вж. Й Ив БСМ 91; Цоневъ II 821

гр. Ловечъ XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 268 № 111, 496; Спр Рил 33; Стојановић № 3309; Срез—Покр 166

с. Локорско, Софийско. XVIII в. Вж. Ковачевъ М: Драгалевскиятъ манастиръ 251

с. Лочиѣво, сев.-западно. България (?) XVII—XVIII в. Вж. Спр Син № 118

с. Макелари, Дебърско. XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 129

гр. Малко-Търново. XVIII в. Вж. п. Аяновъ Г: Малко-Търново 223; Й Ив БСМ 517

с. Малово. Изчезнало село или днешнитѣ колиби Малчовци, Еленско. XVIII в. Вж. Срез—Покр 123

с. Мало Малово, Царибродско. XVII в. Вж. Цоневъ I 143

с. Марково, Пловдивско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 5

с. Масларово, Петричко. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 497

гр. Мелникъ. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 519

с. Михаилци (днесъ Михилци), Карловско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 200

гр. Мехомия. XVIII в. Вж. Николовъ Г: По горното течение на р. Мѣста = Минало II-5,6 (1911) 156

с. Миленица, Кичевско. XVIII в. Вж. Цоневъ II 714

с. Мирково, Златишко. XVII в. Вж. Дриновъ М Съчинения II 305; Цоневъ I 433, 447

с. Младо Нагоричино, Кумановско. XVIII в. Вж. Стојановић № 2549

с. Мокрешъ, Ломско. XVIII в. Вж. Цоневъ II 693

с. Момина Клисура, Пазарджишко. XVIII в. Вж. Ивановъ Й: Исторія славѣноболгарская XV

гр. Неготино. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 493; Трайчевъ Г: Манастиритѣ въ Македония passim

с. Недобърско (дн. Добърско), Разложко. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 212, 509; Николовъ Г: По горното течение на р. Мѣста = Минало II-5, 6 (1911) 159

Неизвестно по име селище въ Тиквешко (?) XVII — XVIII в. Вж. И Ив БСМ 492, 505, 508

с. Нерези, Скопско. XVIII в. Вж. Цоневъ II 523

с. Никодинъ, Петричко. XVIII в. Вж. Цоневъ II 527

гр. Нишъ. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 52; Й Ив БСМ 92, 510, 513, 520, 522, 572, 574; Стојановић № 10262

с. Новачане, Ботевградско. XVII в. Вж. Цоневъ I 131

с. Ново село до Щипъ. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 507, 509

с. Ново село Чардакъ, Севлиевско. (Може би изчезнало или преименувано презъ първата половина на XIX вѣкъ). XVII в. Вж. Стојановић №№ 1130, 6649

с. Ѡрахъ, Битолско (?). XVIII в. Вж. Стојановић № 10302

с. Орѣховѫ. Може би Орѣхово или нѣкое друго едноименно селище въ северо-западна България. Отъждествяването съ Горна или Долна-Орѣховица

не изглежда приемливо, понеже ржкописътъ, върху който е записана отъ иеромонахъ Евлогий бележката, че е пребивавалъ въ споменатото селище, се е намиралъ презъ XVII—XVIII в. въ с.-з. България. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 161

с. Оризаре, Воденско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 497

с. Осиковица, Ботевградско. XVII в. Вж. Цоневъ I 76

гр. Охридъ. XVII в. Вж. Й Ив БСМ 46

с. Ошани, Костурско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 511; Снѣгаровъ Ив: Унищожението на Охрид архиепископия = Мак Прегл II-3(1926) 95

гр. Пазарджикъ. XVII—XVIII в. Вж. Стојановић № 8558; Срез—Покр 168; Гошевъ Вр 49; Цоневъ I 345, 349, 435 II 715; Й Ив БСМ 269, 270, 488, 509, 512; Батаклиевъ Ив: Град Татар-Пазарджик 179 сл; Гандевъ: Ранно възраждане 16 и забел 26; Кондики на пазарджишкитѣ еснафи отъ XVIII в., писани на български съ гръцки букви и на гръцки, въ музейната сбирка на пазарджишкото читалище, вж забел 3 тукъ

гр. Панагюрище. XVIII в. Вж. Цоневъ I 433; паметникъ д отъ музейната сбирка на пазарджишкото читалище, въ забел 3 тукъ; Гандевъ: Ранно възраждане 15 и забел 26

гр. Перникъ. XVII в. Вж. Й Ив БСМ 516, 521

с. Перущица, Пловдивско. XVIII в. Вж. Гълъбовъ Д-ръ К: История на възстанието въ Перущица = ГСУиф XXXV (1939) 28

с. Петрево, Плѣвенско. XVII в. Вж. Цоневъ I 251

гр. Пещера. XVII в. Вж. Срез—Покр 125

гр. Пирдопъ (Протопопинци ?). XVII в. Вж. Мутафчиевъ: Стари градища и друмове 33—34; Цоневъ II стр 344; Не е изключено известниятъ Протопопински дамаскинъ, въ който се намиратъ приписки, свързани съ Пирдопъ, да е билъ писанъ въ селата Протопопинци, Бѣлоградчишко или Царибродско. Името Протопопинци не е засвидетелствувано отъ други паметници за Пирдопъ, а и мѣстното пирдопско предание сжщо не го познава

гр. Пиротъ. XVII—XVIII в. Вж. паметникъ **б** отъ музейната сбирка на Пазарджишкото читалище, въ забел 3 тукъ; Гошевъ СЗН V № CXXXIII; Стојановић № № 2418, 2487, 2599, 7678, 8342, 8565; Гандевъ: Ранно възраждане 13 и забел 27

(?) с. Плаково, Търновско. XVIII в. Вж. Станевъ Н: История на Търновската предбалканска котловина 224—225

гр. Плѣвенъ. XVII—XVIII в. Вж. Спр Син № 63; Трифоновъ Ю: История на града Плѣвенъ... 68—69; Трифоновъ Ю: Приписки и бѣлѣжки съ лѣтописенъ характеръ = Псп LXIII (1903) 773 сл №№ 3—5, 7—9, 11—14

гр. Пловдивъ. XVII—XVIII в. Вж. Паметникъ **а** въ книгохранилището на карловската църква Св. Никоколай, забел 3 тукъ; Й Ив БСМ 512; Цоневъ Пл 146, 148; Стојановић № № 945, 946, 6744; Гандевъ: Ранно възраждане 18 и забел 26

(?) с. Подуене, Софийско. XVIII в. Вж. Ковачевъ М: Драгалевскиятъ манастиръ 202

с. Праведникъ. Тиквешко. XVII в. Вж. Стојановић № 6660; срв Йосифъ иеродиаконъ: Археологически излетъ изъ Тиквешко = Минало II-5, 6 (1911) 50

с. Правецъ, Софийско. (Не е изключено посоченията по-долу паметникъ да се отнася до други села съ сѫщото име въ Свищовско или Ловчанско). XVII в. Вж. Цоневъ I 58

с. Прибилци, Демиръ-Хисарско. XVII в. Вж. Селищев А М: Македонскіе кодики XVI—XVIII веков 90

гр. Прилепъ. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 248—9, 505, 509, 524; Стојановић № 1277; Цоневъ I 180; Баласчевъ Г: Българското скорописно писмо и образци отъ него отъ X—XIX вѣкъ = Минало I (1909) 290

с. Присианъ (Присовяни), Охридско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ I 176, 225

с. Присой, Тетевенско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 495

с. Прогорелецъ, Ломско. XVII в. Вж. Цоневъ I 163

с. Радилово, Пещерско. XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 4

с. Радомирци, Ботевградско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ II 603

гр. Радомиръ. XVII в. Вж. Цоневъ II 18

гр. Разлогъ. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 173, 512

гр. Райково въ Родопитѣ. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 512

с. Раковица, Пазарджишко. XVIII в. Вж. паметникъ а въ сбирката на Пазарджишкия читалищенъ музей, забел 3 тукъ

с. Расникъ (Расница, Храсникъ, Храсница), Брѣзнишко. XVII—XVIII в. Вж. Стојановић № 2145

с. Р е л о в о (дн. Хрельово), Самоковско. XVIII в. Вж. Цоневъ II 479; Стојановић №№ 2747, 2748

гр. Р е с е н ъ. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 498

с. Р е с е н ъ, Търновско. XVIII в. Вж. Цоневъ I 470

с. Р и б и н ъ, Плѣвенско. XVII в. Вж. Цоневъ I 251

с. Р и л а, Самоковско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 510; Спр Рил 112

с. Р и л е в о, Прилепско. XVII в. Вж. Зборникъ за историју јужне Србије I 271

с. Р о с о м а н ъ, Тиквешко. XVIII в. (?) Вж. Селищев: Македонские кодики XVI—XVIII веков 144; срв Кънчовъ: Македония 154; Й Ив БСМ 506

гр. Р у с е. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 496, 523; Обретеновъ Н: Спомени за българскитѣ възстания (София 1942) 16—17

гр. **С а м о к о в ъ**. XVII—XVIII в. Вж. Семерджиевъ Хр: Самоковъ и околностьта му 135; Цоневъ I 140, 328; Срез—Покр 112; Стојановић № 1078; Спр Син № 137; Ивановъ Й: История славѣноболгарская LIV

гр. С в е т и Н и к о л е, Овчеполско. XVIII в. Вж. Зборник за историју јужне Србије I 263

гр. С в и щ о в ъ. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 495; Ганчевъ Ст: Свищовъ. Приносъ за историята му 48—49; Розовъ Вл: Болгарскіе рукописи Іерусалима и Синая = Минало III-9 (1914) 36; Гандевъ: Ранно възраждане 14 и забел 26;

гр. С е в л и е в о. XVIII в. Вж. Ганевъ Н: Страници изъ историята на градъ Севлиево (В.-Търново 1925) 10, 18—19, 24—25

С е л а около Охридъ, чиито имена не сж споменати въ използувания изворъ. XVIII в. Вж. Димитриевић Ст М: Грађа за српску историју изъ руских архива и библиотека=Споменик LII (1922), други разр 45, 233

С е л и щ е до крепостьта Раковица, Пазарджишко (изчезнало). XVIII в. Вж. муз сбирка при Пазардж читалище, паметникъ г; срв Мутафчиевъ: Стари градища и друмове 78

гр. С ѣ р ъ. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 496; п Георгиевъ и Ст Н Шишковъ: Българитѣ въ Сѣрското поле IX—X; срв Дуйчевъ Ив: Старини изъ Бѣломорието = Бѣломорски прегледъ I (1942) 388—389

с. С е с л а в ц и, Софийско. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН III № LXXIII

с. С е с т р и м о, Пазарджишко. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН V № CXXXVII

гр. С и л и с т р а. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 496; Стојановић № 6482

гр. С к о п и е. XVII—XVIII в. Вж. Снѣгаровъ: Скопска епархия II 14 забел 13, 18 забел 7, 21 забел 7, 51, 52 забел 1; Й Ив БСМ 113, 116; Стојановић №№ 1534, 1679, 6824, 7396, 8873, 8874, 9547, 10276, 10388

с. С л а в о в и ц а, Ихтиманско. XVII в. Вж. Цоневъ I 201

гр. С л и в е н ъ. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 272; Гандевъ: Ранно възраждане 17 и забел 26

с. С л о к о щ и ц а, Кюстендилско. XVII в. Вж. Захариевъ Йорд: Село Слокощица = Прилож на Учил Прегл XXVIII-6 (1926) 45

гр. С о п о т ъ. XVIII в. Вж. Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ стороплан монастири 105; паметникъ а въ

книгохранилището на карловската църква Св. Николай, забел 3 тукъ

с. Сотиръ, Пловдивско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ II 569

гр. София. XVII—XVIII в. Вж. Иширковъ А: Градъ София презъ XVII вѣкъ 24 сл (за църквитѣ въ града); Динековъ П: София презъ XIX вѣкъ... 3—7 и passim (за книжовнитѣ паметници и приписки отъ XVII—XVIII в.); Динековъ П: Софийски книжовници презъ XVI вѣкъ. I. Попъ Пѣю 55; Гошевъ СЗН I №№ I, III, IX; II № XLIII; III № LXXVII; IV №№ CVI, CXX; Цоневъ I 63, 155, 332, 456 II 684, 771; Спр Син 11—14; Ковачевъ М: Драгалевскиятъ манастиръ 208 № 26; Стојановић № 1130; срв Гандевъ: Ранно възраждане 15 и забел 26

с. Ставерци, Орѣховско. XVIII в. Вж. Йоцовъ Д: Културно-политическа история на Враца I Приложения; Гандевъ: Ранно възраждане 15 забел 26

с. Сталянци, Пиротско. XVIII в. Вж. Стојановић № 3193

гр. Станимака (Асеновградъ). XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 519; Цоневъ Пл 22, 34, 153

гр. Стара-Загора. XVIII в. Вж. Стојановић № 8356; Славейковъ П Р: Извлѣчения изъ лѣтописа на попъ Йовча отъ Трѣвна = Сб НУ III (1890) 313 (за светогорски таксидиотъ, трѣвненецъ, въ града презъ 1799 г.); Гандевъ: Ранно възраждане 17 и забел 26

с. Старо-Нагоричино, Кумановско. XVII в. Вж. въ забел 3 тукъ подъ Старо-Нагоричански монастиръ. Тази обитель, естествено, не е могла да не упражнява просвѣтно влияние върху селянитѣ отъ Старо-Нагоричино, които, вѣроятно, сж пращали въ

нея момчета да учатъ, както това е ставало изъ всички други български краища; срв Й Ив БСМ 135

с. Старо село, Врачанско. XVII—XVIII в. Вж. Спр Син № 116

с. Столникъ, Софийско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 34; Цоневъ I 155

с. Стрезимировци, Босилеградско. XVIII в. Вж. Срез—Покр 345

с. Стрелча, Пазарджишко. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН IV № CXVI

с. Стрименикъ (дн. Стримница), Тетовско. XVII в. Вж. Й Ив БСМ 252

гр. Струга. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 511; Григоровичъ В: Очеркъ путешествія... 159

гр. Струмица. XVIII в. Вж. Снѣгаровъ: Скопска епархия 48 и забел 2, продължаваща отъ с 47

с. Татарово, Карловско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 39

гр. Тетевенъ. XVII—XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН I № XXXIII; Патевъ Н: Изъ миналото на Тетевенъ и Тетевенско 38 забел 1; Гандевъ: Ранно възраждане 14 и забел 26

гр. Тетово. XVIII в. Вж. Стојановић № 2972 срв. Дриновъ М: Съчинения II 236—237

с. Тича, Котленско. XVIII в. Вж. Теодоровъ-Баланъ А: Софрони Врачански... (София 1906) 46

с. Три кладенци, Врачанско. XVIII в. Вж. Цоневъ II 721

гр. Троянъ. XVIII в. Вж. Цоневъ: Славянски ржкописи въ Българската академия 1

гр. Трѣвна. XVII—XVIII в. Вж. Славейковъ ПР: Извлѣчения изъ лѣтописа на попъ Йовча отъ Трѣвна = Сб НУ III (1890) 387 сл; Гошевъ СЗН I № XXX; Стојановић № 7693; срв Й Ив БСМ 268; Гандевъ: Ранно възраждане 13 и забел 26

с. Турски Тръстеникъ, Плѣвенско. XVII — XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН II № LII

с. Търлисъ, Неврокопско. XVII—XVIII в. Вж. подъ „Св. Ѳеодоръ на Трълиз“ въ забел 5 тукъ

с. Търново, Паланешко. XVII в. Вж. Й Ив БСМ 150; Зборник за историју јужне Србије I 261

с. Хаджаръ (днесъ Свеженъ), Калоферско. XVII—XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 37, 145; Цоневъ I 326; Стојановић №№ 6744, 6745, 8324; Гандевъ: Ранно възраждане 16—17 и забел 26; вж. сжщо подъ „Калоферски девически“ (монастиръ) Въведение на св. Богородица, забел 5 тукъ

с. Хаджилий (дн. Юнацитѣ), Пазарджишко. XVIII в. Вж. паметникъ в отъ музейната сбирка на Пазарджишкото читалище въ забел 3 тукъ

с. Хмелщица (дн. Мещица), Брѣзнишко и Хмелщица (Мелщица, Млещица или Мещица), Пехчевско. XVII—XVIII в. Вж. Иречекъ К: Княжество България II 500; Срез—Покр 345; Й Ив БСМ 521; Цоневъ II 486, 737; срв. Кънчовъ: Македония 229

с. Ходовица, запад. България или Македония, (дн. изчезнало или преименувано) XVII в. Вж. Гошевъ СЗН IV № CVI

с. Храсникъ (днесъ Храсна), Демиръ-Хисарско. XVIII в. Вж. Цоневъ II 486

с. Челопечъ, Врачанско. XVIII в. Вж. Гошевъ СЗН III № LXXIII

с. Червена-вода (или монастиръ до-), Русенско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 523

с. Червенъ брѣгъ, Плѣвенско (?). XVII—XVIII в. Отъждествяването съ днешния Червенъ брѣгъ не е достатъчно сигурно, защото сж сжществували и други селища съ това име. Срв Списъкъ на общинитѣ въ България. Издаденъ отъ М-вото на вжтр. работи (София 1900) 25, 47, 60; Вж. Стояновић №№ 2688, 2689, 1073

с. Чертовецъ (днесъ махала на Лѣсковецъ) XVIII в. Вж. Цоневъ I 470

с. Четалово, Елховско. XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 72

с. Чипровци, Врачанско. XVIII—XVII в. Вж. Й Ив БСМ 496, 499; Цоневъ Пл 153; Цоневъ II 498; Стояновић № 1505; забел 78 тукъ

с. Чиренъ, Врачанско. XVIII в. Вж. Цоневъ II 721

с. Чичево, Велешко. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 497

с. Чокманово, Смолянско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 512

с. Чрьна река, Мъгленско. XVII—XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 497; срв Кънчовъ: Македония 105

с. Чупетлово (правилно Чуйпетлово), Софийско XVIII в. Вж. Ковачевъ: Драгалевскиятъ манастиръ 194

с. Цалапица, Пловдивско. XVIII в. Вж. Гълъбовъ Д-ръ К: История на възстанието въ Перущица 29

с. Царацово, Пловдивско. XVII в. Вж. Стојановић № 1130; срв Й Ив БСМ 267

гр. Цариградъ. XVIII в. Вж. Цоневъ II 694; Й Ив БСМ 523

с. Церово, Софийско. XVIII в. Вж. Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ староплан монастири 31

с. Шишево, Скопско. XVIII в. Вж. Стојановић № 6496

гр. Щипъ. XVII—XVIII в. Вж. Снѣгаровъ: Скопска епархия II 140—141; Й Ив БСМ 172—173; Завоевъ П: Градъ Щипъ 23; Гандевъ: Ранно възраждане 12 — 13 и забел 26; Й Ив БСМ 135, 153, 160 № 21, 167, 172 сл, 507

с. Якезлий, Бургаско. XVIII в. Вж. Цоневъ Пл 72

гр. Ямболъ. XVIII в. Вж. Й Ив БСМ 495; Златаровъ К и Л Брънековъ: Черквата Св. Георги въ Ямболъ. По случай 200 години на храма (Ямболъ 1936) 8 сл

с. Ярловци, Трънско. XVIII в. Вж. Гандевъ: Ранно възраждане 15 и забел 26

17. Гандевъ: Ранно възраждане 4—5

18. Гандевъ; цс 13 и заб 26; заб 16 тукъ, подъ Велесъ

19. Вж. заб 16 тукъ, подъ Скопие

20. Гандевъ: цс 15 и заб 26; сжщо и заб 16 тукъ, подъ София

21. Гандевъ: цс 14—15 и заб 26; сжщо заб 16 тукъ, подъ Враца; Мутафчиевъ: Изъ нашитѣ стародавни монастири 52

22. Гандевъ: цс 15 и заб 26; сжщо и заб 16 тукъ, подъ Самоковъ

23. Гандевъ: цс 13 и заб 26; сжщо и заб 16 тукъ, подъ Пиротъ

24. Вж. заб 16 тукъ подъ имената на съответнитѣ градове; сжщо Гандевъ: Ранно възраждане 13 и заб 26

25. Богданъ П: Описание на България 189—„Кжщитѣ на схизматицитѣ (т. е. на българитѣ въ Търново) сж 2000,... не зная да кажа отъ каква народность, защото говорятъ толкова гръцки, колкото български; тѣ запазватъ всрѣдъ България този градски езикъ (гръцкия), а пъкъ Гърция е далечъ отъ Търново".

26. Цоневъ I №304 с 243

27. Востоковъ: Описаніе рукописей принадлежащихъ... Норову 16 №10; Снѣгаровъ Ив: Старият търновски църковенъ кодексъ = Сборн въ честь на Л Милетичъ (София 1933) 253; срв факсимилето отъ подписа на търновския първенецъ Гєнуѳ у Снѣгаровъ Ив: Старият търновски църковенъ кодексъ II = ГСУбф XIII (1936) 57

28. Вж. заб 16 тукъ, подъ Арбанаси

29. Вж. заб 16 тукъ, подъ Пловдивъ

30. Вж. заб 16 тукъ, подъ Станимака

31. Вж. заб 16 тукъ, подъ Пазарджикъ; Батаклиевъ Ив: Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед (София 1923) 112

32. Милетичъ Л: Стари пѫтувания презъ България. Руджиеръ Іосифъ Бошковичъ. 1762 г.=СбНУ VI (1891) 152 и passim; Милетичъ Л: Старото българско население въ северо-източна България 128, 145 сл, passim; Блъсковъ Р Ил: Автобиография = СбНУ XVIII (1901) 539 сл

33. Милюковъ П: Очерки по исторіи русской культуры. Часть II: Церковь и школа. 4-е изд (С-Петербургъ 1905) 297—8, 323, 327, 329

34. Вж. Милюковъ П: цс по-преднитѣ глави; Гандевъ: Ранно възраждане 9, 20—21

35. Шишмановъ Ив Д: Паиси и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане=СпБАН VIII (1914) 13

36. Вж. забел 6 тукъ

37. ц с 35. По пренебрежителното цитиране на сведението за училище въ Враца проличава самото научно становище на Златарски

38. Нова полит и соц история на България 149-150,155

39. ц с, ц м: „Настѫпилъ периодъ на мракъ, потисничество и жестоки прѣслѣдвания. Българскитѣ духовници, учители и първенци, ... били гонени,..., заточавани и често избивани. Сами митрополититѣ ... сѫдили и осѫждали на затворъ и окови просвѣтенитѣ и събудени българи".

40. ц с 145

41. Богданъ П: Описание на България 180

42. Пакъ тамъ

43. ц с 180

44. ц с 177

45. ц с 179

46. Милетичъ Л: Стари пжтувания презъ България... = СбНУ VI (1891) 155

47. Пакъ тамъ 147, 156

48. Пакъ тамъ 147

49. Вж. подробно у Гандевъ: Ранно възраждане 38—49

50. Мариновъ Д: Іеромонахъ Іосифъ Брадати = СбНУ XVIII (1901) 117

51. Дуйчевъ Ив: Прояви на народностно съзнание у насъ презъ XVII вѣкъ = Македпрегл XIII-2 (1942) 26—51

52. Подробно за католическата пропаганда и чипровскитѣ българи вж. у Милетичъ Л: Изъ историята на българската католишка пропаганда въ XVII вѣкъ = Б Пр I (1894); Милетичъ Л: Седмиградскитѣ българи = СбНУ XIII (1896) 153 сл; Милетичъ Л: На гости у банатскитѣ българи = Б Пр III (1896); Милетичъ Л: Заселението на католишкитѣ българи въ Седмиградско и Банатъ = СбНУ XIV (1897) 284—543; Милетичъ Л: Книжнината и езикътъ на банатскитѣ българи = СбНУ XVI—XVII (1900) 339 — 482; Текелла Д Е: Нѣкогашнитѣ павликяни и сегашнитѣ католици въ Пловдивъ = СбНУ XI (1894) 103 сл; Милевъ Н: Католишката пропаганда въ България презъ XVII вѣкъ. Историческо изслѣдване съ приложения (София 1914); Дуйчевъ Ив: Софийската католишка архиепископия презъ XVII вѣкъ. Изучаване и документи = Материали за

историята на София, книга X (София 1939)—тамъ и добъръ книгописъ за извори, изследвания и популярни изложения по материята.

53. У Иречекъ К: Княжество България II 514 и у Златарски В Н: Нова политическа и социална история на България... 46—47 се намиратъ кратки сведения за военнитѣ действия на австрийцитѣ въ Западна България и Македония; Ивановъ Й: Български народни пѣсни, записани преди 200 години = Учил Прегл XXVI (1926) 43 сл споменава бѣгло за преселване на българи въ Унгария презъ 1689—1690 г., като твърди, че тия българи сж съставяли 7% отъ общия брой на южно-славянската емиграция, но не посочва отъ где е почерпилъ статистическитѣ си данни; неизползуванитѣ до сега архивни материали за сръбско-българскитѣ свободни общини въ Унгария сж издадени и разработени отъ Витковић Гавр: Споменици из будимског и пештанског архива = Гласник,2-ги одељак, књ.3—6 (1873—1875); до тукъ използуваме часть I отъ изследването (књ 3, 1873) 71—78, 191, 213

54. Витковић: цс I 15 сл, 241 сл

55. Витковић: цс II 367—394 = Гласник, књ. 4 (1873)

56. Витковић: цс I 217—251

57. Витковић: цс II 251 сл

58. Витковић: цс II 3, 13, 287; III=Гласник, књ. 5 (1874) 51, 99 сл, 104—105, 116, 226—229, 245, 247, 283, 308—310; IV = Гласник, књ. 6 (1875) 224, 231, 238, 241, 251, 272

59. Й Ив БСМ 156; срв Стојановић № 2296

60. И Ив БСМ 155; срв Стојановић № № 2128, 2129, 2147. Българитѣ преселници въ Унгария и презъ XVIII вѣкъ още поддържатъ връзкитѣ си съ старитѣ свети мѣста за поклонение, напримѣръ Зографъ, (а може би и Хилендаръ). Въ Зографския поменикъ, издаденъ отъ проф Й Ивановъ, сж отбелязани имена на множество дарители или поклонници българи отъ Темешваръ, Бечкерекъ, Комаромъ, Сремъ и „Краина Будинска"—вж ЙИвБСМ 517—520, 522.

61. Ђорђевић Д-р Вл: Грчка и српска просвета (Београд 1896) 99

62. Стојановић № 4706

63. Ивановъ Й: Старобългарски разкази 85

64. Петровскій Н М: Къ біографіи Христофора Джефаровича=ИзОРЯС XV-3 (1910) 301;

65. Петровскій; цс 300. Формата „умре" за мин. св. време, 3 л. ед. число, която Петровскій цитира отъ искането на Евстрати Хаджиоглу, показва, че този документъ е билъ написанъ на български, а не на руски. Неговъ съчинитель ще да е билъ по всѣка вѣроятность самиятъ Хаджиоглу

66. Витковић: цс IV 116

67. Пакъ тамъ 92

68. Витковић: цс II 241—2 IV 241

69. Ничевъ Н: Български паметници отъ XVIII вѣкъ въ Буда-Пеща = в Зора XXIV (1942) бр 6938

70. Cousinéry E M: Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays (Paris 1831) I 69

71. Витковић: цс IV 94—97

72. Сношенія Россіи съ Востокомъ по дѣламъ церковнымъ I 182, 301 сл II 24 — 25, 44, 48, 57 сл, 62, 64, 95 сл, 137, 225, 238, 290; срв Димитриевић Ст М: Грађа за српску историју из руских архива и библиотека = Споменик LIII, други разред 45 (1922) 37, 47, 233, 237 — 238; Ивановъ Й: Св. Иванъ Рилски и неговиятъ монастиръ 155—156

73. въ сп. „Духовна култура" (1927) кн 32—33, с 94—64

74. Димитриевић: Грађа... 47

75. Пакъ тамъ 233

76. Пакъ тамъ 240

77. Пакъ тамъ 237—238

78. За това научаваме отъ приписката къмъ сѫщия триодъ, фотографирана отъ слависта В Велчевъ. Съ разрешението на последния тукъ привеждаме онази часть на текста ѝ, която ни интересува:

„Сію книгꙋ нарицаемꙋю трꙋдъ кънижю нѫ... ѫ земле лешке ѫ градъ єроꙋславъ... въ лет ⷭРПГ (погрѣшно вм. зрпг=1675)... ѿ рожд(єс)тва х(рнс)т(о)ва 1615 (?) ѧ донесохъ нѡ ѫ местѡ нарицаємъ книровіц... ѧ ѡнꙋ ю приложи ѫ с(вє)т(о)го ѡ(т)ца Николꙋ ѫ книровъцъ..."

79. Димитриевић: Грађа... 278; за патриарха Доситея у Златарски: Нова политическа и социална история на България 49—50

80. Бычковъ А Ѳ: Описаніе церковно-славянскихъ и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Императорской Публичной Библіотеки Часть I (С-Петербургъ 1882) 130

81. Димитриевић: Грађа... 239; Крылова Т К: Русско-турецкие отношения во время северной войны = Истор Записки Института Истории Академии Наук СССР № 10 (1941) 253, 255, 269, 270

82. Стојановић №№ 6544, 8342, 8530, 8533; Й Ив БСМ 496; Востоковъ: Описаніе рукописныхъ... книгъ... принадлежащихъ... Норову 13 № 16, 16 № 10, 17 № 11; Розовъ: Болгарскія рукописи Іерусалима и Синая = Минало III-9 (1914) 31, 36; Селищев: Македонские кодики XVI—XVIII веков 194; Ковачевъ: Драгалевскиятъ манастиръ 201; Цоневъ I 324; Трифоновъ Ю: Приписки бѣлѣжки съ лѣтописенъ характеръ = Псп LXIII (1903) 776—777 № 10; п Георгиевъ Й и Ст Н Шишковъ: Българитѣ въ Сѣрското поле IX—X; двама карловски поклонници, „хаджи попъ и хаджи Примо" отъ XVIII вѣкъ, сж отбелязани въ кондиката на карловския златарски еснафъ (въ оригинала на с 8), която издаваме тукъ въ забел 3; за поклонничеството на отца Паисия Хилендарски и братъ му Вълчо вж статиитѣ на Й Ивановъ въ в Зора XIX (1938) бр 5591, 5596; другъ поклонникъ отъ неизвестно мѣсто, вѣроятно отъ южна България, Казанлъшко (?) е отбелязалъ името си презъ 1791 г.: „Поклонникъ Дамианъ Крачуновъ" — вж Чилевъ П: Надписи по сждове, накити и военни предмети въ Народния етнографски музей = ИН ЕМ II (1922) 139 № 1028

83. Вж Цоневъ I 98, 122—123, 140, 236 (за „Рилския лѣтописецъ, чиито сведения ще използуваме по-нататъкъ), 302; Стојановић №№ 1179, 1229, 1265, 1273, 1547, 1563, 1869, 7378; Спр Рил 93, 103; Стоиловъ: Прегледъ на слав ркп въ Зограф мон 135 № 13; Бобчевъ С С: Единъ Еленски

лѣтописъ = Бсб VI—13, 14 (1899) 602—614; Захариевъ Ст: Геогр... описаніе на Татаръпазарджкаазж... 67—68; Дриновъ М: Съчинения II 310 сл и др

84. Динековъ П: Софийски книжовници презъ XVI вѣкъ. I: Попъ Пѣю (София 1939) 40—41

84а Цоневъ Б: Славянски ржкописи въ Берлинската държавна библиотека = СБАН XXXI (1937) 56; Xenopol A D: Istoria Românilor. Ed III-a (București 1929) VII 66—71

85. Вж. забел 16 тукъ, подъ Враца

86. Основенъ изворъ на сведения за Йосифъ Брадати е труда на Мариновъ Д: Іеромонахъ Іосифъ Брадати = СбНУ XVIII (1901) 99—231; пакъ тамъ откжслеци отъ неговитѣ произведения и цитираниятъ отъ насъ пасажъ (с 110). За забелязване е, че въ списъцитѣ на рилското братство отъ края на XVII до края на XVIII в., обнародвани у Ихчиевъ Д: Турски документи въ Рилския монастиръ (София 1910) не се срѣща името Йосифъ. Едва въ единъ документъ отъ 1785 г. нѣкой си Йосифъ се споменува като егуменъ на монастира въ минало време. Но едва ли би могло да се отъждестви това лице съ нашия проповѣдникъ безъ други по-ясни свидетелства. За споменаването на Йосифа Брадати отъ Партения Павловъ вж. автобиографията на последния у Ивановъ Й: Старобългарски разкази 84. За сборницитѣ и преписитѣ на Йосифа, както и за неговитѣ преписвачи вж. Цоневъ I 299 — 306, 322 — 325, 346—353 II 689—690, 760; Цоневъ Б: История на български езикъ I (2 изд) 248 сл, 252 сл; Ивановъ Й: Св Иванъ Рилски и неговиятъ

монастиръ 114; Спр Рил 114 сл; достжпно изложение на Йосифовата дейность у Динековъ П: Първи възрожденци 54 — 63. За характера на чехската предхуситска нравоучителна проповѣдь презъ XIV вѣкъ, твърде близка до тази на Йосифа, вж Novotný V: Náboženské hnutí české ve 14. a 15. stol. Část 1. Do Husa (Praha 1923) 65 сл, 176 — 218

87. Ивановъ Й: Старобългарски разкази 82 сл; Ивановъ Й: Св. Иванъ Рилски и неговиятъ монастиръ 147; Витковић: Споменици из будимског и пештанског архива II 251 сл

88. Пеневъ Б: Начало на българското възраждане II изд (София 1919) 26

89. Вж. Й Ив БСМ 193 сл. Единъ екземпляръ отъ този буквaръ притежава Университетската библиотека въ София, а втори — Музеятъ на възраждането въ Самоковъ. Доколкото ни е известно, буквaрътъ на Теодоровичъ е представенъ въ българскитѣ книгохранилища само съ тѣзи два екземпляра и може да се смѣта като една отъ най-голѣмитѣ книжни рѣдкости на XVIII вѣкъ. Това се дължи на бързото изхабяване, покжсване и захвърляне на книгата отъ детски ржце, а не на слабото ѝ разпространение у насъ

90. Й Ив БСМ 187; Петровскіи Н М: Къ біографіи Христофора Джефаровича = ИзОРЯС XV-3 (1910) 297—302; срв Златарски В Н: Народностьта и родното мѣсто на Христофора Джефаровича = сп Македония I-1 (1922) 21—24; срв Ивановъ Й: Българитѣ въ Македония 84, 187; достжпно изложение върху дейностьта на Джефаровича у Динековъ П: Първи възрожденци

(София 1942) 44 сл. Отъ Петровскій научаваме, че Джефаровичъ е авторъ и на други книжовни произведения, между които единъ църковно-славянски букваръ, рѣзанъ на медь. Джефаровичъ ималъ малолѣтенъ племенникъ, който живѣелъ въ Шопронъ (Йоденбургъ), Унгария, и който споредъ волята на покойния трѣбвало да постжпи на учение въ художественото училище въ Виена. Опекунъ на момчето билъ българинътъ Димитрій Алексеевичъ. Въ Москва се явили съ притезание да ликвидиратъ наследството на Джефаровича двама български търговци: Иванъ Петровъ отъ Виена и Евстати Георгиевъ (Юрьевъ) Хаджиоглу, вѣроятно отъ къмъ Нѣжинъ или отъ Македония.

91. Трифоновъ Ю: Зографската българска история = СпБАН LX (1940) 62 сл

92. Ивановъ Й: Исторія славѣноболгарская уводната часть и с LIV сл. За родното мѣсто и семейството на Паисия вж. статиитѣ на Ивановъ Й въ в Зора XIX (1938) бр 5591, 5596, гдето сж дадени подробности и за нѣкои други книжовници и издатели на щампи отъ Банско; достжпно изложение за Паисия и биография у Динековъ П: Първи възрожденци 64 сл и 176

93. Софроній Врачански Автобиография. Изд Д-ръ Орѣшковъ; Романски Ст: Новъ Софрониевъ преписъ на Паисиевата история; Арнаудовъ М: Софроній Врачански (София 1943)

94. Ивановъ Й: Българитѣ въ Македония 195; Пеневъ Б: Начало на българското възраждане 26—28; Раичъ І: Исторія разныхъ славянскихъ народовъ най-паче Болгаръ... (Санктпетербургъ 1795) I 316

95. Дриновъ М: Съчинения II 310 сл; за по-тѣсния или по-широкъ обхватъ на понятието Загорье вж Иширковъ А: Областното име Загорье или Загора въ миналото и сега=ИНЕМ V (1925) 80—88; срв сжщо въ приписка отъ Врачанско, XVI—XVII в., „ѵѵм (!) по Загоре“ у Цоневъ I 306

96. Спр Син № 63

97. Гошевъ Вр 4

98. Стојановић № № 8182, 8565

99. Вж. Цоневъ I 52, 63, 140, 225, 260, 274, 278, 294, 300, 433, 447, 478, 488; Дриновъ М: Съчинения II 305 сл; Й Ив БСМ 169 № 50, 170 № 55; Цоневъ Пл 30, 84; Спр Рил 112

100. Спр Рил 93

101. Цоневъ II 489

102. Дриновъ М: Съчинения I 110

103. Цоневъ I 309,

104. Ивановъ Й: Исторія славѣноболгарская 58

105. Ихчиевъ Д А: Материали за историята ни подъ турско робство. = ИИД I (1905) 79, 101

106. Вж. литературата, посочена въ забележка 52

106а. Златарски ВН: Български възстания и опити за възстания до срѣдата на XIX вѣкъ = Сборникъ България 1000 години I (София 1930) 715 сл

107. Доревъ П: Документи изъ турскитѣ държавни архиви. Часть I (1564—1872). Подборъ и преводъ отъ... = Документи за българската история Т. III

часть I (София 1940) № 56: „До бея на войницитѣ и до мѫжетѣ отъ войнишкитѣ села, които сѫ годни за работа—заповѣдь. Секбанъ башията Балчо и неговитѣ хора шетали изъ татаръпазарджишката околия, убивали люде, грабѣли стоки; нѣмало край на тия тѣхни метежи и разбойничества. И когато е било поискано да бѫдатъ хванати, селата Отлукъ, Мечка, Поибранъ, Авретхисаръ, които поржчителствували за тѣхъ, ги криели и имъ помагали. Написа се това решение, за да бѫдатъ хванати и изтрѣбени. Краятъ на зил-хидже 1100 г. (октомврий 1689 г.);“ № 58: „До кадиитѣ въ Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ —заповѣдь. Дойде оплакване до Канцеларията ми въ Одринъ, че мѣстното население не било сигурно отъ войницитѣ, живущи въ планинитѣ при Пловдивъ и Татаръ-Пазарджикъ, понеже тия войници били въ съюзъ съ разбойницитѣ.

Изпратениятъ преди време бостанджи уста да изучи въпроса за разбойничеството е изследвалъ всестранно поведението на тая тайфа и имъ взелъ предъ кадията поржчителства единъ за другъ. И ако поради лошо поведение нѣкои отъ тѣхъ не сѫ могли да дадатъ поржчители, колкото и да сѫ тѣ, да имъ запишешъ и представишъ имената и отличителнитѣ знаци, да ги затворишъ въ крепостьта и догдето не излѣзе второ мое височайше решение, да не ги пустнешъ отъ затвора.

Заповѣдьта ми е да не се намисашъ и злочинствувашъ надъ войницитѣ, които си гледатъ работата и ставатъ поржчители единъ на другъ, тъй като това е противно на свещения Законъ. Срѣдата на джюмази-юлъ-ахъръ 1101 г. (краятъ на февруарий 1690 г.)“. Сравни Refik A: Türk idaresinde Bulgaristan ⟨973 — 1255⟩ (Istanbul

1933) № № 52, 54, гдето сѫщитѣ документи сѫ дадени въ турски оригиналъ при модерна транскрипция. Имената на селата въ Пазарджишко сѫ предадени пò другояче. Сравни и българския преводъ на този сборникъ отъ документи — Рефикъ А: България подъ турско управление... 1565—1841. Документи . . . събрани и издадени отъ . . . = Годишникъ на Висшето Училище за търгов.-стопан. и обществ.-полит. науки въ София XVII (1938) № № 52 и 54.

108. Доревъ П: Документи отъ турскитѣ държавни архиви I № 59: „До воеводата на Влашко — заповѣдь. Разбойницитѣ Андрея отъ с. Бешевица, Видинско, Стою—отъ с. Лешовецъ, Столе отъ с. Прехоща, Мирчо отъ с. Вълчедръмъ, околия Булмия, Курмишъ отъ с. Въртокаршъ, Клоре, Согунъ, Вълчо, Пиланъ, Шахинъ, Вахни, Брегунъ, Димитри, Лашчо, Павле, Поиразъ, Кара Николе, другиятъ Димитри, и казанитѣ синове на Сартагоринче, известни 12 души разбойници, и попътъ на Черна рѣка, заедно съ подпадналитѣ подъ тѣхно влияние повече отъ 100 души разбойници, се разбунтували и разбойничествували въ Видинъ, Баня, Кутловица, Берковица и мѣстата около тѣхъ. Комендантътъ на Одринъ, Реджебъ, —... който биде изпратенъ срещу тѣхъ, се научилъ, че сѫ при планинитѣ Кравешки рудници, и пристигналъ тамъ. Разбойницитѣ, като разбрали това, три дена по-рано, избѣгали при капитана Димитри Ишководеси и при капитана на Бистрица, Влашко. По този начинъ, тъкмо когато съ посочената помощь би могло да бѫдатъ хванати, тѣ минали на отсрѣщния брѣгъ на Влашко и се избавили.

За да осмѣлятъ споменатитѣ капитани на такъвъ бунтъ, това се дължи само на твоята

небрежность, и ти си отговоренъ. Необходимо е да се намѣрятъ споменатитѣ разбойници и за мубаширъ изпратихме Мехмедъ уста отъ офицеритѣ на Одринъ.

Сега ти, който си горниятъ воевода, когато пристигне султанската ми заповѣдь, заедно съ казания мубаширъ да издиришъ при споменатитѣ капитани въпроснитѣ разбойници, да ги вържешъ и изпратишъ съ речения мубаширъ въ столицата ми.

Началото на реби-юлъ-еввелъ 1102 г. (Началото на декември 1690 г.)". Сравни за известни различия въ транскрибиране, осмисляне и превеждане на имената и мѣстноститѣ у Рефикъ А: ц. с. № 59, сжщо Refik A: ц. с. № 59. Политическото благоприличие и държавниятъ престижъ сж изисквали всѣко бунтовно движение на раята да бжде представено като разбойничество. Тукъ случаятъ е сжщиятъ. Но противъ това окачествяване говорятъ нѣколко съображения. Първо—една разбойническа група, брояща надъ 100 души, не може да се изхранва сама, щомъ се движи изъ планинитѣ. Тя трѣбва да бжде поддържана отъ населението. А последното не би хранило вулгарни разбойници. Второ — присжтствието на чернорѣчкия свещеникъ въ тази дружина говори за нейния бунтовно-народенъ характеръ. Трето — прикриването на българскитѣ възстанници отъ страна на влашкия войвода и неговитѣ военоначалници е достатъчно убедително доказателство, че тукъ въ сжщность не става дума за разбойници. Инакъ влашкитѣ капитани не биха си създавали излишни и неприятни усложнения съ Портата. Тѣ сж полагали грижи да увеличатъ състава на своитѣ отряди съ надеждни бойци и затова сж приели българитѣ

108а. Доревъ: ц с № 79; срв Рефикъ: ц с № 75 и Refik: ц с № 75

109. Доревъ: ц с № 85; срв Рефикъ: ц с № 80 и Refik: ц с № 80

110. Вж. Цоневъ I 236

110а. Ивановъ Й: Български народни пѣсни, записани преди 200 години = Учил Прегл XXVI (1926) 44—45

111. Иречекъ К: Княжество България II 515; Доревъ: ц с № 87: „До моллата въ София, кадиитѣ и мутеселимитѣ на околиитѣ Берковица, Брѣзникъ, Кюстендилъ, Крива-Паланка, Дупница; до офицеритѣ и първенцитѣ на казанитѣ околии — заповѣдь

Съобщава ми се, че поради възстанието миналата година на раята отъ знеполската околия (Трънска), въ съседство съ София, и поради приписванитѣ ѝ деяния, сърдцата на раята били обхванати отъ страхъ и трепетъ; и тъй като населението на споменатитѣ околии— пиротска, берковска, брѣзнишка, кюстендилска, кривопаланска и дупнишка—винаги е било потискано, то се изплашило, напуснало старитѣ си огнища и се скитало немило-недраго.

Деянията на спомената рая сж извинени и опростени, всички могатъ да се завърнатъ въ роднитѣ си мѣста и да се занимаватъ съ земедѣлие и съ своитѣ работи; да се настанятъ по огнищата си и отъ сега нататъкъ нито валията, нито мѣстнитѣ жители, изобщо никое лице не трѣбва да споменава тѣхнитѣ минали прегрѣшения и деяния, или пъкъ да ги напада, а да се стараете да успокоите сърдцата имъ. Това е

моятъ ферманъ и изпращамъ тая височайша заповѣдь. При получаването ѝ — въ тази епоха на справедливость — царската ми воля е категорична противъ всѣко измѫчване на раята, както на слаби, тъй и на сиромаси; тѣхнитѣ деяния и престѫпления презъ време на възстанието, ако такова е имало, сѫ напълно амнистирани; не не взимайте поводъ да искате лихви за тѣхнитѣ престѫпления; нито валията, нито пъкъ мѣстенъ или външенъ човѣкъ отъ сега нататъкъ да не ги закача, а да се старае да успокои сърдцата имъ. Да се вдигнатъ отъ мѣстата, гдето се намиратъ, и да се настанятъ въ старитѣ имъ огнища на земедѣлска работа и да добруватъ; да се избѣгва да се прави противното, царската ми заповѣдь е излѣзла въ този смисълъ. Въ срѣдата на сеферъ 1151 г. (началото на юний 1738 г.)"; № 87: „До кадиитѣ на Пиротъ, Знеполе, Берковица, Брѣзникъ и Радомиръ. (Предаваме най-важнитѣ пасажи)... Мнозина отъ раята, *която възстана въ Пиротско или пъкъ избѣга на бойното поле при чужденцитѣ*, бидоха убити или хванати пленници, тѣхнитѣ имоти конфискувани и предадени въ полза на съкровището. При все това излѣзоха мои милостиви решения да се върнатъ имотитѣ на тия хора или пъкъ се предадатъ на тѣхнитѣ наследници..." Срв. *Рефикъ*: ц с № № 81, 82 и *Refik*: ц с № № 81, 82. У последния участието на българитѣ въ военнитѣ действия не е описано ясно, — употрѣбява се думата „смутъ". Различията въ текста на тритѣ издания сѫ сѫществени.

112. *Cousinéry*: Voyage dans la Macédoine... I 76 сл; Споредъ записки, останали отъ стария гръцки учитель въ Пловдивъ А Скордели, използувани отъ Д-ръ М Апостолидисъ, първото гръц-

ко училище въ Пловдивъ, издържано отъ общината, е било открито едва въ 1770 г. Преди това е сѫществувало килийно преподаване на частни начала около църквитѣ и митрополията, вж съобщението на Апостолидисъ за това въ сп Θρακικά I (1928) 351

113. Никовъ П: Възраждание на българския народъ (София 1929) 29—31; Никовъ П: Видинскитѣ първенци Шишманоглу=ИИД XIII (1933) 83—86

114. Григоровичъ В: Очеркъ путешествія 82—83; срв Стојановић № 1458

115. Григоровичъ: пакъ тамъ

116. Цоневъ II 529

117. Димитровъ Г: Княжество България I 162

118. Снѣгаровъ: Унищожението на Охридската патриаршия... = Македон Прегл II-3, (1926) 90

119. Снѣгаровъ: пакъ тамъ; Ивановъ Й: Гръцко-български отношения преди църковната борба = Сборникъ въ честь на Л Милетичъ по случай двадесеть и петь годишнината му книжовна дейность [1886—1911] (София 1911) 162 сл

120. Ивановъ: пакъ тамъ

121. Ивановъ: Исторія Славѣноболгарская 73

122. Златарски ВН: Нова политическа и социална история на България... 34; Стојановић № 9691

122а. Златарски ВН: Нова политическа и социална история на България... 34—35; Cousinéry: Voyage dans la Macédoine I 15, 16, 77

122б. Ивановъ Й: Исторія Славѣноболгарская XXXI—XXXII, гдето се цитиратъ тия сведения

Богданъ съобщава такъвъ случай отъ 1640 г. съ павликянското село Маринополци до Търново: „Но, за беда, владиката на Търново донесе повеля отъ султана да взима (данъкъ) сѫщо и отъ павликянитѣ, както и отъ своитѣ схизматици. Той взе съ турци (съ турска стража) този свещеникъ (на селото) и трима или четирима отъ тѣхъ (отъ селянитѣ) и ги отведоха въ Търново и бѣха затворени. После онѣзи господа дубровничани (въ Търново) и други католици съ голѣма мѫка дадоха на кадията и на другитѣ турци 30 скуди и бѣха освободени. Но (тамъ, въ селото Маринополци) веднага изгониха казания свещеникъ, като казаха: „Този владика ни направи това, защото сме станали католици, а по-рано не искаше нищо отъ насъ". Сѫщиятъ владика взе отъ братъ Илия презъ сѫщата година повече отъ 100 скуди. И отъ страхъ този се разболѣ и прекара повече отъ година на легло..." — Богданъ: ц с 191—192

131. Kabrda: ц с 31, 33—34, 35, 36 и заб 3, 41 и заб 3, 42 и заб 1; Срећковић: Податци за историју цркве у Старој Србији 223—224.

132. Ивановъ Й: Исторія славѣноболгарская 6, 77; Софроній Врачански: Автобиография. Издалъ Дръ П Н Орѣшковъ (София 1914) 51—52

133. Доревъ П: Документи изъ турскитѣ държавни архиви I № 42; срв Рефикъ А: България подъ турско управление № 38; Refik, A: Türk idaresinde Bulgaristan № 38

134. Доревъ: ц с № 50; българскиятъ преводъ на Рефикъ е ненадеженъ, — напримѣръ въ документъ № 47 (сѫщиятъ, който у Дорева носи

№ 50) е казано, че агентитѣ на митрополита вземали отъ вѫглищаритѣ вмѣсто следващитѣ се 30—40 акчета, не 4—500 (както е у Доревъ), а само „повече"; докато въ турския оригиналъ Refik A: Türk idaresinde Bulgaristan № 47 този пасажъ отговаря напълно на превода на Доревъ — „... otuzar kirkar akçe alinurken dörder beşer yüz akçe alduklarindan..."; въ българския преводъ на Рефикъ има и множество други сѫществени отклонения отъ турския оригиналъ, които правятъ текста почти негоденъ за самостоятелно използуване

135. Захаріевъ Ст:... Описаніе на Татаръ-Пазарджишкѫ-тѫ каазѫ 67

136. Срећковић: Податци за историју цркве у Старој Србији 221—222

137. Дриновъ М: Съчинения II, 247; срв Стојановић № 3759

138. Стојановић № 10274

139. Вж. Гандевъ: Ранно възраждане 4—6 и забел 2—13, гдето е посочена по-важната литература по въпроса; Миховъ Дръ Н: Населението на Турция и България презъ XVIII и XIX вѣкъ. Библиографско-статистични изследвания. Томъ I, IV (София 1915—1935); вж. особено и автори като—Beajour F de: Voyage militaire dans l'Empire Othoman ou description de ses frontières etc. etc. Tome I (Paris 1829) 196, 197, 204, 207, 217, 219, 220, 225, 239, 244, 443, 447, 454, 457, 462 и 465, гдето авторътъ казва: „La population y est presque toute concentrée dans les villes: ce sont les Turks, qui les habitent, et les Bulgares... sont dispersés dans les campagnes";

Тепловъ В: 'Матеріалы для статистики Болгаріи, Ѳракіи и Македоніи съ приложеніемъ карты распредѣленія народонаселенія по вѣроизповѣданіямъ. (С-Петербургъ 1877), вж даннитѣ по отдѣлни санджаци, каази и градове; Пантелић Др Д: Војно-географски описи Србије пред Кочину крајну од 1783 и 1784 г. = Споменик LXXXII, други разред 64 (1936)—съдържа описания и статистически сведения за българскитѣ крайдунавски и македонски градове отъ австрийски офицери разузнаватели; Богданъ П: Описание на България 177, 182—5 и сл — тамъ сж дадени богати сведения за числения и народностенъ съставъ на градоветѣ ни къмъ срѣдата на XVII в., но числата сж извънредно високи, тѣ сж изразъ на субективни впечатления, което авторътъ самъ признава — „не се осмѣлихме да питаме турцитѣ, а само направихме смѣтка така на око“ (с 183); числовитѣ данни на Богданъ могатъ да ни послужатъ само за грубо опредѣляне на съотношението между турци и българи въ градоветѣ, но не и за установяване абсолютния брой на жителитѣ имъ; вж. сжщо критиката на Богдановитѣ числа у Иширковъ А: Градъ София презъ XVII в 38,45; за населението въ отдѣлни градове като София и Севлиево вж. Иширковъ: цс; Ганевъ Н: Страници отъ историята на градъ Севлиево I (В.-Търново 1925) 12

140. Кондика на пловдивския абаджийски еснафъ. Издали Дръ М Апостолидисъ и Дръ Ал К Пѣевъ I-III (София 1928—1932)

141. Кондики на кафтанджийския, механджийския, абаджийския и единъ неопредѣлимъ отъ съдържанието на тевтера еснафъ, датиращи отъ срѣ-

дата на XVIII в до 1858 г., въ музея при Пазарджишкото читалище. Безъ инв №№

142. Богданъ: Описание на България 189

143. Снѣгаровъ: Стариятъ търновски църковенъ кодексъ. Документи I-II = ГСУ бф XI (1933—1934) 60 сл, XII (1934—1935) 48 сл; Снѣгаровъ: Стариятъ търновски църковенъ кодексъ = Сборн въ честь на Л Милетичъ... (София 1933) 521; срв Чилевъ П: Старата кондика на Търновската митрополия = СпБАН III (1914) 149—162

144. Богданъ: цс 182—183. Разбира се, броятъ на евреитѣ е недопустимо голѣмъ, вж Иширковъ: София презъ XVII вѣкъ 38

145. Ихчиевъ: Материали за историята ни подъ турско робство = И И Д I (1905) 61

146. Иширковъ: ц с 57—62

146а. Cousinéry: ц с I 162

147. Иширковъ: ц с 41

148. Срв пакъ тамъ 40

149. Вж. Гандѣевъ: Къмъ изучването на „чумавитѣ времена" = ИИД XVI—XVII (1939) 79—83; Дуйчевъ Ив: Софийската католишка архиепископия презъ XVII вѣкъ 95—97; Данаиловъ Г Т: Изследвания върху демографията на България (София 1930) = СБАН XXIV (1930) 9, 353, 412, 421—422; Милетичъ Л: Старото българско население на северо-източна България, 3—4, 10 сл, 14; Cousinéry: Voyage dans la Macédoine II 55; Thornton

Th: Etat actuel de la Turquie, de la Moldavie et de la Valachie... Trad. de l'anglais par M de S**** (Paris 1812) II 337—349, гдето подробно се описватъ чумнитѣ опустошения въ турската империя и реакцията при тѣхъ на турци отъ една страна и християни и европейци отъ друга. Thornton е живѣлъ 14 години къмъ края на XVIII в. въ Цариградъ и е посещавалъ често крайбрѣжнитѣ области на Черно, Адриатическо и Бѣло море. Сжщиятъ цитира и автори, които сж наблюдавали чумни епидемии въ Турция преди него. Не по-малко обстоятелно излага наблюденията си върху сжщото явление и Olivier G A: Voyage dans l'Empire Othoman... (Paris 1798) I 243—266; вж сжщо Boué A: La Turquie d'Europe (Paris 1840) III 560 сл

150. Данаиловъ: ц с пакъ тамъ

151. Вж. Иширковъ А: Населението на градъ Ловечъ = Ло Ло II (1930) 125; Ивановъ А: Чърти изъ живота и записки на... (Пловдивъ 1896) 5 сл (за Стара-Загора); Батаклиевъ Ив: Градъ Татар-Пазарджик (София 1923) 113; за сжщия градъ — Захариевъ *Ст: Описаніе...* 43; за други градове и села, неспоменати въ текста, вж. Boué A: La Turquie d'Europe III 560 сл (Севлиево); Табаковъ С: Опитъ за история на градъ Сливенъ I 477; Културна история на с. Крамолинъ. Събрали и наредили Д Недѣлчевъ и Ст Андреевъ... (Габрово 1938) 4 сл; Гандевъ Хр: Къмъ изучването на „чумавитѣ времена" = ИИД XVI—XVII (1939) 80

152. Вж. Иширковъ А: Градъ София презъ XVII вѣкъ 40, 41

153. Вж. Ихчиевъ А: Материали за историята ни подъ турско робство (София 1907) 36; Пантелић Др Д: Војно-географски описи Србије пред Кочину крајну од 1783 и 1784 год., 43; Ивић Др А: По Бугарској пре сто година = СБАН XXXI (1937) 10—11

154. Ивановъ Й: Северна Македония. Исторически издирвания 294—5 и passim

155. Дветѣ кондики се съхраняватъ въ музейната сбирка при Карловското читалище. Първата носи катал № 452; а втората № 457; вж текста на първата, издаденъ тукъ въ забел 3 подъ музейна сбирка на Карловското читалище, а

156. Кондика на пловдив абаджийски еснафъ кн III; Моравеновъ К Д: Памятникъ за Пловдивско-то християнско населеніе ... 1869. Изд Дръ Ал Пѣевъ (Пловдивъ 1929) passim

157. Beaujour F: Voyage militaire dans l'Empire Othoman ... I 225

158. За *Казанлъкъ* — Дочевъ Г и свещ П Теневъ: Изъ миналото на църквата „Успение на пресв Богородица" въ свръзка съ църковното минало на гр Казанлъкъ по случай сто (1834 — 1934) години на църквата (Казанлъкъ 1934) 6; за *Русе* — Обретеновъ Н: Спомени за българскитѣ възстания (София 1942) 26; за *Ихтиманъ* — Иречекъ К: Княжество България II 112; за *Плѣвенъ* — Трифоновъ Ю: История на града Плѣвенъ... 88—90, 94—95, 100—101; за *Карнобатъ* — Нейчевъ Дръ Ал: Карнобатъ въ миналото... (София 1938) 29—30; Въ пантеона на Карнобатъ. Жовотописни статии и бележки подъ ред на Ив Карановски (София

1939) 29, 33; за *Стара-Загора* — Илковъ Д: Приносъ къмъ историята на градъ Стара-Загора (Пловдивъ 1908) 32; Ивановъ А: Чърти изъ живота на Атанасъ Ивановъ и записки 9—10; за *Сливенъ* — Табаковъ Дръ С: Опитъ за история на гр Сливенъ I 481; Арнаудовъ М: Селимински 28, 29, 30; за *Пазарджикъ* — Батаклиевъ Ив: Град Татар-Пазарджик 112—113; за *Самоковъ* — Семерджиевъ Хр: Самоковъ 113; за *Харманли* — Сакарски М Д: Стогодишнина на църквата Св. Атанасий въ градъ Харманлий (София 1935) 24—25; за *Неврокопъ* — [Кънчовъ В]: Пѫтуване въ долинитѣ на Струма, Места и Брѣгалница I = СбНУ XII (1895) 212; за *Пловдивъ* — Моравеновъ: Памятникъ за Пловдивско-то христіянско населеніе passim; сведения за квартала Каршияка въ Пловдивъ черпимъ и отъ лични издирвания и разпити на стари мѣстни жители; за квартала „Марашъ бахчованларж“ вж. една молба на жителитѣ му отъ 22 I 1874 г., съхранявана въ ржкописния отдѣлъ на Пловдивската народ библиотека подъ инв № 141; *За Търново* — Кисимовъ П: Исторически работи I (Пловдивъ 1898) 21, 28; за *Севлиево* — Ганевъ Н: Страници отъ историята на градъ Севлиево I 10, 12, 18—19. За подсилването на българския етнически съставъ въ *Силистра* допринесло твърде много завземането на града отъ руситѣ презъ 1829 год. и държането му отъ тѣхъ до 1836 год. Новиятъ режимъ привлѣкълъ тамъ голѣмъ брой български семейства отъ вѫтрешностьта на Добруджа и българското Подунавие. Приселцитѣ се натрупали въ толкова голѣмъ брой, че рускиятъ комендантъ, поселвайки известна часть отъ тѣхъ

въ празднитѣ кѫщи на избѣгалитѣ турци, се видѣлъ принуденъ да имъ размѣри още и пуста земя за постройки на истокъ отъ укрепения градъ. Тукъ бързо възникнала махала отъ 150 —200 нови кѫщи, наречена отъ руситѣ „Вольное мѣсто". Българитѣ измѣнили името въ „Волната". Следъ оттеглянето на руситѣ много български семейства ги последвали въ Русия. Сега останалитѣ пришелци, които до тогава заемали въ града турски кѫщи, освободили последнитѣ, защото стопанитѣ имъ се възвръщали, и се прехвърлили въ празднитѣ домове на „Волната", гдето останали завинаги. Тѣзи сведения ни дава Маринополски Н: Силистренски Алманахъ за 1899 г. съ историческо и любопитно съдържание (Силистра 1898) 48 —49. Бѣгли споменавания за този демографски процесъ вж у Златарски В Н: Нова политическа и социална история на България 142; Гандевъ: Ранно възраждане 77—80; Не безъ значение е билъ по онова време и притокътъ на македонско население въ градоветѣ на Северна и Южна България, — вж за това Ярановъ Д: Преселническо движение на българи отъ Македония и Албания къмъ източнитѣ български земи презъ XV до XIX в = Македонски Прегл XII-2,3 (1932) 63—118

159. Вж. посоченитѣ въ заб 158 мѣста; сѫщо Обретеновъ Н: Спомени за българскитѣ възстания 25—27; Гандевъ: Ранно възраждане 77—78; Кисимовъ: Исторически работи I 9

160. Вж. Гандевъ: цс 21 и заб 32

161. Пакъ тамъ 21

161а. Маринополски Н: Силистренски Алманахъ за 1899 г 48—49

162. Натанаилъ Охридско-Пловдивски: Жизнеописание = Сб НУ XXV (1909) 8

163. Ивановъ Й: Исторія славѣноболгарская

163а. За „чиксалънци" вж Батаклиевъ Ив: Град Татар-Пазарджик 181, 238—9; Ржкописният възпоменателенъ актъ на Иванъ Христевъ Фурнаджіоглу и синъ му Петъръ Ивановъ (участникъ въ пловдивскитѣ събития), се съхранява въ Карловския читалищенъ музей подъ инв № 716/942 г. Датата на съставянето е сгрѣшена въ текста — да се чете 1864 г.; семейството Фурнаджіоглу има селски произходъ — отъ с. Михилци, Карловско; за неговитѣ прояви въ Карлово вж Поповъ Ив: История на българския театъръ II (София 1942) 559; за сблъсквания въ пловдив църква Св. Богородица вж Гешовъ Ив Евстр: Спомени и студии (София 1928) 8—9, отъ гдето сме взели и цитата; сжщо Еничеревъ Н Г: Възпоминания и бѣлѣжки (София 1906) 32 — „българскитѣ ученици презъ недѣлята агитираха помежду българското население въ махалитѣ Мараша, Каршияка, Новата махла и Гюлъ Бахче, та въ тоя день църквата... бѣ претъпкана отъ... български борци, ужъ богомолци..." 33 — „всѣкой гъркоманинъ се видѣ заобиколенъ отъ 10—15 души градинари и работници (кн.)... Рѣдко се отърва гъркоманинъ отъ църквата съ здрави кокали..." (Еничеревъ е присжтствувалъ лично на това сблъскване)

164. Вж. за това Никовъ П: Възраждание на българския народъ passim

165. Вж. за това подробно у Гандевъ: Ранно възраждане 79—92

166. Напримѣръ печати отъ македонски градове и области у Й Ив БСМ 227—230; единъ такъвъ печатъ върху молба на свищовци до великия везиръ Кабразлж Мехмедъ паша отъ 1860 год., документътъ се съхранява въ Университетската библиотека София подъ инв № 1482/1938 год.; други печати върху молби и протести на населението отъ Карловско, Калоферско, Казанлъшко и др. мѣста по църковния въпросъ (50-тѣ и 60-тѣ години на XIX в.) въ ржкописния отдѣлъ на Пловдив библиотека, „Архива Г Груевъ". Представителното обособяване на българскитѣ градове и краища се извършва фактически въ първитѣ три десетилѣтия на XIX в., а формалниятъ изразъ на този процесъ е отъ малко по-късно време — 40-тѣ години и следващитѣ десетилѣтия на вѣка

167. Липсата на установенъ съ законоположения правовъ редъ въ Турция, що се отнася до администрацията и изпълнителната власть, е една отъ главнитѣ причини за слабия респектъ къмъ централното управление. Това явление се отразява силно въ заповѣдитѣ на на последното до неговитѣ низши органи изъ градоветѣ презъ XVII и XVIII вѣкъ. Въ тѣзи документи проличава ясно, че най-дребнитѣ дѣла, които по естество сж били отъ компетентность на единъ днешенъ приставъ, полицай, сждия-помиритель или селски бирникъ, дирятъ своето справедливо разрешение (или въобще какво да е разрешение) чакъ предъ султанския диванъ въ Цариградъ. Като се има предвидъ обширностьта на империята, тамъ се е създавалъ, разбира се,

истински потопъ отъ подобни преписки, които сж чакали своето изпълнение съ години и не сж го дочаквали. Така процентътъ на разгледанитѣ и ликвидирани дѣла е билъ много малъкъ. Друго обстоятелство, което бие въ очи при разглеждането на правителственитѣ заповѣди до провинциалната администрация е, че въ тѣхъ почти винаги липсватъ както указания за законитѣ и предписанията, възъ основа на които е трѣбвало да се действува въ дадения случай (защото такива е нѣмало), тъй и категорични правови санкции срещу немарливитѣ или своеволни чиновници и провиненитѣ турци. Всичко се свежда само до напомняне, мъмрене и закана отъ името на султана да се действува справедливо или да се съобщятъ имената на виновнитѣ. (Вж. административнитѣ материали, издадени отъ Ихчиевъ, Гаджановъ, Доревъ, Рефикъ и Kabrda). При това положение твърде естествено е провинциалнитѣ административни величия да сж се радвали на пълна безпечность и произволътъ имъ да е билъ „ендемично“ явление

168. Вж. забел 137

169. Натанаилъ: Жизнеописание ... = Сб НУ XXV (1909) 5 сл. Разбира се посегателството върху монастира е било само една отъ многото причини да се води борба срещу скопскитѣ владици между 1829 и 1833 г., защото тѣ, безъ съмнение, сж се проявявали по сжщия начинъ и къмъ населението — вж по-подробно за това у Никовъ П: Възраждание на българския народъ 30—31

169а. Каранешевъ Н: История на Общежителния монастиръ „Св. Преображение Господне“ (В-Търново 1927) 36; Кисимовъ П: Исторически работи I 28

170. Вж напримѣръ у Никовъ: цс 43, 68 сл, 71 сл, passim

171. Вж нашето изследване по този въпросъ и използуваната въ него литература — Националната идея въ българската историопись = Родина III-2 (1940) 138—163

172. Вж особено часть I гл 2; часть II гл 2—4

173. Ивановъ Й: Исторія славѣноболгарская . . . 6, 7, 71

174. Крайната граница на Ранното българско възраждане въ Ново време — 1830 г., приема и М Арнаудовъ въ споменатата вече негова книга Българското възраждане с 6

175. Периодизацията ни ще бѫде още по-отчетлива, ако изтъкнемъ основнитѣ тежнения и на сѫщинското възраждане. Ние обаче съзнателно отбѣгваме подобна научно заангажираща характеристика,защото този следващъ периодъ, въпрѣки наличностьта на огроменъ брой установени факти, все още не е синтетично преценен.

ДОБАВКА

Къмъ стр. 220—221 — сведения за монастира Касинецъ: че тази обитель се е намирала действително негде изъ Врачанско и не е била тъждествена съ Косинецъ, личи и отъ Й Ив БСМ 497 (Поменикътъ на Зографския монастиръ), гдето тя е поставена въ рубриката съ заглавие „Загоріе Градъ Враца“ и около нея сѫ наредени съседни мѣста като Черепишъ и Чипровецъ.

Показалецъ на имената

А

Абагаръ 80
Авксентий дяконъ отъ мон. „Св Никола на Струмица“ 92
Австро-Унгария 17, 88, 120
Алексеевичъ Феодоръ 96
Ананий рилски монахъ 21; ктиторъ отъ Горно-Воденския монастиръ Асеновградско 30; иеромонахъ отъ монастира Св. Врачове Асеновградско 31
Айтосъ 69
Англия 70
Андонъ свещеникъ въ Асеновградъ 57
Антимъ скопски владика 144
Апостолъ българинъ отъ Воденъ 124
Апулия 71
Аранитовъ Стефанъ 84
Арбанаси 53—55, 123
Арнаудовъ М 6, 7
Арсений Черноевичъ 82, 85, 86
Асеновградъ 29, 53, 56, 123
Асенъ царь 136
Атанасъ Грекъ свещеникъ 130
Атонъ 99
Ахланево (Брани-поле) 159
Ахланли, пловдивски презимена 159

Б

Байо 83
Бакалови или Векилови 88
Балкана монастири 27—28
Балчо 116—117
Банатъ 79, 83, 89
Банско 80, 86, 88, 135
Бачковски монастиръ 29
Beaujour 150, 160
Берковско 120
Библия вж Светото Писание
Билински монастиръ 91
Бистричанинъ Гавриилъ 126
Бистрица (Влашко) 117
Богаза 159
Богдановъ Михаилъ 95—96
Богданъ Петъръ 32—33, 53, 71, 75, 80, 141, 150—151
Божи гробъ 50, 98
Бойо съ съпругата си 84
Босна 135
Ботевградско 27—28
Бошко 98
Бошковичъ 69—72
Бошковъ Мирко 83
Брѣзнишко 120, 142
Брѣстъ село въ Плѣвенско 18
Буда-Пеща 82, 83, 85, 87
Бургаско 58

България северо-източна 18, 58, 69—70; западна 62; юго-източна 18; юго-западна 25—26; северо-западна 27; северна 27; южна 28—29; гръцки езикъ всрѣдъ — 53; участници въ гръц. освоб. движение отъ — 125; липса на свещени книги въ — 62, 65; невежество въ — споредъ Богданъ 66; книги въ — 67, 68; бѣжанци отъ — въ Австро-Унгария 79—86; роднини на Джефаровичъ въ — 86; католическа пропаганда въ — 79; име, произнасяно съ гордость отъ католицитѣ българи 80
Бързакътъ 115
Бѣлово 102
Бѣлоушевъ Константинъ 84
Бююкъ-Козлуджа 69, 71

В

Варлаамъ 37
Варна 120
Варненско 58
Варовитецъ, Етрополски монастиръ 93
Велесъ 47, 52, 58
Величковъ Павелъ 120
Велчова завѣра 102
Венеция 17
Веселиновъ Петъръ 83
Вехтъ заветъ вж Светото писание
Видинско 82, 116
Видинъ 50, 53, 126, 157—158
Виена 86
Владиславовъ Стойко 135
Влашко 81, 88, 116
Волната, махала 161, 164
Врачанско 27, 58
Враца, 47, 49, 50, 51, 52, 62, 92, 102, 126
В.-Търново вж Търново
Въкариюнь 98
Вълковичъ Михаилъ 84
Вълчо 99
Върбанъ 57

Г

Габрово 80, 102
Гавриилъ, пловдивски владика 143; нишки владика 144
Галата махала 161
„Генуя“ 55
Георги чипровчанинъ 83
Герасимъ, видински митрополитъ 94; даскалъ 37
Гервасий 92
Герги книгописецъ 56
Герлахъ 62
Гладиберкови 84
Говора монастиръ 101
Гондуличъ Матей 114
Гошевъ Ив 7
Градове и села — просвѣтни огнища по азбученъ редъ на имената въ забел 16
Градове съ турско и турско-българско население презъ XVII и XVIII в. 150—151

Градове — просвѣтни огнища въ Македония 37—39; въ ю.-з. България, Моравско и Софийско 40—41; въ сев.-зап. България, Врачанско и Ботевградско 41—42; въ сев. и сев.-изт. България 42—44; въ южна България 44—46
Граматникъ отъ Млщовицу 37
Григорий иеромонахъ 85
Григоровичъ В 129
Гроздань Грькъ 87
Гължбовъ Гроздань 83
Гргетегъ монастиръ 119
„Гърция“ т. е. Македония 86
Гьопса (Стрѣма) 159

Д

Далмация 85
Дамаскинъ монахъ 128
Данаилъ иеромонахъ врачански 49
Данаилъ иеромонахъ отъ Търново 54
Данаилъ, свещеникъ куцовлахъ 131
Данаилъ цетински владика 85
Дебрецинъ 86
Демирджилери (Старо Желѣзаре) 159
Дерменъ-дере село въ Елховско 130
Джефаровичъ Христофоръ 86, 99, 104—105, 184
Джорджичъ Павелъ 113
х Цимитриевъ Георги 167
Димитровъ Г 130
Димитъръ врачански свещеникъ 49
Димитъръ пловдивски свещеникъ 56
Димовъ Димитъръ отъ Враца 98
Димо Николовъ вж Николовъ Димо
Димо скопски свещеникъ 48
Димо сопотненски свещеникъ 56
Динековъ П 7
Диоклетианъ 70
Диоклетианови времена 119—120
Дионисий охридски архиепископъ 94—95, 134
Добро даскалъ 37
Добричъ 69
Добруджа 58, 69
Дойранъ 105
Доситей патриархъ 95
Доспей 159
Доспейски Атанасъ 159
Дочевъ Г 11
Драганъ даскалъ 49
Драгиновъ попъ Методий 18, 100, 113, 143
Драгоманъ 81
Драгулъ дякъ 37
Дриновъ М 7
Дубровска Мария 115
Дуйчевъ Ив 7
Дунавъ 117
Дупница 119

Дупнишко 120
Джбене 159

Е

Европа 70, 72
Египетъ 156
Екатерина Велика 60
Елена 53
Еленово 145
Еленско 27—28
Елешнишки монастиръ 93
Ерина х Иоанъ 99
Етрополе 53, 113
Елховско 135

Ж

Живко хаджарски граматикъ 56
Живковъ Димитъръ 87
Живковичъ Кирилъ 104

З

Загоре (България) 113, 151
Западни покрайнини 26
Западъ 67—68
Захарий скопски митрополитъ 131
Захария бълг монахъ отъ Атонъ 128
Златарски В Н 7, 29, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 128
Зографска история 105
Зографъ 22, 47, 49, 51, 53, 56, 92

И

Ивановъ Братанъ 97
Ивановъ Й 7, 12, 75, 131, 132, 138
Иванъ Мешинлия 48
Иванъ пиротски даскалъ 51
Ивановъ Радованъ 83
Ивановъ Яковъ 84
Иванъ Българинъ 83
Изтокъ християнски 89
Иларионъ Търновски 126, 175—176
Илия пловдив свещеникъ 55
Илия попъ, поклонникъ 98
Иоакимъ руски патриархъ 115
Иоанъ пазарджишки книгописецъ 57
Иоанъ владика 145
х Иоанъ Ерина 51
Искъръ 92
История Зографска вж Зографска история 105
Италия 67, 68, 70, 79
Ихтиманъ,нова махала въ- 161
Ишководеси Димитри 116

Й

Йерусалимъ, 50, 95, 97
Йовчо, трѣвненски лѣтописецъ 100
Йосифъ Брадати 50, 51, 76, 101 сл

К

Kabrda Jos. 138
Казанлъкъ 53
Калабрия 71

Калоферъ 53
Канара село 69, 71
Канлж Яндонъ Демирджилерецъ 159
Карея 128
Карловацъ Сремски 104
Карлово 53, 80, 158—159
Карнобатско 135
Карнобатъ 69
Карпински монастиръ 145
Каршияка махала 161, 166
Касинецъ монастиръ 92
Кечкеметъ 84
Киевъ 91, 94
Кирилъ иеромонахъ отъ Горно-Воденския монастиръ 30
Кисимовъ П 175
Кйосе-оглу Вълко 105
Кнезовъ Стефанъ 81
Ковачевци село въ Самоковско 51
Козлуджа село 69
Койчевъ Власъ 80
Конгрегация за разпространие на вѣрата въ Римъ 33, 67
Коно Граматикъ въ Враца 50
Константинъ врачански даскалъ 49
Константинъ Велики 70
Константинъ пловдивски свещеникъ 56
Коприщица, 53, 80, 102
Коста даскалъ въ Арбанаси 55
Костенецъ 18
Котелъ 53, 80
Cousinéry 88, 124, 133, 155
Кочани 81, 82
Кою свещеникъ 54
Кратово 80, 82, 85
Крива-Паланка 82
Крижаничъ 133
Крушедолъ 85
Кръсте велешки свещеникъ 47
Кръстю „граматникъ“ 31
Ксенохъ монастиръ 54
Кукленски монастиръ 57
Куманово 81, 82
Кутловица 81
Кучевишки монастиръ 174
Къренска махала Казанлъкъ 161
Кьопрюлю оглу паша 119
Кюстендилско 82, 120
Кюстендилъ 82, 158

Л

х Ласко 98
Леополдъ I 82, 86, 88
Ловечъ 114, 117, 157
Лозанъ Никополецъ 85

М

Македония 23—25, 29, 37—39, 47, 62, 85, 86, 88, 123, 133
Мано Кръстовъ Калпакчи 49
Мануелъ Българинъ 83
Мараша пловдивска махала 161 166
Мариновъ Д 7, 101
Мариновъ Илия 80
Марковъ монастиръ 131, 144—145, 174

Матей Басарабъ 93, 101
Мелетий Македонски 100-101
Методий Врачан. епископъ гръкъ 126
Методия попъ въ Горно-воденския монастиръ 30
Мехмедъ султанъ 113
Мечка махала 161
Милевъ Н 7
Милетичъ Л 7 75
Миличъ Янъ 103
Милюковъ П 50, 60
Мирково 114
Мирче поклонникъ 98; свещеникъ отъ Нишъ 144
Мирчевъ К 75
Михаилъ иеродяконъ отъ Ксенохъ 54
Мишевъ Д 7, 62, 63, 64, 128
Монастири — просвѣтни огнища въ Македония презъ XVII—XVIII в. 23 — 25; въ югозап. България 25; въ запад. покрайнини 26; въ Софийско 26; въ сев.-запад. България и Врачанско 27; въ Балкана и Северна България отъ Ботевградско до Еленско 27 — 28; въ южна България 28—29
Монастири просвѣтни огнища, вж тѣхнията избученъ списъкъ въ забел 5
Моравеновъ К Д 159
Москва 86, 89, 90, 91
Мутафчиевъ П 7, 94, 138

Н

Натанаилъ охридско-пловдивски 165
Неврокопъ нова махала въ — 161
Недйо даскалъ въ Арбанаси 55
Недобърско село 98
Недѣлко Българинъ 83
Недѣлковъ Теодоръ 85
Нектарий битол. митрополитъ 132
Немцоглу Христаки 167
Нено даскалъ 37, 114
Неронъ 70
х Нешо отъ Пиротъ 52, 98
Никифоръ сливненски поклонникъ 98, 99
Никола свещеникъ отъ с. Ковачевци Самоковско 51
Никола Чалъкъ 83
Николаевъ Димитъръ отъ Костуръ 95
Николай видински поклонникъ 99
х Николовичъ Алекси 87, 99
Никоновска ревизия 128
Никополски монастиръ св. Никола 93
Никополъ 81
Ничевъ Н 87
Нишко 144
Нишъ 81, 118, 120
Новото време 72
Нови-Пазаръ 69
Ново-село Карловско 159

О

Одринъ 69, 123, 173
Олимпий отъ Черепишкия монастиръ 92
Орѣхово 116
Орѣше село 80
Охридската архиепископия 135, 38
Охридъ и Охридско 95, 135

П

Павелъ Българинъ 83
Павловичъ Партений вж Павловъ Партений
Павловъ Партений 84, 85, 101—102, 103 сл, 184
Пазарджикъ 53, 57—58, 102, 152, 157
Паисий синъ на скопския свещеникъ попъ Сава 48
Паисий Хилендарски 5, 61—62, 76, 99, 106, 132, 134, 142, 180—182, 184
Паланешко 120
Памфилий 100
Паничерецъ, Атанасъ Павловъ 159
Паничери 159
Пановъ х. Георги Ст. отъ Сѣръ 98
Пановъ Стоянъ 83
Папазовъ Д 55
Папазоглу 117
Параскева 57
Парчевичъ Петъръ 80
Пахомий 133
Пашкулевъ Иванъ 84
Пеневъ Б 7
Периволъ Кюстендилско 118
Перникъ 82
Петко иерей 56
Петко даскалъ 50
Петко Граматикъ 37
Петковъ Стоянъ 83
Петрова Иванка 83
Петровъ Димитъръ 95
Петровъ Иванъ 86
Петъръ Българинъ 83
Петъръ Велики 59
Петъръ врачански свещеникъ 49
Петъръ отъ с. Мирково 100, 113
Петъръ свещеникъ отъ Шишевската църква 48
Петъръ свещеникъ-иконописецъ отъ Скопие 48
х Петъръ 98
Петъръ чипровчанинъ 83
Пеща 83—84
Пименъ 100
Пиротско 82, 120, 142
Пиротъ 21—22, 51—52, 81
Пловдивско 79
Пловдивъ 29, 53, 55—56, 120, 124, 134, 152, 159, 166—167
Плѣвенско 18
Плѣвенъ и Плѣвенско 53, 113, 117
Пожаревацъ 84
Поменикъ Зографски 57
Поповичъ Велко 85

Поповъ Стоянъ 84
Посолски приказъ въ Москва 90, 91
Преображенски монастиръ 54, 93
Приказъ вж Посолски Приказъ
Прия граматикъ 37
Проданъ свещеникъ 130
Путивль 92, 93

Р

Радибошки монастиръ 93
Радинъ Стоянъ 84
Радовановъ Исакъ 83
Радулъ Българинъ 83
Разлогъ 87, 88
Раичъ Иванъ 106—107, 184
Райковъ Петъръ 85
Раковски Кр 7
Рашия 86
Рашо даскалъ 49
Rex Bulgariae 86
Ricaut 154
Рилски лѣтописецъ 100
Рилски монастиръ 21, 22, 36, 52, 53, 57, 92, 135
Римъ 33, 67, 70, 80
Романски Ст 7 75
Романъ отъ Атонъ 128
Романъ ученикъ на Йосифа Брадати 102
Русе 53
Русия 17, 59—60, 61, 89, 91, 95

С

Сава скопски свещеникъ 48
Савински монастиръ 85
Самоковъ 51, 102, 165
Св. Богородица монастиръ въ Арбанаси 55
Св. Богородица пловдивска църква 167
Св. Врачове монастиръ до с. Кукленъ Асеновградско 30
Св. Георги софийска църква 100
Св. Георги търновска църква 54
Св. Георги църква въ с. Арбанаси 55
Св. Димитъръ Солунски църква въ Кичево 95
Света Гора 128, 129
Светото Писание 65, 66, 68, 69
Св. Иванъ Рилски 136
Св. Илия монастиръ „изъ области Селунской"
Св. Кирикъ и Юлита, монастиръ до с Горни Воденъ Асеновградско 30
Св. Климентъ 136
Св. Никола храмъ въ с. Брѣстъ Плѣвенско 18
Св. Никола църква въ Чипровци 95
Св. Петка Епиватска 136
Св. Спасъ и Св. Благовещение скопски църкви 48
Св. Якимъ Осоговски монастиръ 91
Севладъ граматикъ 37
Севлиево 161

Села—просвѣтни огнища, вж градове — просвѣтни огнища
Сентъ-Андрея 84
Серафимъ български митрополитъ 135
Сидоръ иеромонахъ 31
Силистра и Силистренско 84 118, 164
Симеонъ архимандритъ 92
Симеонъ и Сава, житиета 104
Симеонъ самоков. владика 118
Скопие 47, 48, 81, 174
Скопско 58, 82
Славчевъ Н 11
Сливенъ 53, 99, 134, 116, 161
Снѣгаровъ Ив 7, 131, 138
Соймировъ Франческо 80
Солни-пазаръ въ София 48
Солунчанинъ Илия 83
Солунъ 88
Сопотъ 159
Софийска епархия 33
Софийски митрополитъ 32
Софийско 26, 58, 114, 115, 142
София 47, 48, 49, 62, 116, 143, 153—154, 157
Софроний Врачански 76, 106, 135, 142
Спасъ свещеникъ пиротски 50, 51, 100
Спасъ протоиерей 21, 22
Стайко 165
Станимака 18
Станиславовъ Филипъ 80
Станко Българинъ 83
Станко велешки свещеникъ 47
Стара-Загора 53, 157, 161
„Стематография“ 104—105
Стефановъ Антонъ 81
Стефанъ архимандритъ 93
Стефанъ Бугаринъ отъ Пожаревацъ 84
Стефанъ иеромонахъ 30
Стефанъ Охридски 101
Стефанъ свещеникъ отъ Билинския монастиръ 92
Стойко Костенечки 114
Стойо даскалъ отъ Арбанаси 55
Стойчевъ Иванъ 84
Стойчо 51
Стояновъ Пѣйо 83
Стояновъ Сава 84
Стоянъ иерей отъ с. Брѣстъ Плѣвенско 18
х. Стоянъ поклонникъ отъ Сѣръ 98
Стратимировичъ Ростиславъ 115—116
Струма 82
Сърбия 86
Сѣръ 98, 123
Сѫбовъ Йовко 83

Т

Татаръ Ханъ 113
Темско 100, 113
Теодоровичъ Марко 104
Теодоръ Врачански 50, 101
Теодосий Зографъ 47
Теодосий проигуменъ Рилски 21

Теофанъ Врачански 50
Теофанъ иеромонахъ проигуменъ 30
Теофанъ граматикъ въ Пазарджикъ 57
Теофилъ отъ Черепишъ 92
Тетевенъ 53
Тикачеви Лазо и Аврамъ 84
Тимотей 119
Тодоръ граматикъ 37
Толстой Петъръ Андреевичъ 96—97
Тома видински поклонникъ 99
Тома отецъ, учитель на св. Лимена Софийски 100
х Тошко 98
Тошкови 126, 170
х Трайко 127, 170
Тракия юго-източна 131
Тракия 133
Трифоновъ Ю 7
Трънско 82
Трѣвна 53
Турция 17, 88, 91
Търново 53, 54, 55, 93, 116, 126, 152, 175
Търновска епархия 33
„Търновъ велики“ 54

У

Унгария 83, 86, 89

Ф

Факия 69
Фенеръ 168
Феодоровичъ Михаилъ 92
Филибе 143
Филиповъ Никола 84
Фотиновъ К 132
Фотичъ Симеонъ 99
Франция 70; южна 71
Фрушка гора 85
Фърговъ Хр 11

Х

Хаджаръ 53
Хаджиоглу, Евстрати Юрьевъ 86
Харманли, нова махала 161
Хасия 98
Хетерия гръцка 125
Хилендаръ 53, 57
Химитлий 159
Хрисантъ 145
Христо Българинъ 83
Христо даскалъ отъ Арбанаси 55
Христе даскалъ Моисовъ синъ 47
Христо даскалъ 37
Христовичъ К 11
Христоферъ даскалъ 37

Ц

Цариградъ 136, 156, 173
Цено 99
Цойо 55
Цоневъ Б 7, 75
Цончевъ Д 11
Цоню отъ Арбанаси 55
Цуре поклонникъ 98

Ч

Чалъковци 170
Чалж-кавашки проходъ 69
Черна рѣка, село 117
Черноевичъ Арсени 86
Чиксалънъ махала 161, 166
Чипровци 78—81, 85, 100, 102
Чифчийска махала 161
Чорбаджийски Ч 11
Чохасианъ (Чохаджийска) махала въ Пловдивъ 56
Чукурлий 159

Ш

Шишмановъ Ив. 7, 61, 63
Шишманоглу Емануилъ 127, 170
Шуменъ 69

Щ

Щиплия българинъ 83
Щипъ 135
Щитни Томашъ 103

Ю

х Юрданъ Брадата 101

Я

Яковъ поклонникъ 98
Яне велешки свещеникъ 47
Ярославъ (градъ) 95

Съдържание

Предговоръ . . . . . 5—12

Глава I: Духовна жизненость презъ „мрачнитѣ времена“ — XVII и XVIII вѣкъ . . . . . 17—110

1) Срѣдновѣковната книга, училище и грамотность Брой и характеръ на писменитѣ паметници отъ XVII и XVIII вѣкъ (17). Преписваческото изкуство (20). Монастиритѣ като книжовни срѣдища и училища (21). Описъ и географско разпредѣление на тия монастири (23). Опровергаване на твърдението за погърченитѣ монастири; значение на обителитѣ Св. Кирикъ и Юлита и Св. Врачове, Пловдивско (29).
Книжовенъ животъ, училища и грамотность по градоветѣ и селата (31). Описъ и географско разпредѣление на селищата — просвѣтни огнища (37). Общъ брой на монастири, градове и села, които сж поддържали българското книжовно предание (46). Значението на Велесъ, Скопие, София, Враца, Пиротъ и Самоковъ като книжовни срѣдища (47). Българската грамотность въ градове подъ гръцко влияние: В.-Търново, Арбанаси, Пазарджикъ, Пловдивъ, Асеновградъ (53). Изостаналость на източнитѣ български краища и причини за това (58). Общо състояние на книжовностьта и грамотностьта въ българскитѣ земи презъ XVII и XVIII вѣкъ. Сравнение съ Русия отъ онова време (59). Митътъ за „мрачнитѣ вѣкове“, създаденъ отъ Д. Мишевъ — В. Н. Златарски, и неговата анализа (61). Критика на известията отъ Петъръ Богданъ и Руджиеръ Бошковичъ (69). Заключение (71).

2. Създаване на новобългарския езикъ
Преобразуване на срѣдновѣковната църковно-славянска грамотность и книжовность въ простонародна подъ напора на ежедневнитѣ религиозни и житейски нужди (73). Културно-историческитѣ заслуги на полуграмотнитѣ въ църковно-славянския езикъ (75). Осъзнаване на необходимостьта отъ народенъ писменъ езикъ: Йосифъ Брадати, Паисий, Софроний (76). Историческа оценка на настжпилата промѣна (77).
3. Духовна и обществена будность на народа
Българитѣ католици въ Чипровци и Чипровско. Тѣхнитѣ водачи (78). Известия за преселници отъ Македония и западнитѣ краища въ Унгария следъ възстанието по тия мѣста въ 1688—1689 г. Сръбско-българската привилегирована община въ Буда-Пеща. Животътъ на българитѣ въ Унгария и връзкитѣ имъ съ старата родина. Тѣхнитѣ по видни представители (81).
Сношения на монастири и частни лица съ Русия на религиозна и политическа почва (89). Михаилъ Богдановъ и Братанъ Ивановъ (95). Поклонничество до Светата земя (97).
Писатели, духовни творци и изтъкнати личности презъ XVII и XVIII вѣкъ. Лѣтописци: Петъръ отъ Мирково, Методи Драгиновъ, Спасъ Пиротски, „Рилски лѣтописецъ", лѣтописецътъ отъ монастира Темско, Еленски лѣтописецъ, попъ Йовчо отъ Трѣвна (100). Зографъ Пименъ (100). Митроп. Никанoръ (забел. 126). Мелетий Македонски и Стефанъ Охридски—печатари и издатели (101). Попъ Теодоръ Врачански (101). Йосифъ Брадати и неговитѣ ученици (101). Партений Павловъ, епископъ карловацки (103). Епископъ Кирилъ Живковичъ (104). Марко Теодоровичъ отъ Разлогъ (104). Христофоръ Джефаровичъ (104). Зографскиятъ историкъ преди Паисия (105). Паисий Хилендарски (105). Софроний Врачански (106). Иванъ Раичъ (106). Характеристика на тѣхната дейность, преодоляваща постепенно срѣдновѣковния свѣтогледъ. Опредѣляне на общото имъ културно-историческо значение (107).

Глава II: Книжовни и обществени изрази на реакция срещу турци и гърци презъ XVII и XVIII вѣкъ . . . . . 111—146

1. Българи и турци.

Книжовни изрази на отрицателно отношение спрямо турския управителенъ режимъ (113). Възстания и бунтовни опити: въ Софийско презъ 1615 г. (115); въ Търновско презъ 1686 година (115); въ Пазарджишко 1689 г. (116); изъ Видинско 1690 година (117); изъ Сливенско и северо-западна България около 1714 г. (117); въ Силистра и околнитѣ мѣста 1730 г. (118) и пакъ въ София и цѣла западна България презъ 1737—1738 г. (118). Нова изселническа вълна къмъ Австро-Унгария (120).

2. Българи и гърци.

Видимата повърхность на отношенията между българския народъ и гръцкитѣ църковници. Приемане на патриаршеския авторитетъ и гръцкото просвѣтно влияние въ градоветѣ (122). Сътрудничество на българи и гърци въ освободителнитѣ опити (125). Прояви на търпимость въ гръцко-българскитѣ църковни срѣди (127). Подмолна враждебность, идваща отъ низшето българско духовенство и селската маса; стопанскитѣ причини за това (136). Опити за неподчинение на патриаршеската фискална власть като общо явление (140) и въ отдѣлни случаи: въ Софийско, Пиротско и Брѣзнишко 1615 г. (140); въ Самоковско 1624 г. (142); въ Чепинско къмъ срѣдата на XVII вѣкъ (143); въ Нишко презъ 1773—1774 г. (144); въ Кумановско презъ 1747 г. (145). Затвърдяване на омразата противъ всичко гръцко всрѣдъ селячеството (145).

Глава III: Създаване на обществените условия за Възраждането. . . . . . 147—185

1. Побългаряване на градоветѣ.

Народностенъ съставъ и обществени отношения въ градоветѣ изъ българскитѣ земи до XVII вѣкъ. Турско преобладание (149). Демографски обратъ въ полза на българитѣ и неговитѣ причини. Увеличаване броятъ на българското население въ градоветѣ отъ срѣдата на XVII вѣкъ до къмъ 1830 г. Приливъ на селяни и рустифициране на града (155). Отношения и характеристика на кореннитѣ български граждани и пришелцитѣ отъ селата като представители на две битови стихии — гръцка и българска. Антагонизъмъ (162). Пренасяне на селския традиционализъмъ, битъ, езикъ и църковнославянска грамотность въ града (163). Победата на древната келия (164). Избликване на селската омраза къмъ гръцкото, нейнитѣ прояви (165).

2. Обществено организуване.

Новитѣ граждани завладяватъ еснафитѣ (169). Възникване на първата българска обществена сила въ Ново време (170). Занаятчиитѣ организуватъ българското село (171). Влизане въ прѣкъ допиръ съ турската власть (172). Българскиятъ народъ излиза на обществената повърхность като организувано общество. Той става колективно единство, културна нация съ свои гледища и интереси. Първитѣ опити за общъ съзнателенъ отпоръ срещу гърцизма (173).

Заключителни мисли . . . 179—185

Отстраняване на мита за „мрачнитѣ вѣкове“ и установяване на схващането за църковно-славянското срѣдновѣковие презъ XVII—XVIII вѣкъ (179). „Дефиниция“ на Ранното българско възраждане (179). Периодизацията му (183). Самобитность на Ранното българско възраждане като социаленъ процесъ (185).

Забележки къмъ текста . . . 187—287

Показалецъ на имената . . . 288—299

Съдържание . . . . . 300—304

Печатни поправки 304

ПЕЧАТНИ ПОПРАВКИ

стр.	редъ	отпечатано	да се чете
30	13	ѯсд	зсд
90	22	сѫ голѣми	съ голѣми
95	19	Св. Никола.[78]	Св. Никола.[78]
96	36	бѫдела	бѫдѣла
119	5	ѡ м	ѡ х
143	35	сте сты дсын	сты дсын
215	30	памекıъ наи	паметникъ а

Само въ нѣкои екземпляри

ЦЕНА 85 ЛЕВА
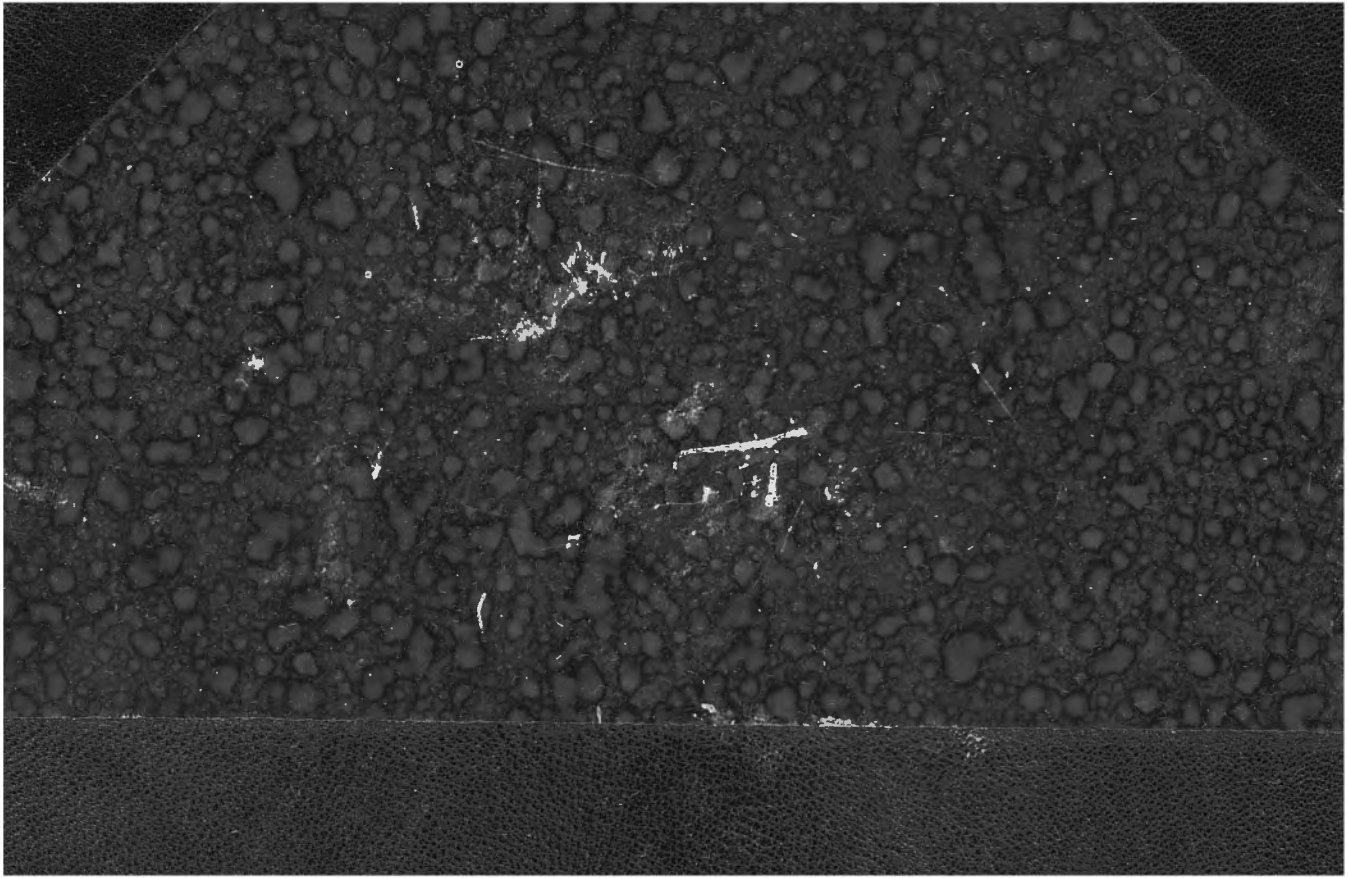
ИЗДАТЕЛСТВО „БЪЛГАРСКА КНИГА"
Росица № 12 *СОФИЯ* *Чекова с-ка 7185*